ISSN 0130-5247

Український історичний журнал

У номері:

Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти

Артикули Берестейської унії 1596 р.

«Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця XX століття

Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908 — 1914 рр.)

Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст.

Національне питання у житті й творчості Миколи Скрипника

Голод в Україні 1946 — 1947 років

2'96

В. А. Смолій (головний редактор), **В. Ф. Верстюк**, **С. В. Віднянський**, **В. М. Даниленко**, **М. Ф. Дмитрієнко**, **С. О. Єкельчик**, **Я. Д. Ісаєвич**, **М. В. Коваль**, **Ю. Ю. Кондуфор**, **В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький**, **І. Ф. Курас**, **М. І. Панчук**, **Р. Я. Пиріг**, **О. П. Реєнт** (заст. головного редактора), **В. Ф. Репринцев**, **В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **О. С. Рубльов** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей**, **В. Ф. Солдатенко**, **П. С. Сохань**, **В. С. Степанков**, **Д. В. Табачник**, **П. П. Толочко**, **П. Т. Тронько**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко**, **Л. О. Корнієнко**, **В. І. Новицький**, **С. О. Носова**, **М. В. Озерова**, **Г. Я. Туранська**

Наукові редактори

доктор іст. наук *О. П. Реєнт*
канд. іст. наук *В. М. Ричка*
канд іст. наук *О. С. Рубльов*

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Художній редактор *Н. М. Абрамова*
Технічний редактор *О. В. Дивуля*
Коректор *Г. С. Божок*
Комп'ютерна верстка *Л. М. Каткової*

Здано до набору 06.02.96. Підп. до друку 05.04.96. Формат 70x108/16. Папір газетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.-вид. арк. 16,71. Тираж 1520 прим. Зам. 6-17.

Оригінал-макет підготовлено у видавництві «Наукова думка», 252601, Київ-4, вул. Терещенківська, 4
Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004, Київ-4, вул. Б. Хмельницького, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 2 (407), март — апрель 1996. Национальная Академия наук, Институт истории Украины, Институт национальных отношений и политологии. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит 6 раз в год. На украинском языке. Главный редактор В. А. Смолий. Киев, издательство «Наукова думка».

Киевская книжная типография научной книги, 252004, Киев-4, ул. Б. Хмельницкого, 19.

Адреса редакції:

252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4
Телефон: 228 — 52 — 34

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ

Український історичний журнал

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 2 (407)

БЕРЕЗЕНЬ — КВІТЕНЬ 1996

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

Шабульдо Ф. М. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти 3

До 400-річчя Берестейської унії

Тимошенко Л. В. (*Дрогобич*). Артикули Берестейської унії 1596 р. 15

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Сарбей В. Г. «Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця XX століття 35

ПОВІДОМЛЕННЯ

Українці за рубежем

Литвинов П. П. (*Росія, Єлець*). Переселення українців-сектантів до Середньої Азії наприкінці XIX — на початку XX ст. 47

* * *

Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908 — 1914 рр.) 55

Лазанська Т. І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. 65

© Інститут історії України, 1996

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Мейс Джеймс (*США, Вашингтон*), Солдатенко В. Ф. . Національне питання у житті й творчості Миколи Скрипника 74

ПО СТОРІНКАХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПЕРІОДИКИ

Венгржеиовский С. Свадьба Тимоша Хмельницкого (*Закінчення*) . . . 87

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

До 60-річчя Інституту історії України НАН України

Михайло Марченко (*Продовження*) 92

* * *

Голод в Україні 1946 — 1947 років (*Закінчення*) 116

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Харитонов В. Л. (*Харків*). Н. Верт. История советского государства 133
Ясь О. В. О. Оглоблин. Студії з історії України 134
Бойко М. К. (*Чернігів*), Сілкін А. В., Г. Д. Казьмирчук. Декабристоведение: итоги и проблемы. 1917 — 1993 гг. 138
Котляр М. Ф. Давня історія України 139

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Григоренко В. Г. Науково-практична конференція «Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії та сучасності» 144
Григор'єва Т. Ф. VII Всеукраїнська конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції й сучасність» 145
Матях В. М., Струкевич О. К. (*Вінниця*). Міжнародна наукова конференція «Богдан Хмельницький та його доба» 146
Терентьєва Н. О., Ішуніна Н. В. Міжнародна наукова конференція «Слов'янські культури і сучасна цивілізація» 149
Сакада Л. Д. До 30-річчя Українського історичного товариства 151
Зашкільняк Л. О. (*Львів*). Друга українсько-польська наукова зустріч у Львові 153
Бобильова С. Й. (*Дніпропетровськ*). Міжнародна наукова конференція «Німці в Україні» 156
Козіна Н. І. Літня програма по вивченню сучасної грецької мови в Афінах . 158

Стоян Пилип Кузьмич 159

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

Ф. М. Шабульдо (Київ)

Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти

Синьоводська битва 1362 р. належить до тих проблем в історичній науці, які, попри увагу до них кількох поколінь учених, усе ще криють в собі чимало загадкового. Причинами цього є, по-перше, надто скупі джерельні відомості і, по-друге, те, що у вітчизняній історіографії ця проблема ніколи спеціально і комплексно не розглядалася.

Науковий інтерес до битви біля Синіх Вод виник наприкінці 70-х років XIX ст. в процесі дослідження питання про приєднання українських земель до Литви у XIV ст. і спочатку майже виключно у верифікаційній площині — як протиставлення іншій, заперечуваній В. Б. Антоновичем[1] проблемі завоювання Волині й Київщини великим князем литовським Гедиміном (1316 — 1341 рр.). У зв'язку з цим увага перших дослідників Синьоводської битви була прикута переважно до джерелознавчих, а не фактологічних аспектів питання. Однак при цьому вони припустилися грубих методичних помилок: явно недооцінили поодинокі, зате важливі дані актового матеріалу, а в пошуках найбільш вірогідного джерела звузили коло використаних літописних пам'яток і, отже, зменшили обсяг і без того недостатньої інформації. Все це, зрештою, негативно позначилося на результатах дослідження Синьоводської битви та пов'язаних з нею подій.

І все ж в останній чверті XIX — на початку XX ст. творчими зусиллями вчених, насамперед В. Б. Антоновича, М. П. Дашкевича[2], Н. М. Молчановського[3] і М. С. Грушевського[4], було проаналізовано основні писемні джерела з проблеми, зроблено ряд вірних спостережень і висновків щодо часу, місця і наслідків битви біля Синіх Вод. Проте започаткована наукова традиція невдовзі була перервана.

Нині можна констатувати, що в історіографічному доробку синьоводської проблеми чимало застарілих поглядів і безпідставних тверджень, що здебільшого зумовлювалося невірним тлумаченням джерельних даних як через незнання конкретних історичних реалій, так і під впливом політичної кон'юнктури. Все це робить необхідним повторний аналіз усього наявного комплексу першоджерел про битву біля Синіх Вод та критичний перегляд її історіографічної спадщини.

Саме такий метод покладено в основу грунтовної монографії сучасного литовського історика Р. Батури «Литва в боротьбі народів проти Золотої Орди (від навали полчищ Бату до битви біля Синіх Вод)», в якій синьоводській проблемі, зокрема фронтальному оглядові її джерел та історіографії, відведено значне місце[5]. Наслідуючи історіографічну традицію, Р. Батура велику увагу приділив аналізу літописних джерел. З точки зору кількості й ступеня достовірності інформації дослідник особливо виділив Рогозький, Тверський і Никонівський літописи, а також літописи Великого князівства Литовського (так звані білорусько-литовські), хоч і не проаналізував їх з точки зору репрезентабельності, і висловив свої припущення щодо локалізації географічних назв, пов'язаних з походом Ольгерда на південь у 1362 р., та імен розгромлених ним трьох ординських князів. У цьому плані монографічне дослідження Р. Батури є продовженням і водно-

час підсумком певного етапу наукової розробки синьоводської проблеми, тоді як здійснена в ньому спроба розглянути битву як складову частину заздалегідь спланованого великомасштабного наступу Литви на підвладні Орді землі Русі, а також у контексті визвольної боротьби пригноблених Золотоординською державою народів є новацією.

«Успіхи Литви у боротьбі з татаро-монголами — складова частина визвольної боротьби, яку вела Русь, починаючи з XIII ст.» — такий висновок робить Р. Батура[6]. Цей висновок, хоч і дуже обережний, веде до переоцінки політики Великого князівства Литовського на Русі в другій половині XIII і протягом XIV ст., яка з кінця 1930-х рр. і до недавнього часу, на відміну від об'єднавчого курсу Москви, розглядалася лише як загарбницька (анексіоністська) навіть тоді, коли визнавалися факт об'єднання Литвою в єдиній державній структурі білоруських, більшості українських і частини російських земель і те важливе значення, що набув у її державній структурі «руський елемент». У 60 — 70-ті рр. XX ст. Х. Ловм'янський та І. Б. Греков досить переконливо довели, що обидва князівства — Литовське і Руське та Московське — були спадкоємцями давньої Київської Русі і виступали з однією програмою політичного об'єднання колишніх давньоруських земель[7]. Нині ця концепція здобула якщо не загальне визнання, то, принаймні, більшості істориків-медієвістів. Так, ряд учених вважають Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське балто-слов'янською державою, законною і протягом XIV ст. головною спадкоємницею давньої Київської Русі, а пройдений нею у XIV — XVI ст. шлях політичної еволюції — альтернативою Московській державі[8]. Одночасно на основі фактів політичного життя Галицько-Волинського, Литовського і Московського князівств й Польського королівства та їх відносин у XIII — XV ст. зроблено спробу визначити загальні закономірності процесу етнополітичної консолідації країн на сході Центральної Європи і специфіку його прояву в Українській Русі після винищення галицько-волинської династії Романовичів[9].

Ми також поділяємо думку про визвольний характер походу Ольгердового війська на південь й самої Синьоводської битви 1362 р. Більше того, вважаємо, що подальше плодотворне дослідження синьоводської проблеми на наукових засадах можливе лише за умови врахування її безпосереднього зв'язку із загальноруською програмою політичного об'єднання Русі, яку в 1358 р. оголосив і протягом 50-х — початку 70-х рр. XIV ст. втілював у життя великокнязівський уряд Ольгерда.

Сучасному досліднику проблема Синьоводської битви уявляється як комплекс питань, менша частина якого вже має більш-менш обгрунтовані відповіді, а більша складається з двох груп. Перша з них, хоча і потребує спеціальних наукових розробок, проте може бути розв'язана наявними способами історичного пізнання; а друга потребує досить тривалого нагромадження спеціальних знань з різних галузей історичної науки. В даній статті увага акцентується на найменш вивчених і дискусійних питаннях проблеми — тих, що вже нині піддаються дослідженню.

На наш погляд, синьоводська проблема у тому вигляді, як її досі розуміли дослідники і як вона представлена в історіографії, вже не відповідає сучасному рівневі наукових знань про неї. Мова має йти не про один похід і одну битву біля Синіх Вод, а про широкомасштабну воєнну кампанію 1362 р. Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського проти Золотої Орди на південноукраїнських землях. Вона складалася з двох воєнних акцій: 1) походу, в результаті якого було здобуто Коршев, і 2) походу, під час якого відбулася битва біля Синіх Вод і спустошення Білобережжя. Вони здійснювалися військом однієї держави протягом короткого часу і, отже, виглядають як воєнні операції єдиного стратегічного задуму. Проте, зважаючи на різний стан вивчення цих походів, їх доцільно розглядати окремо один від одного. У цій статті йдеться про перший з них — антиординський похід Ольгердового війська на південь Дніпровсько-Донського межиріччя, тобто, про литовську «Задонщину».

Коло основних писемних пам'яток, що є головним джерелом наших знань про «задонську» частину синьоводської проблеми, досить вузьке. Це передусім літописи: Рогозький, Никонівський, чи Патріарший, а також «Хроніка польська, литовська, жмудська та всієї Русі» польського історика другої половини XVI ст. Мацея Стрийковського. Як бачимо, литовська «Задонщина» за кількістю історичних джерел значно поступається славнозвісному Куликовському циклу літературно-історичних пам'яток, хоча відображені в них події мали, на нашу думку, вагоміше значення й більш далекосяжні політичні наслідки для Центрально-Східної Європи, ніж Куликовська битва 1380 р. Отже, ми згодні з тезою відомого славіста-медієвіста Я. Пеленського про пріоритет Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського у боротьбі східноєвропейських країн проти панування Золотої Орди, яку він виголосив у 70-і рр. на підставі розгляду безпосередніх результатів походу великого князя литовського Гедиміна (Гедимінаса) на підвладний Орді Київ у середині 1320-х рр., Синьоводської битви й походів Вітовта (Вітаутаса) у південноукраїнські степи в другій половині 1390-х рр.[10]

Під 1362 р. в Рогозькому літопису записано: «Того же лѣта Литва взяли Коршев и сотворишас(я) мятежи и тяготы людем по всеи земли. Тое же осени Ольгѣрд Синю воду и Бѣлобережіе повоевал»[11]. Така ж, але дещо скорочена звістка міститься у Никонівському літописному зводі кінця 1520-х років: «Того же лѣта Литва взяша Коршеву. Того же лѣта князь великій литовскій Ольгерд Гедименович Синюю воду и Бѣлобережіе повоєва»[12]. Як встановив свого часу А. М. Насонов[13], ці записи, як і ряд інших, походять з офіційного літописання Тверського князівства, хоча, можливо, відбивають його кашинсько-тверську традицію[14]. Як відомо, Тверське князівство з кінця 60-х рр. XIV ст. було антимосковським союзником Литви і перебувало у найтісніших політичних, церковно-ідеологічних і династичних зв'язках з нею. Отже, тверські за своїм походженням звістки Рогозького і Никонівського літописів є найдавнішим (якщо не сучасним описуваним подіям) і гідним довіри джерелом, що, на відміну від інших літописних матеріалів про Синьоводську битву, зберегло свою структурну цілісність. Це дає підставу саме їхню інформацію, попри її лаконічність, розглядати як джерельну основу для дослідження всієї проблеми походів литовсько-руського війська у південні степи Дніпровського лівобережжя і правобережжя у 1362 р. Тим паче, що в ній містяться унікальні дані про час, місцевість та деякі інші обставини, пов'язані з цими походами, а виданий у 1925 р. Рогозький літописець першим дослідникам синьоводської проблеми (В. Б. Антоновичу, М. П. Дашкевичу, М. С. Грушевському) залишився практично невідомий, через що відповідний запис Никонівського зводу був ними недооцінений і використовувався лише як додатковий і допоміжний.

Ось чому так важливо ще раз проаналізувати весь комплекс повідомлень Рогозького літопису. В цьому комплексі розрізняємо такі сюжети: перший — це звістка про завоювання «Литвою» Коршева; другий — констатація факту внутріполітичної дестабілізації в суміжній з Коршевим місцевості ("землі") як безпосереднього наслідку цієї події; третій — звістка про спустошення ("звоювання") Ольгердовим військом Синіх Вод і Білобережжя. Впадає в очі неузгодженість у числі підмета «Литва», вжитого у першому реченні для означення учасників походу на Коршев, і присудка «взяли», що, на нашу думку, навряд чи може бути лише помилкою автора тексту. Більш вірогідно, що ця текстуальна особливість літописного запису є результатом пізнішої редакторської правки, коли наявний перелік воєначальників чи місцевостей, звідки набрано воїнів до звитяжного війська, був замінений більш стислою, політичною і спільною для них ознакою. У наступному реченні у подібному ж випадку вжито звичний для літописців стереотип: уособлення війська його полководцем. Проте питання про учасників походу заслуговує на окремий розгляд, що й буде зроблено нижче, при розгляді другого сюжету запису.

Відомості тверського літописного джерела доповнює Мацей Стрийковський, стверджуючи, що воїни Ольгерда визволили з-під влади ординців

«Торговицю, залишки мурів якої ще й сьогодні стоять в гирлі ріки Бугу, Білу Церкву, Звенигород і всі степи аж за Очаків, від Києва і Путивля аж до гирла Дону та загнали їх аж до Волги, а інших до Кафи й Азова та Криму, в середину Таврії або Перекопу»[15]. Тривалий час ця інформація вважалася недостовірною. Ще у 1885 р. історик, філолог і головний опонент В. Б. Антоновича з питань приєднання до Литви українських земель М. Дашкевич зауважив щодо М. Стрийковського: «Мабуть, цей історик, який так ретельно збирав матеріали, мав під руками дані, відмінні від джерел, що дійшли до нас»[16]. Він, проте, негативно оцінив джерело цих даних, хоч і зазначив факт використання автором хроніки переказів татар Добруджі, вигнаних колись Ольгердовим військом з Поділля. Оцінка Дашкевичем повідомлень хроніста була несправедливою і надто суворою: «В ряду звісток про Поділля в XIV ст. розповідь Стрийковського, що є розвитком сповіщеного у Гваньїна, мусить посісти останнє місце... Стрийковський дав повний простір своїй фантазії в описі захоплення Поділля Литвою і до того захопився, що приписав Ольгерду очищення від татар земель до Волги»[17]. З того часу розповідь Мацея Стрийковського про Синьоводську битву та деякі обставини походів Ольгердового війська у напрямі Дону, Волги і Криму та на Західне Поділля знаходилася поза увагою дослідників. Однак є певні підстави вважати її не прикрашеним фантастичними вимислами переказом загальновідомих літописних звісток, як вважало багато істориків XIX і XX ст., а ще одним рідкісним, самостійним і важливим джерелом про маловідому подію.

Скупі на інформацію й фрагментарні за характером літописні звістки про литовську «Задонщину» без залучення додаткових даних не могли бути оцінені належним чином і тривалий час перебували на периферії історичної свідомості. Так само довго не знаходило переконливого розв'язання і питання про час і конкретні обставини приєднання до Київського князівства значного обширу території на Дніпровському Лівобережжі — Сіверщини і Переяславщини. Сам факт приєднання документально підтверджується опублікованим у XIX і на початку XX ст. рядом писемних пам'яток. Йдеться про групу актового матеріалу здебільшого з Литовської метрики, що дає певне уявлення про південно-східні кордони Великого князівства Литовського на початку 30-х рр. XV ст. й підтверджує приналежність до Київського князівства значної частини Дніпровського Лівобережжя (території колишнього Переяславського князівства і Сіверщини). Це, зокрема, складений у ті часи так званий «Список міст Свидригайла»[18], жалувані грамоти і поземельні записи князів Олельковичів 40 — 60-х рр. XV ст.[19], ярлики кримських ханів на українські землі XV — першої половини XVI ст.[20], відомий літописний «Список руських міст далеких і близьких», опис південних кордонів Київського князівства, складений наприкінці 50-х рр. XV ст., та ін. Всі документи незаперечно доводять, що у XV ст. територія колишнього Переяславського князівства, підвладна із середини XIII ст. безпосередньо ханській адміністрації, а також значна частина Сіверщини входили до складу Київського князівства, кордони якого на сході сягали р. Тиха Сосна, залишаючи на литовському боці Верхнє Посейм'я, річища Осколу, Псла і Ворскли.

Факт цей став загальновизнаним як в українській історіографії, так і в литуаністиці, і завжди розглядався у контексті такої важливої і складної проблеми, як приєднання Київщини до Литовсько-Руської держави[21]. Відповідно і датувався він досить широко — від Ольгердових часів взагалі — й до конкретних років: 1358, 1360, 1362. При цьому питання — коли і за яких обставин сталися обидва приєднання, в якому зв'язку вони знаходилися і на якому історичному тлі відбувалися — якщо і розглядалися, то спрощено і дискретно через недостатність конкретного історичного матеріалу. Парадоксальність ситуації, що склалась у вітчизняній історіографії, позначилася на таких рядках М. Грушевського: «З Київщиною перейшла в залежність від литовських князів і давня Переяславщина. Ми знаємо, що вона належала до Києва в XV в., і в сю залежність, очевидно, перейшла

ipso facto. Наслідком повного політичного упадку ся територія та її колонізація були притягнені найблизшим політичним адміністраційним центром, яким під литовською зверхністю став Київ... Ніяких звісток чи записок про прилучення Переяславщини до в. кн. Литовського не маємо, і се прилученнє мусіло довершитися само собою, після того як у Київі засів литовський княжич, а татарська орда, побита Ольгердом, стратила власть над переяславською людністю»[22]. Цей висновок М. Грушевського, скорочений і відшліфований ним у «Нарисах історії українського народу» (1911 р.), в сучасній історіографії набув значення парадигми.

На наш погляд, розв'язання обох питань — про похід у напрямі Коршева і приєднання до Києва Переяславщини та Сіверщини — багато в чому залежить від визначення місцезнаходження згаданого у літописних джерелах Коршева.

Через об'єктивні причини — нерозробленість на початку XX ст. конкретних питань політичної історії країн Східної Європи та їх взаємовідносин у другій половині XIV ст., рідкі згадки писемних джерел про Коршев і нестачу спеціальних знань з історичної географії про суміжну з ним територію — перші дослідники синьоводської проблеми, втім як і переважна більшість їх послідовників, користалися інформацією тверського літописного джерела в неповному обсязі. Їхню увагу привертали насамперед повідомлення про Сині Води і Білобережжя, бо вони перегукувалися з іншими звістками літописів (а нерідко й доповнювалися ними), наприклад, білорусько-литовських і Густинського, тоді як поодинока звістка про завоювання Литвою Коршева тривалий час залишалася науково нез'ясованою. З цього приводу М. Грушевський ще 1907 р. зазначив: «Сю «Коршеву» декотрі поправляли на «Корчеву» і бачили тут Керч або Херсонес (див. Карамзіна. т. V, с. 8; Дашкевич. Заметки, с. 81, Молчановського. Очерк, с. 194), і таким чином ся звістка зв'язувалася також з тим Ольгердовим походом у полудневі степи. Одначе се толкованнє занадто довільне, аби на нім операти якісь виводи. Що воно таке та Коршева — зістається неясним. Завважу лише, що в реєстрі «руських городів» є «Коршевъ на Соснѣ» (Воскр. 1. с. 240), але і з ним зв'язувати «Коршеву» 1363 р. можна тільки дуже гіпотетично»[23]. Вилучення на тривалий час з процесу наукового пізнання важливого свідчення першоджерела не могло не позначитися на його кінцевому результаті. Тепер вже ясно, що загальне уявлення про синьоводську проблему було перекручене, оскільки вона зводилася до Синьоводської битви, а результати останньої — до приєднання до Литви лише двох українських земель — Київщини і Поділля.

Невизначеність місцезнаходження Коршева протягом кількох десятиріч була головною перешкодою на шляху до розшифровки сенсу лаконічного запису Рогозького літопису. Скептицизм М. Грушевського у наведеній вище цитаті щодо Коршева і його зв'язку з походом Ольгерда у південні степи, під яким видатний історик розумів похід до Синіх Вод, як на ті часи, є цілком виправданим, бо то й справді є рівняння з кількома невідомими. Втім, саме М. Грушевський вказав на єдино можливий спосіб його рішення: ототожнення Коршева, здобутого Ольгердовим військом, з одноіменним містом, згаданим у «Списку руських міст далеких і близьких», що зберігся у складі деяких російських літописів[24]. На користь припущення М. Грушевського свідчить той факт, що всі літописні згадки про Коршев стосуються другої половини XIV ст., коли місто з такою назвою дійсно могло існувати.

Отже, враховуючи вже нагромаджений джерелознавчий досвід, спробуємо, відповідно до наших дослідницьких цілей, заново і тією мірою, наскільки це дадуть можливість зробити джерела, визначити місцезнаходження літописного Коршева. Річ у тім, що попередні спроби його локалізації сьогодні не можна визнати вдалими.

Першою була спроба Ф. Петруня, який ще 1928 р. в статті «Ханські ярлики на українські землі», уточнюючи південно-східні кордони Великого князівства Литовського початку 30-х рр. XV ст., стверджував: «Межі в. Князівства на той час захоплювали річище Донця (А.З.Р., т. 2, № 199) і дохо-

дили до Тихої Сосни на Дону, на якому список Швидригайла згадує Wronosz ta Gelecz (т. з. Галича гора на південь від гирла Бистрої Сосни). На Сосні Воскр. літопис містить Коршеву, Курщина лежала саме на розі — на сполученні східного та південного фронтів Литовської держави»[25]. Оперуючи широким спектром джерел (даними ярликів кримських ханів, «Списку міст Свидригайла», «Списку руських міст далеких і близьких», досить чисельного актового матеріалу XV — XVI ст.), дослідник, безсумнівно, спирався на українську історіографічну традицію, що визнає залежність від Києва території давньої Переяславщини на початку XV ст., якщо не раніше. Зрештою, і опис державного кордону з півдня на північ, і синтаксична побудова наведеної вище цитати свідчать, що, згадуючи про Коршев, Ф. Петрунь пов'язував його місцезнаходження саме з Тихою Сосною, а не з Бистрою Сосною[26].

Одночасно з Ф. Петрунем проблему локалізації Коршева досліджував польський історик Ст. Кучиньський. Він звернув увагу на звістку Рогозького літопису, в якій міститься вказівка на територіальну близькість Коршева до Орди й ряду південно-східних руських міст[26], і порівнявши її з інформацією «Списку руських міст далеких і близьких», дійшов висновку, що у літописах йдеться про Коршев, розташований на р. Сосні, притоці Дону[27]. Однак на противагу від Ф. Петруня, Ст. Кучиньський вважав, що Коршев знаходився у верхів'ях Дону[28], тобто на р. Бистра Сосна. Вірогідно, що цей висновок був зроблений істориком у процесі грунтовної розробки питань, пов'язаних із здійсненням у середині XIV ст. Великим князівством Литовським курсу, спрямованого на включення до сфери свого політичного впливу князівств, розташованих в басейнах рік Десни, Оки та верхнього Дону (приєднання їх до Литовсько-Руської держави Ст. Кучиньський датує 1362 р.)[29].

Третя спроба локалізувати це літописне місто належить М. М. Тихомирову. Як і Ст. Кучиньський, він виходив з вказівок джерел на територіальну близькість Коршева до певних місцевостей, але перевагу надав свідченням не Рогозького літопису, а «Списку руських міст далеких і близьких». У 1951 р. вчений опублікував велику статтю, присвячену останньому з названих джерел, до якої додав серію карто-схем із зазначеними на них населеними пунктами, що йому вдалося локалізувати. Серед них був і Коршев, щодо якого дослідник розмірковував так: «Місто Коршев показане у «Списку» безпосередньо після Курська як таке, що стоїть на Сосні, під якою, очевидно, слід розуміти Бистру Сосну, праву притоку Дону. В літопису під 1363 р. говориться, що «Литва взяша Коршеву». Це сказано у зв'язку із завоюванням литовськими військами Синьої Води і Білобережжя. Отже, Коршев мав знаходитися в безпосередній близькості від татарських земель, мабуть, десь у верхів'ях Бистрої Сосни, де ми його умовно вміщуємо на мапі, в районі пізнішого міста Лівни»[30]. Як бачимо, єдиний доказ, наведений вченим на користь своєї гіпотези — це сусідство назв Коршева і Курська у великій групі міст, яку укладач «Списку» назвав «А се Киевьскыи гроди». Цього явно мало, щоб визнати його припущення обгрунтованим. До того ж, висновок М. Тихомирова є непереконливим, бо так і не з'ясовано, яку ж саме Сосну (Бистру чи Тиху) мав на увазі укладач пам'ятки.

Втім, гіпотетична думка М. Тихомирова була визнана радянськими медієвістами, хоча в окремих випадках трактувалася досить широко. Так, на початку 1970-х рр. Р. Батура, користуючись припущенням М. Тихомирова, відзначав, однак, що Коршев — це «одне з найбільш висунутих на південний схід руських міст, розташоване на кордоні із степом, де кочували татари Золотої Орди»[31]. До того ж часу відноситься недосконала спроба автора цих рядків представити приєднання Переяславщини до Київського князівства як прямий результат походу литовсько-руського війська у верхів'я Дону в 1362 р.[32]. Цим, здається, й обмежився науковий інтерес з боку сучасної медієвістики до розглядуваної нами проблеми.

1970-ті рр. стали певним рубежем у вивченні «Списку руських міст далеких і близьких». Дослідженнями Б. О. Рибакова, М. М. Тихомирова, Ю. П. Наумова, І. Б. Грекова та інших істориків було встановлено, що ця

пам'ятка в остаточній редакції була складена восени 1396 р. в канцелярії митрополита київського і всієї Русі Кипріана для обгрунтування поширення юрисдикції руської церкви на величезний обшир території на півдні, півночі й сході Центрально-Східної Європи[33]. Звичайно, з'ясовано далеко не всі важливі обставини, пов'язані з історією виникнення «Списку», але й те, що нині вже відоме, значно полегшує наше завдання. Так, першорядного значення набувають передусім дата і структуроутворюючі принципи складання «Списку руських міст далеких і близьких». Якщо дату — 1396 рік — ми сприймаємо беззастережно, то до принципів, вважаємо, слід придивитися уважніше.

Перша серйозна спроба визначення принципів переліку номенклатури в «Списку» як в цілому, так і в межах кожної з восьми його регіональних рубрик, належить М. Тихомирову. Щодо «київських» міст дослідник зазначив, зокрема, що «перелік їх ведеться з півдня на північ, причому спершу говориться про міста найближчі до Києва, далі про міста чернігівські; закінчується містами середньої Наддніпрянщини і Прип'яті»[34]. Він, однак, не звернув увагу на специфіку переліку лівобережних міст, які вважав чернігівськими. А. В. Подосинов, присвятивши спеціальну статтю принципам побудови і місцю укладення пам'ятки, мало що додав до спостережень М. Тихомирова, відзначивши лише: «Однак якщо перелік власне київських міст йде чітко з півдня на північ від Корсуні (sic!) і до Вишгорода, то в інших трьох виділених М. М. Тихомировим підгрупах цей порядок дещо заплутаний»[35]. Все це служить приводом до того, щоб проаналізувати реєстр лівобережних міст як окрему підгрупу київської рубрики.

Порівняно з іншими писемними пам'ятками «Список руських міст далеких і близьких» містить найбільш повну і найбагатшу на подробиці історико-географічну інформацію про населені пункти і, отже, територію Київського князівства на 1396 р. Та вже давно помічена наявність в київській рубриці міст, які на той час не належали до Києва. З 71 «київського» міста 20 насправді не входили до складу Київського князівства. Вони розташовані на північ від Києва по Прип'яті, верхньому Дніпру, Десні та її правих притоках. Причини зарахування їх до рубрики «київських» міст поки що остаточно не з'ясовано[36].

На лівому березі Дніпра «Список» вміщує 34 міста в такому порядку: «Мирославици. Тмуторокань. Остречьскыи,

на Десне Чернигов. Омельники. Сновеск. Брянеск. Ростовець. Унеятин. Новгород Северскыи. Трубческ.

Путивль на Семи. Рылеск, Куреск на Тускоре.

Коршев на Сосне.

А на Суле Снепород. Съкнятин. Грошин. Чемесов. Утешков. Синеч. Кляпечь. Ромен. Ковыла. Ворона. Сал. Песьи кости. Хотень.

А на Пьсле Ничян. Городище. Лошици. Бирин. Жолважь.

На Воръскле Хотмышль»[37].

Впадає в око така закономірність: лівобережні міста київської рубрики згруповані по лівих притоках Дніпра від північної Десни до південної Ворскли, а в межах кожної з них — від їх гирла і до верхів'я. Отже, принцип переліку міст у цій частині рубрики інший, ніж на Правобережжі. Точніше навіть говорити про два структуроутворюючі принципи, що їх застосовував укладач «Списку», розміщуючи географічну номенклатуру Лівобережжя. Перший з них, відзначений М. Тихомировим, дійсно покладений в основу переліку на початку рубрики «близьких» до Києва міст по обох берегах Дніпра, які, за винятком Переяслава, становлять разом із своїми околицями південну частину власне Київської землі в її межах XII — XIII ст.[38]. Другий принцип укладач використав як генеральний в реєстрі «далеких» від Києва міст Лівобережжя. Ці особливості рубрики дають підставу гадати, що саме київський реєстр міст «близьких» і «далеких» послужив якщо не першоосновою, то зразком для створення «Списку руських міст далеких і близьких».

Перелік міст Лівобережжя має ще одну особливість, непомічену, а, можливо, просто неусвідомлену дослідниками «Списку», а саме: включення

до його складу «Коршева на Сосні», хоча, як відомо, остання (як Бистра, так і Тиха Сосна) належить до басейну Дону, а не Дніпра. Отже, Коршев ділить реєстр лівобережних міст на дві частини: верхню, або північну, з населеними пунктами по Десні та її притоках, що колись належали Чернігівському великому князівству, і нижню, або південну, з містами по Сулі, Пслу і Ворсклі, які до середини XIII ст. входили до складу Переяславського князівства, а в XV ст., як свідчить актовий матеріал, — Київського. Ця особливість, на нашу думку, є ключем до вирішення питання: яка Сосна названа у «Списку», Бистра чи Тиха? Якщо дотримуватися генерального принципу побудови реєстру лівобережних міст — переліку їх по притоках з півночі на південь, то слід сказати: рікою, на якій укладач «Списку руських міст далеких і близьких» розташував м. Коршев, була саме Тиха Сосна. В противному разі місце Коршева було б десь на початку реєстра, попереду ряду чернігівських міст. Щоб переконатися в цьому, досить подивитися на карту: витоки Тихої Сосни знаходяться приблизно в 90 км на південний схід від верхів'я Сейму, тоді як Бистрої Сосни — в 150 км на північний схід.

Більше того, якщо бути точним, то слід визнати, що згідно з генеральним принципом побудови реєстру лівобережних міст, враховуючи географічні координати витоків Тихої Сосни, Коршев мав бути зазначений в цьому реєстрі останнім, оскільки ця ріка, хоч і бере свій початок у тій же Сіверській височині, що й Сейм, Псел, Ворскла, Сіверський Донець і Оскол, але трохи далі на південь, ніж названі у «Списку» ліві притоки Дніпра. Отже, вмістивши Коршев майже посеред реєстру, укладач пам'ятки вдруге порушив застосований ним же генеральний принцип його побудови. Логічно припустити, що зроблено це було, щоб, як відзначив Ф. Петрунь, точніше окреслити лінію зламу південного і східного кордонів Великого князівства Литовського у цьому районі або ж виділити водночас з-поміж інших лівобережних міст групу тих, що на час складання «Списку» знаходилися у складі Київського князівства. І справді, власне саме Коршевим розпочато перелік «далеких» від Києва, але підвладних йому міст Дніпровського лівобережжя. На приналежність до них Коршева безпосередньо вказує той факт, що ще в середині XV ст. кордон Київського князівства, котрий одночасно був і кордоном Великого князівства Литовського, сягав Тихої Сосни[39].

Таким чином, маємо достатньо підстав зробити такий висновок: «Список руських міст далеких і близьких» фактично доводить, що на 1396 р. більша частина Сіверщини і Переяславщина разом з Коршевим на Тихій Сосні вже були інкорпоровані до складу Київського князівства. Це ж джерело дає змогу більш аргументовано пов'язувати територіальні надбання Великого князівства Литовського у середній частині Дніпровсько-Донського межиріччя з його єдиною значною воєнною акцією в цьому регіоні у близький до створення «Списку» час — із згаданим у Рогозькому і Никонівському літописах взяттям Коршева влітку 1362 р.

Можемо також констатувати, що всі три писемні пам'ятки — Рогозький літописець, «Список руських міст далеких і близьких», хроніка Мацея Стрийковського, — що є різночасними, різнохарактерними і незалежними одне від одного основними історичними джерелами про воєнну акцію Великого князівства Литовського на південному сході 1362 р., розходячись у деталях, згодні в головному — у свідченнях про її місце, масштаби і безпосередні результати. На жаль, нечисленні відомості про наступ Великого князівства Литовського у Дніпровсько-Донському межиріччі дійшли до нас у такому фрагментарному вигляді, що потрібні були творчі зусилля кількох поколінь дослідників у різних галузях історичної науки, щоб визнати достовірність переданої М. Стрийковським унікальної інформації про віддалені маршрутні цілі й воєнні здобутки цього походу, наблизитися до розуміння його політичної сутності й по-новому рекомбінувати зв'язані з ним основні відомі події, дотичні до суто синьоводської проблеми.

Локалізація Коршева на Тихій Сосні не тільки допомагає оцінити масштабність походу Ольгердового війська у Середнє Подоння, а й дає змогу (разом із свідченнями хроніки М. Стрийковського) скласти певне уявлення про його безпосередні політичні наслідки. Сіверщина і Переяславщина не були єдиним територіальним надбанням, яке Велике князівство Литовське змогло утримати за собою на південному сході. Якщо взяти до уваги достатньо аргументований і загальновизнаний висновок польського дослідника Ст. Кучиньського про приналежність з 1362 р. до Великого князівства Литовського північних чернігівських міст, Курщини і так званих «верховських» князівств, то слід визнати, що влітку того ж року Золота Орда втратила свою державну територію в Дніпровсько-Донському межиріччі на південь від річищ Десни і Оки до Ворскли і Тихої Сосни. Удар, завданий влітку 1362 р. по життєво важливому регіону Золотої Орди вздовж лінії з'єднання її центру із східною частиною (крилом) держави, мав далекосяжні згубні наслідки. Разом із значним обширом стратегічно важливої території Ординська держава безповоротно втратила і монопольний контроль над шляхами інтенсивної міжнародної торгівлі: древнім Муравським (з Північно-Східної Русі до Кафи та інших морських портів Криму) і Хозарським, що зв'язував Середню Наддніпрянщину із Заволжям[40]. Ця обставина незабаром позначилася і на литовсько-московських відносинах[41].

Завершуємо аналіз першого сюжету запису Рогозького літописця розглядом уже відзначеної його текстуальної особливості, що, як гадаємо, могла виникнути внаслідок викреслення списку знатних учасників походу. Скласти певне уявлення про цей перелік можна за допомогою: 1) виявлення найдавніших згадок писемних джерел про нових володарів новопридбаних земель — членів правлячої династії Гедиміновичів і 2) з'ясування, до яких саме політичних структур Великого князівства Литовського відійшли приєднані території. Зрозуміло, що результати такого дослідження через брак інформації будуть гіпотетичними.

Вивчення питання про перших литовських князів у землях Чернігово-Сіверщини має свою історію, підсумки певного етапу якої підбив ще М. Грушевський[42]. Він відзначив наявність наприкінці 70-х і на початку 80-х рр. XIV ст. досить значних володінь Гедиміновичів у західній частині Чернігівщини (Чернігів, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Стародуб, Рильськ) й на основі цього факту висловив здогад, «що Ольгерд забрав у безпосередню залежність і роздав своїм своякам в державу всю західну половину чернігівських волостей — поріччя Сожи, Снови й Десни, пограничні з минськими волостями... Східня ж частина чернігівських волостей зісталася й далі переважно в руках дрібних княжих родів старої династії»[43]. Серед чернігівських Гедиміновичів історик називає князя брянського і трубчевського Дмитрія Ольгердовича, його «меншого брата» Дмитрія-Корибута, князя новгород-сіверського і, як вважав М. Грушевський, чернігівського, Патрикія Наримунтовича — князя стародубського, Костянтина Ольгердовича, а також записаного у Любецькому синодику Михайла Євнутійовича, але з великим сумнівом. З цього переліку необхідно вилучити Дмитрія-Корибута, сина Ольгерда від його другого шлюбу (1350 р.) з тверською княжною Уляною, якому 1362 р. ледь чи виповнилося десять років. Ст. Кучиньський додає ще Андрія Ольгердовича, князя полоцького, якого так званий літопис Биховця називає ще й володарем Трубчевська[44]. На нашу думку, до кола учасників походу 1362 р. могли належати також Федір Коріатович і згаданий у Любецькому синодику Іоан Любартович. Вважаємо також вірним зроблений раніше висновок: майже всі перелічені вище нащадки Гедиміна були або володарями порівняно невеликих уділів у Литовській Русі, переважно на Волині та Поділлі, або взагалі їх не мали, але могли розраховувати на військову допомогу і підтримку могутніх найближчих родичів[45].

Так само залишається поза сумнівом й думка про активну участь у поході литовсько-руського війська на південь у 1362 р. збройних сил Київського князівства, внаслідок чого, як вважаємо, до його складу були

інкорпоровані Переяславщина і деякі чернігівські та сіверські волості[46]. Сталося це в руслі давньоруської політичної традиції, згідно з якою Київ вважався у IX — XI ст. центром родового володіння Рюриковичів — Руської землі, основного територіально-політичного осередку Давньоруської держави, що складався з Київщини, Переяславщини і Чернігівщини, а також відповідно до проголошеного литовською великокнязівською владою принципу своєї політики на Русі: «Ми старини не рухаєм, а новин не вводим». Проте більш вірогідно, що у санкціонуванні верховною владою Литви значного територіального приросту Київського князівства не останню роль відіграли також політичні розрахунки Ольгерда: з одного боку, зумовлене загальнодержавними інтересами прагнення перетворити столицю цього князівства на міцний форпост у прикордонних з Ордою південних землях, а з іншого, — створити матеріальну основу для піднесення підупалого в часи ординської зверхності значення Києва як колишньої столиці Давньої Русі, чому, зокрема, сприяли й неодноразові наполегливі спроби литовського уряду саме в 50-і і 70-і рр. XIV ст. поставити під свій контроль митрополію Київську і всієї Русі та повернути Києву реальне значення її столиці. Політичний сенс цих акцій стає зрозумілим лише в контексті тогочасного литовсько-московського суперництва на Русі. Їхня мета — залучити київське боярство до підтримки об'єднавчої програми Ольгерда, і, головне, — спираючись на відроджувану давньоруську традицію державності, протиставити Київ Москві передусім у церковно-політичному відношенні й тим самим ослабити її дедалі зростаючий вплив на руські князівства і землі.

Інший сюжет Рогозького літописця також стосується обставин, пов'язаних з походом русько-литовського війська у Дніпровсько-Донське межиріччя. Тривалий час ця інформація залишалася незрозумілою для дослідників, аж поки Ст. Кучиньський, зіставивши її із записами того ж Рогозького і Никонівського літописів про події, що передували приєднанню Брянська до Литви, запропонував тлумачити їх як прояв боротьби між пролитовською і промосковською місцевими політичними угрупованнями[47]. На користь цієї думки свідчить той факт, що політична боротьба між полярно орієнтованими частинами місцевого боярства і знаті була характерна для земель і князівств Русі, розташованих на литовсько-московському прикордонні, починаючи із середини XIV ст., коли Московське велике князівство також заявило про свої права на давньоруську спадщину як другий центр об'єднання територій колишньої Давньоруської держави. Сліди цього політичного протистояння знаходимо не тільки у Брянську чи Коршеві, а й у Новгороді, Пскові, Смоленську, Києві[48]. Отже, свідчення Рогозького літописця про те, що після взяття Коршева литовсько-руським військом «сотворишася мятежи и тягота людем по всеи земли», ймовірно, відображають погляд з антилитовського політичного табору, можливо, викладений у кашинсько-тверській версії.

Третій сюжет Рогозького запису заслуговує на спеціальне дослідження. Удар, завданий влітку 1362 р. литовсько-руським військом по лінії з'єднання правого (західного) крила Золотоординської держави з її центром, мав далекосяжні наслідки. Найзначніших і непоправних втрат зазнало саме західне крило Золотої Орди, найбільш розвинуте в економічному і соціальному відношеннях. Ця обставина негативно позначилася насамперед на військово-економічному потенціалі Золотоординської держави в цілому, а згодом і на її політичній й територіальній єдності, оскільки поряд з іншими факторами спричинилася до затягування виснажливої внутріполітичної боротьби ординської знаті — «зам'ятні», за висловом літописця, — що почалася того ж року.

* В основу статті покладено доповідь «Литовська «Задонщина», виголошену автором на міжнародній науковій конференції «Велике князівство Литовське та його спадщина» (м. Тракай, 11 — 15 вересня 1994 р.).

[1] Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — Киев, 1885. — Т. 1. — С. 47 — 58, 120 — 128.

[2] Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-русского государства. — Киев, 1885. — С. 40 — 64, 73 — 89.

[3] Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. // Университетские известия. — Киев, 1883. — № 10. — С. 169 — 184; 1884. — № 2. — С. 185 — 193.

[4] Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века. — Киев, 1891. — С. 490 — 493; Грушевський М. Історія України-Руси: XIV — XVI віки — Відносини політичні. — Київ; Львів, 1907. — Т. 4. — С. 73 — 82.

[5] Див: R. Batura. Lietuva tautu kovoje pries Aukso Orda. — Vilnius, 1975. — S. 32, 66 — 67, 235 — 258. Огляди джерел і наукової літератури з досліджуваної проблеми свого часу робили також М. Дашкевич, Н. Молчановський, М. Грушевський і Ст. Кучиньський (див. його ж. Sine Wody // S. M. Kuczyński. Studia z dziejow Europy Wschodniej X — XVII w. — Warszawa, 1965. — S. 135 — 146.), що позбавляє нас необхідності займатися цим і дає можливість зосередити увагу на джерелознавчих та фактологічних аспектах.

[6] R. Batura. Op. cit. — S. 381.

[7] H. Lowmianski. Agresja Zakonu krzyzackiego na Litwie w wiekach XIII — XV // PH. — T. 45, z. 2/3, s. 338 — 361; Ловмяньский Х. Русско-литовские отношения в XIV — XV вв. // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. — М., 1972. — С. 269 — 275; Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. — М., 1975. — С. 518; Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV — XVI вв. — М., 1963. — С. 371.

[8] Див., наприклад: Думин С. В. Другая Русь: Великое княжество Литовское и Русское // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX — начала XX в. — М., 1991. — С. 76 — 126.

[9] Славяне: Адзінства і мнагастайнасць: Міжнародная конфэренцыя 24 — 27 мая 1990. — Тэзісы дакладаў и паведамленняў. 2 секцыя: Этнагенез славян. — Мінськ, 1990. — С. 100 — 102.

[10] Конкретно, щоправда з певними застереженнями, поділяємо такі висновки дослідника: 1) Суперництво трьох головних політичних сил регіону — Золотої Орди, Великого князівства Литовського і Московського великого князівства — за спадщину Київської Русі й гегемонію у Східній Європі дійсно справляло величезний вплив на політичне життя і відносини між країнами Центрально-Східної Європи, але не протягом XIV ст., а більшої його частини. (До того ж, Я. Пеленський не бере до уваги такий важливий чинник, як антиординська позиція Польського королівства, що визначилася з приєднанням ним Галицької землі та Західного Поділля). 2) В цьому «своєрідному трикутнику відносин» головним було суперництво між Золотою Ордою і Литовсько-Руською державою, я б ще відзначив: починаючи десь із середини 1320-х рр., після походів на Волинь і Київ Гедиміна, «короля литвинів і багатьох русинів» ("Litwinorum et multorum Ruthenorum rex"). 3) Велике князівство Литовське було першою і головною силою, що почала активно змінювати «монгольську присутність і верховну владу в землях давньої Русі у великих масштабах раніше, ніж загальновідома і уславлена битва на Куликовому полі». Я б ще додав, що згідно з політичними планами Константинополя початок глорифікації цієї битви поклав митрополит Київський і всієї Русі Кипріян; 4) У XV — XVI ст. «московські книжники та ідеологи добилися успіху у звеличенні ролі Московії в східноєвропейському суперництві без врахування всіх внесків у реальні події та у створення міфу про її спрокволу і далекоглядну «боротьбу проти татарського іга», що існує в російській історіографії й доси». Див.: J. Pelenski. The Contest between Lithania-Rus and the Golden Horde in the fourteenth century for supremacy over Eastern Europe // Archivum Eurasiae Medii Aevi, II (1982). — P. 303 — 320.

[11] Рогожский летописец // Полное собрание русских летописей — Пг., 1922. — Т. 15. — Вип. 1. — Стб. 75 (далі — ПСРЛ).

[12] Летописный сборник, именуемый Патриаршею, или Никоновскою летописью // ПСРЛ. — Т. XI. — СПб., 1879 (перевид.: М., 1965). — С. 2.

[13] Насонов А. Н. Летописные памятники Тверского княжества: Опыт реконструкции тверского летописания с XIII до конца XV в. // Известия АН СССР, отд. гуманитарных наук. — Л., 1930. — № 9. — С. 709 — 738; № 10. — С. 739 — 773.

[14] Муравьева Л. Л. Летописание Северо-Восточной Руси конца XIII — начала XV века. — М., 1983. — С. 24.

[15] Stykowski M. Kronika polska, litewska, żmodzka i wszystkiej Rusi. — Warszawa, 1846. — T. 2. — S. 7: «Tarhowice, ktorej jeszoze i dris w polach znak murów na uściu rzeki Bohu stoi, Białącerkiew, Swinigrod, i wszystki pola aż za Oczakow od Kijowa i od Putiwla aż do uścia Donu, od Tatarów wolne uczynili, i wyploszyli ich az do Wolgi, a drudgich ku Kaffie i ku Azofowi, i Krimowi w środek Tauryki albo Perekopu zagnali».

[16] Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. — Киев, 1885. — С. 81.

[17] Там же.

[18] Текст «Списку» див.: Коцебу А. Свидригайло, великий князь литовский. — М., 1835. — Прилож. — С. 10 — 12; передрук: Skarbiec diplomatow etc., poslugających do krytycznego wyjasnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i osciennych im krajów. Zebral I. Danilowicz. — Wilno, 1860. — T. 1. — N 746. — S. 330 — 331.

[19] Грамоти київських князів з роду Ольгерда опубліковано у різних збірках і виданнях. П. Г. Клепатський перший дослідив їх у сукупності і вказав, де вони були опубліковані. Див.: Клепатський П. Г. Очерк по истории Киевской земли. — Одесса, 1912. — С. 27 — 28, прим. 1, 2; — С. 53, прим. 5; С. 56 — 57.

[20] Тексти ярликів кримських ханів див.: Барвінський Б. Історичні причинки // Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. — Львів, 1909. — С. 16 — 18, 19 — 20; Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб., 1848. — Т. 2. — С. 4 — 5 (далі — АЗР); а також: Русская историческая библиотека — Юрьев, 1914. — Т. 30. — С. 79 (далі — РИБ). Історіографічні й джерелознавчі примітки щодо них див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 4. — С. 457 — 462.

[21] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 4. — С. 73 — 78. Ця проблема спеціально розглядалася і автором. Див.: Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — Киев, 1987. — С. 52 — 60.

[22] Там же. — С. 78 — 79.

[23] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 4. — С. 79 — 80. — Прим. 2.

[24] Див.: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.; Л., 1950. — С. 457 — 477; Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. — СПб., 1856. — Т. 7. — С. 240 — 241; Ермолинская летопись // ПСРЛ. — СПб., 1910. — Т. 23. — С. 163 — 164 та ін.

[25] Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі // Східний світ. — 1928. — № 2. — С. 177.

[26] Як і Бистра Сосна, Тиха Сосна також є правою притокою Дону, але знаходиться приблизно на 220 км на південь від першої. Відстань від Києва до верхів'я Тихої Сосни становить близько 600 км на схід від Києва; від Куликового поля (р. Непрядва) Тиха Сосна знаходиться приблизно 230 км на південь; відстань від Тихої Сосни до Волги дорівнює близько 480 км, до Азова — 400 км.

[27] ПСРЛ. — Т. 15. — Вып. 1. — Стб. 73: «В лѣто 6870... того же лѣта бысть мор на люди в Ордѣ, так по ряду и пошел и по русским городом в Новосилѣ и в Коршевѣ, и в Брянскѣ и по иным мѣстом и на Коломнѣ».

[28] S. M. Kuczyński. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rzadami Litwy. — Warszawa, 1936. — S. 121, 122, порівн.: s. 79, 80.

[29] Ibidem. — S. 58, 59.

[30] S. M. Kuczyński. Antymoskiewska inicjatywa Litwy w drugiej połowie XIV wieku. — Warszawa, 1936. — S. 11 — 18; про дату див.: S. M. Kuczyński. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rzadami Litwy. — S. 60. 196. Порівн.: Кучкин В. А. Русские княжества и земли перед Куликовской битвой // Куликовская битва: Сб. статей. — М., 1980. — С. 50 — 51; Флоря Б. Н. Литва и Русь перед битвой на Куликовом поле // Там же. — С. 144 — 145.

[31] Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки. — 1950. — Т. 40. — С. 234; перевид.: Тихомиров М. Н. Русское летописание. — М., 1979. — С. 107.

[32] R. Batura. Op. cit. — P. 234 «Eidama toliau pietryčiu, kryptimi, 1363 m. feodaline Lietuva užeme Korsevo miesta, prie Sosnos upes, dešiniojo Dono intako, viena, iš labiausiai i pietryčius nutolusiu rusu, miestu, bubusiu, prie pat stepiu, kuriomis klajojo Aukso Ordos totoria».

[33] Шабульдо Ф. М. Включення Київського князівства до складу Литовської держави у другій половині XIV в. // Укр. іст. журн. — 1987. — № 6. — С. 85.

[34] Перелік основних досліджень: Наумов Е. П. К истории летописного «Списка русских городов дальних и ближних» // Летописи и хроники: Сб. статей. 1973 г. — М., 1974. — С. 150; Подосинов А. В. О принципах построения и месте создания «Списка русских городов дальних и ближних» // Восточная Европа в древности и средневековье: Сб. статей. — М., 1978. — С. 40; Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. — М., 1975. — С. 341 — 380.

[35] Подосинов А. В. Указ. соч. — С. 44.

[36] Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и ближних. — С. 229, порівн. із с. 231; Тихомиров М. Н. Русское летописание. — С. 101, порівн. із с. 102.

[37] За М. К. Любавським, підставою для внесення цих змін до київської рубрики «Списку» було підкорення їх у військово-адміністративному відношенні Києву, яке дослідник датував 1432 — 1440 рр., тобто, згідно з його думкою, часом створення «Списку». Див.: Любавский М. К. Областное деление и местное самоуправление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. — М., 1892. — С. 290 — 291. Погоджуючись у цілому з цією думкою, вважаємо, що підкорення згаданих міст Києву було наслідком централізації влади і концентрації військових сил напередодні нового наступу на Золоту Орду і датуємо цю подію 1392 — 1396 рр. Див.: Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — С. 147. Можливі й інші версії.

[38] Цит. за: Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и ближних. — С. 223 — 224; Тихомиров М. Н. Русское летописание. — С. 94.

[39] Територія Київської землі ("волості") у першій половині XIII ст. була обмежена на півночі Прип'ятю, на заході річищем Случі і вододілом між Тетеревом і Россю. На сході Києву була підвладна вузька смуга землі вздовж лівого берега Дніпра від м. Остер до широти Переяслава-Руського. Див.: Грушевский М. Очерк истории Киевской земли. — С. 47; порівн.: Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII — XIII веков. — Киев, 1980. — С. 115 — 118, 120 - 126.

[40] В «обводі» південного кордону Київського князівства, здійсненому наприкінці 1450-х рр. Свиридовим — черкаським намісником київського князя Семена Олельковича — зазначено: «А по той сторонѣ Таваня с Перекопскою землею граница вашей милости по Овечу воду и уверх Овечее воды, а от верхов Овечее воды уверх Оргѣя, аж до Сомора и верх Оргѣя, аж до Донца, а по Тихую Сосну». Див.: АЗР. — СПб., 1848. — Т. 2. — № 199. — С. 190 — 191.

[41] Докладніше про шляхи міжнародної торгівлі у цьому регіоні див.: Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1913 (перевид.: К., 1991). — Т. 1. — С. 294 — 295; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К., 1990. — Т. 1. — С. 66 — 67. Порівн.: Его-

ров В. Л. Историческая география Золотой Орды. — М., 1987. — С. 92 — 93, 181; Корин-ный Н. Н. Переяславская земля: X — первая половина XIII века. — К., 1992. — С. 171 — 174.

[41] Пункт про вільну торгівлю був внесений московською стороною в умови перемирної литовсько-московської грамоти 1371 р. Див.: Грамоти XIV ст. — К., 1974. — № 23. — С. 47; «А меж нас послом литовьским и нашим и смоленьским и торговцем путь ч[и]ст». 1380 р., направляючись на Дон, Димитрій Іванович, великий князь московський, взяв із собою у похід купців, які вели торгівлю з Судаком ("гостей-сурожан").

[42] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 4. — С. 67 — 72; 452 — 456. Цього ж питання торкалися у своїх працях М. К. Любавський (Областное деление и местное самоуправление Литовско-Русского государства. — М., 1892. — С. 45 — 46), С т. Кучиньский (Ziemie czernihowsko-siewerskie... — S. 158 — 159); О. В. Русіна (Северская земля: генезис и историческая эволюция в XIV — начале XVI в.: Автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. истор. наук. — Киев, 1991. — С. 8).

[43] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 4. — С. 68.

[44] S. M. Kuczynski. Ziemie czernihowsko-siewerskie pod rzadami Litwy. — S. 114 — 117.

[45] Див.: Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — С. 62 — 64.

[46] Там же. — С. 64, 67, 152.

[47] S. M. Kuczynski. Ziemie czernihowsko-siewerskie pod rzadami Litwy. — S. 114 — 117. Теза Ст. Кучиньського знаходить підтвердження також у політичних подіях в Брянську 1310 і 1340 рр. Див.: Горский А. А. Политическая борьба на Руси в начале XIV века // Russia Mediaevalis. — T. 7, 1. — München, 1992. — S. 94 — 106.

[48] Докладніше див.: Грекова И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды; Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — С. 64 — 65.

Шабульдо Фелікс Михайлович — кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Автор монографії «Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского» (1987 р.), ряду наукових статей та розвідок. Досліджує політичну історію України та країн Центрально-Східної Європи у XIV — XV ст.

До 400-річчя Берестейської унії

Л. В. Тимошенко (Дрогобич)

Артикули Берестейської унії 1596 р.

Берестейська унія, 400-ліття якої минає в цьому році, є не тільки визначною датою української історії, що мала важливі (далеко не однозначні) наслідки, а й належить до так званих «болючих», найбільш сполемізованих історіографічних проблем. Як і наприкінці XVI — на початку XVII ст., в пору піднесення полемічної літератури та загострення релігійної боротьби, спадщина Берестейської унії і сьогодні викликає бродіння умів, дає підставу для обгрунтування конфесійних позицій, привертає увагу всіх, кому не байдуже становище в українському християнстві.

У переддень 400-го ювілею Берестейської унії важливо, не захоплюючись богословсько-еклезіологічною полемікою, якою було так щедро наповнене унієзнавство в минулому, виробити такі методологічно вірні підходи, які відповідали б вимогам історичної науки в умовах сучасного етапу розбудови Української держави. Слід у першу чергу мати на увазі, що наслідки Берестейської унії, принаймні доки триватиме роз'єднання в українському християнстві, залишатимуться протилежно різними для православних і греко-католиків: для перших Берестейська унія є розколом української церкви, для других — днем народження нової української церкви.

Одним з найважливіших методологічних орієнтирів повинен виступати національний, через призму якого здобутки греко-католицької церкви, заснованої 400 років тому, не викликають сумніву, хоч стан українського національно-визвольного руху і вимагав деколи (особливо наприкінці XVI — на початку XVII ст.) ліквідації розколу в українському християнстві та викликав у зв'язку з цим тривалу боротьбу проти унії. Тому не випадково, напевно, утворення і чотири століття існування греко-католицької церкви називають іноді феноменальним явищем української історії. Гадаємо, що феномен Берестейської унії та греко-католицької церкви полягає в тому, що з дестабілізуючого фактора української дійсності кінця XVI — початку XVII ст. новоутворена українська церква змогла перетворитись у важливий чинник національного відродження та боротьби за незалежність.

Дослідження у зв'язку із зазначеним принципом проблеми впливу Берестейської унії на український національний рух кінця XVI — початку XVII ст. вимагає нового прочитання унієзнавчих праць минулих літ, а також свого роду перепрочитання давно відомих джерельних матеріалів. І тут сучасний унієзнавець зіткнеться з певними труднощами; зокрема, виявиться, що навіть деякі найважливіші з них в Україні повністю ніколи не друкувались, зарубіжні ж публікації залишаються недоступними. Це стосується в першу чергу чи не найважливішого документа Берестейської унії — артикулів владик руської (українсько-білоруської) церкви, на основі яких, власне, була укладена унія як акт з'єднання руської православної та римо-католицької церков. Дослідження артикулів Берестейської унії розкриває не тільки прагнення тогочасного українсько-білоруського суспільства до унії, але й дозволяє дати відповідь на одне з корінних питань унієзнавства: чим була Берестейська унія? Власним витвором владик руської православної церкви, які прагнули знайти вихід з кризового стану церкви та суспільства, чи підступною справою Ватикану, єзуїтів та польського короля, які, навпаки, хотіли остаточно окатоличити, латинізувати та сполонізувати схизматиків-православних? Зазначена контроверсія не викликає впливу другого чинника на перший, без чого, мабуть, Берестейська унія була б неможливою.

Не можна сказати, що артикули Берестейської унії були невідомими в унієзнавстві, особливо на Заході. Як стверджує Р. Морозюк[1], вони були опубліковані (латинською мовою) ще 1613 р. у виданні: «Thomas a fesu. O. Carm. Disc. De procuranda salute omnium gentium. — Antverpiae, 1613. — P. 328—333»[2]. Відтак мовою оригіналу (латина або польська) артикули періодично з'являються в різних виданнях, включаючи й публікації останніх десятиліть[3]. В Україні мовою оригіналу артикули було опубліковано 1862 р. М. Гарасевичем. Нам відомо також і про три переклади їх англійською мовою[4]. Коротко російською мовою переказав зміст артикулів митрополит Макарій (Булгаков)[5].

Перший переклад артикулів українською мовою здійснив архієпископ Сильвестр (професор С. Гаєвський) 1955 р. в Австралії. Отже, від часу їх укладення (1595 р.) до першого видання рідною мовою минуло 360 років. 1963 р. артикули були опубліковані С. Гаєвським у книзі «Берестейська унія 1596 р.» у Вінніпезі[6]. Повідомлення автора про те, що він бачив в опублікованому дослідженні Д. Гофмана фотокопію артикулів староукраїнською мовою (скоропис XVI ст.), спростовується знайомством із текстом цього дослідження, де наведено фотокопію Торчинської декларації владик руської церкви від 2 грудня 1594 р.[7]. Однією з найпоширеніших є публікація артикулів А. Великим[8].

З наведеного хронологічного ряду публікацій артикулів Берестейської унії видно, що українською мовою в Україні цей важливий документ у цілісному вигляді ще не друкувався[9]. Слід визнати цілком справедливим твердження С. Гаєвського про те, що практично до 1924 р. (тобто до публікації Д. Гофмана) артикули були недоступними для звичайних людей[10]. Закид Р. Хом'яка щодо значно ранішої публікації М. Гарасевича несправедливий, оскільки йдеться про доступність джерела для широкого загалу[11].

Відомо, що артикули були розділені К. Терлецьким та І. Потієм на дві частини. У розділеному вигляді їх публікували М. Гарасевич та Ю. Пелеш. А. Тайнер уперше опублікував злиту редакцію артикулів. Заслуга Д. Гофмана полягає в тому, що він уперше зробив спробу їх наукового коментування.

Митрополит Макарій, який скористався публікацією А. Тайнера, не вдається до докладного аналізу артикулів. Він звертає увагу на те, що папа римський та польський король практично ухилилися від виконання прохань-умов руських владик[12]. Аналізуючи пункти, що стосуються догматів християнської віри, автор приходить до висновку, що, прийнявши в Римі католицьке віросповідання, К. Терлецький та І. Потій порушили формулювання догмата про походження Святого Духа, дане в артикулах, таїнства ж і обряди східної церкви відстояли «лише абияк»[13].

Першим глибоким дослідником артикулів Берестейської унії був П. Жукович — автор відомої праці «Сеймова боротьба православного західноруського дворянства з церковною унією». Його заслуга полягає у визначенні місця берестейських артикулів, підписаних 1 червня 1595 р., у загальному процесі вироблення умов унії в 1591—1595 рр., а також у введенні в науковий вжиток нового документа, що здійснив визначальний вплив на формулювання остаточних артикулів. Йдеться про «Договір латинського і руського духовенства», опублікований М. Гарасевичем та А. Петрушевичем. П. Жукович скористався усіма відомими йому варіантами артикулів: розділеним у публікаціях М. Гарасевича та Ю. Пелеша, а також злитою редакцією А. Тайнера. Він звертає увагу на деякі несуттєві редакційні відмінності артикулів у згаданих публікаціях. Крім того, П. Жукович умовно розділяє артикули на три групи: догматичні, з «права людського» та ті, що стосуються короля і державних посад. Заслуговує на увагу висновок автора про перевищення І. Потієм та К. Терлецьким у Римі тих повноважень, які надала їм руська ієрархія в своїх умовах-артикулах, зокрема в їх догматичній частині[14].

Ретельний аналіз артикулів зроблено М. Грушевським у п'ятому томі «Історії України—Руси». Так, він вважає, що остаточна редакція артикулів, датована 1 червня 1595 р., зазнала впливу польського римо-католицького духовенства, тобто згаданого «Договору латинського і руського духовенства», і вказує на поступки руської ієрархії в догматичних питаннях. М. Грушевський приходить до висновку, що артикули «кидають цікаве світло на церковні відносини і становище владик-уніятів»[15]. Він зазначає, що ці документи вироблялися довго й старанно, але папська курія «вповні злегковажила собі домагання владиків і спеціальні обставини руської церкви». Обіцяного зрівняння з католицькою уніатська церква так і не дістала[16].

У згаданій книзі С. Гаєвського артикулам присвячено цілий розділ, в якому вони розглядаються через призму розкриття стану української православної церкви. Відтак автор розглядає артикули як прагнення владик ліквідувати дезорганізацію церкви в усіх ділянках духовного, матеріального та культурного життя. Він вважає також, що догматично-канонічні питання розроблено в артикулах глибоко й всебічно. Викликає заперечення впевненість С. Гаєвського в тому, що артикули були підписані і польським королем, і папою римським[17].

Берестейськими умовами з'єднання, яких домагались українські єпископи, називає артикули А. Великий. Важливо, що відомий історик української церкви користується у своєму дослідженні оригінальними текстами артикулів, які зберігаються у Ватиканському архіві. Перші дев'ять умов-артикулів він відносить до чисто церковних та релігійних справ, тобто догматичних і обрядових; 10—11 — до справ церковного правопорядку, зокрема, до правового регулювання ієрархії; 12—16 — до церковно-громадських справ; 17—21 та 21—33 — групує в окремі підрозділи без визначення принципу чи ознаки, за якими їх згруповано.

А. Великий супроводжує більшість артикулів короткими коментарями, в яких враховано зауваження папського богослова Х. Е. Сарагоси. Він вважає,

що ці умови з невеликими уточненнями та поясненнями були Римом прийняті. Справа з'єднання двох церков була вирішена 23 грудня 1595 р. прийняттям К. Терлецьким та І. Потієм католицької віри[18]. В іншому місці автор пише, що Апостольський Престол дав своє пояснення чи застереження щодо деяких артикулів і «загарантував їх своїми торжественними письмами, а король, з свого боку, підтвердив їх своїми державними універсалами», а також уточнює, що історія не здійснила «багатьох із застережених справ»[19].

Практично єдиною працею, в котрій артикули проаналізовано з погляду національно-політичного, є книга М. Стахова[20]. Автор виділяє десять груп артикулів, в кожній з яких бачить захист руською ієрархією національно-релігійних інтересів народу. Текст артикулів наведено за А. Великим.

Серед сучасних істориків церкви української діаспори варто виділити І. Мончака, який в ряді своїх праць досліджує берестейські артикули в аспекті їх впливу на ступінь самоуправності української церкви[21]. Цікавою є його класифікація артикулів. 1-й та 5-й артикули дослідник відносить до теологічного аспекту; 2, 3, 4 та 6—9-й — до літургічного аспекту; решту — до юридичного аспекту помісності. На його думку, найбільше число артикулів присвячено державним гарантіям помісності української церкви. До цих «державних» артикулів він відносить пункти: 14, 17, 18, 20, 21, 25, 28, 29, 32. 13-й та 31-й артикули характеризують специфічне ставлення до Константинопольської церкви. І. Мончак доводить, що хоч у Римі прямо і повно артйкули не були прийняті, все ж Київська церква добилася найвищого авторитетного визнання своєї помісності. Протилежна доля спіткала артикули у Польській державі, де вдалося лише «теоретично» зберегти київську помісність, що було приниженням усієї православної церкви[22]. Дослідник розглядає, як і інші автори католицької перспективи, процес проведення унії як переговори для укладення договору (яким, очевидно, виступають берестейські артикули) між двома самоуправними церквами: західною латинською і київською, відповідно до чого Берестейська унія трактується як двосторонній церковний договір, «найбільша суверенна акція в історії Київської церкви»[23].

Звертає на себе увагу спроба М. Дмитрієва розглядати артикули у контексті прагнення уніатської церкви забезпечити «якесь проміжне» становище між католицизмом і православ'ям. У ряді повідомлень[24] він досліджує співвідношення католицької і православної програм церковної унії, конфлікт між якими, на його думку, став однією з причин міжконфесійних конфліктів XVII ст. Програма православна, викладена і в остаточних артикулах, була програмою широкомасштабної церковної реформи, що мислилась як засіб покласти край латинізації і полонізації, а також як прагнення зберегти широку адміністративну самостійність та незалежність від польсько-католицької церкви. Католицький табір уявляв унію як практично безумовну інкорпорацію православної церкви в структуру римського католицизму.

З українських істориків радянського часу про берестейські артикули писав С. Плохій. Його увагу привернули лише вимоги догматичного та обрядового характеру, а також питання про прийняття Ватиканом цих вимог. На його думку, папська булла від 23 лютого 1596 р. у сукупності з іншими визначила статус майбутньої уніатської церкви. Санкція польської влади не повністю задовольнила уніатів[25]. Артикули аналізуються також у навчальному посібнику О. Крижанівського та С. Плохія як програма реформування руської православної церкви, що орієнтувалася на здійснення регіональної унії. Автори вважають, що після об'єднання з Римом була реалізована контрреформаційна програма католицького табору, який здійснив, очевидно, найбільший вплив на програму українського єпископату[26].

Цей короткий історіографічний огляд неминуче приводить до висновку, що артикули Берестейської унії були незмінно, починаючи з другої половини XIX ст., в полі зору істориків церкви. Проте цілісного, комплексного погляду на їх природу, місце та значення в українській історії до цього часу не вироблено. Після революції їх досліджували лише історики діаспори.

Звідси випливають необхідність публікації артикулів в Україні, а також потреба нового їх прочитання і, зрештою, введення в широкий науковий вжиток для історії.

Практично всі історики-уніезнавці стверджують, що прийняттю берестейських рішень передувала тривала підготовча робота, яка завершилася на синоді у Бересті в жовтні 1596 р., коли, власне, було проголошено публічно про перехід до унії. Добре відомими в історичній літературі є також і фактологічні деталі уніатського руху наприкінці XVI ст., зокрема церковні синоди першої половини 90-х років, на яких затверджувались артикули-вимоги, за умови визнання яких Ватиканом та польським королем ієрархія українсько-білоруської церкви погоджувалась прийняти унію. Звертаємо увагу на те, що остаточним артикулам у складі 33-х пунктів, підписаним 1 червня 1595 р., передували декларація унії 1590 р., артикули князя К. Острозького, артикули владик 1594 р., артикули митрополита М. Рагози, а також пункти «Договору латинського і руського духовенства» початку 1595 р. Основні положення цих документів, за виключенням особливих вимог князя К. Острозького, які не зустріли прихильності ієрархів[27], знайшли певне відображення в артикулах 1595 р. Ядром останніх стали десять пунктів артикулів 1594 р. Відомо, що 1594 р. владики затверджували артикули двічі: на сокальському з'їзді у червні (П. Жукович називає найбільш вірогідну дату сокальського з'їзду — 27 червня[28], проти чого не заперечує і М. Грушевський[29]. І. Мончак сокальські рішення відносить безпідставно до березня 1594 р.[30]), а також на нараді в Торчині 2 грудня 1594 р., де, очевидно, сокальські рішення були підтверджені. До торчинського декрету, авторами якого були І. Потій, К. Терлецький та католицький єпископ Б. Мацейовський, були прилучені артикули, котрі М. Грушевський ототожнює із сокальськими[31]. На це вказує, зокрема, приписка Б. Мацейовського до однієї з копій торчинського декрету: «... Копія, зроблена власною рукою Отця Владики Володимирського з оригіналу в Торчині 2 грудня 1594 року... Існує два оригінали, підписані їх руками (І. Потієм і К. Терлецьким. — Л. Т.) і запечатані»[32].

Викликає заперечення думка І. Мончака про те, що нібито в грудні 1594 р. у Торчині відбулося підписання «зовсім відмінного» документа[33]. З нашої точки зору, такий документ було прийнято пізніше — на початку 1595 р. Він містив нові умови унії і мав суттєвий вплив на остаточну редакцію артикулів. Йдеться про вже згаданий «Договір латинського і руського духовенства», укладений К. Терлецьким у Кракові (П. Жукович датує його лютим місяцем[34], М. Грушевський називає першу половину року[35], А. Великий, не обгрунтовуючи своєї позиції, датує документ 15 вересня 1595 р., більшість сучасних дослідників підтримують точку зору П. Жуковича). Опублікований документ є скороченим викладом тексту договору, який бачив у рукописах митрополитів Т. Островський[37]. І хоч у варіанті, опублікованому А. Петрушевичем із збірки рукописів А. Левинського (XVIII ст.), підписи відсутні, автентичність документа не викликає сумніву, що підтверджується в першу чергу тим, що його основні положення увійшли до остаточних артикулів 1595 р. Новими умовами унії, які до цього часу практично не обговорювались і тому не значаться в попередніх списках артикулів, є згода на прийняття нового календаря, а також догмат про походження Святого Духа: «Про ісповідання Святого Духа має бути декларація, що греки і римляни правильно про походження вірують, тільки що до цих пір погодитися не могли»[38]. Інші питання догматичних розходжень передавались на розгляд папі. П. Жукович висловлює припущення, що поява згаданих вимог була викликана тиском латинського духовенства, яке вимагало поступок у справах віри[39]. Пізніше він уточнює, що й латинники пішли на поступки і визнали право за руськими владиками на сенаторські крісла, а також необхідність затвердження угоди владою сейму[40].

Остаточні артикули були прийняті 1 червня 1595 р. на черговому зібранні владик, про яке не збереглося скільки-небудь докладних свідчень. Відомо, що їх підписали М. Рагоза, К. Терлецький, І. Гоголь, І. Потій та

Л. Пелчицький. П. Жукович звернув свого часу увагу на досить дивний порядок підписів, а також на відсутність підписів інших владик[41]. М. Грушевський припускав, що це, можливо, пояснюється тим, що артикули списано пізніше і в поспіху не зібрали всі підписи, а, можливо, існувала і якась опозиція[42]. Враховуючи те, що підпис митрополита під артикулами з'явився вперше, можна говорити про вирішальне значення цієї обставини для долі унії.

12 червня ієрархи уклали соборне послання (декларацію) до папи римського, яке підписали вже всі владики. Вони затвердили К. Терлецького та І. Потія повноважними представниками руської церкви для зв'язків з Римом[43]. Через місяць, 17 липня у Кракові після нарад із П. Скаргою червневі артикули було поділено на дві частини (обидві без підписів): 19 артикулів для Апостольського Престолу (переважно пункти теологічного та обрядово-літургічного характеру, визнання яких залежало від Ватикану) і 18 для польського короля, які стосувалися юридичного становища руської церкви в Речі Посполитій. Артикули для короля були подальшим розвитком чи доповненням до 10-ти артикулів 1594 р. Цей поділ не був механічним, деякі пункти зазнали редакційних змін, але без суттєвих поправок змісту, так що обидві редакції є тотожними[44]. У зв'язку з тим що деякі артикули потрапили до обох списків, загальна їх сума в розділених списках дорівнює 37-ми, а не 33-м.

Найважливішим серед згаданих списків артикулів є, безсумнівно, документ, датований 1 червня 1595 р., у вигляді 33-х артикулів, як найповніший, остаточний і, що важливо, підписаний митрополитом та іншими владиками руської церкви. Не викликає сумніву і те, що авторами артикулів були ієрархи українсько-білоруської православної церкви (найвірогідніше, це були І. Потій та К. Терлецький); артикули зазнали впливу деяких уніатських ідей К. Острозького, а також польського римо-католицького духовенства.

Пропонуємо розгляд артикулів у такій послідовності: догматичні артикули, обрядово-літургічні, культурно-освітні, юридично-соціальні та ін.

Християнські догмати розглядаються лише у двох артикулах — першому і п'ятому. Перший трактує догмат про походження Святого Духа, який був предметом принципових теологічних розходжень між католицизмом та православ'ям, у дусі флорентійської традиції: «...Дух Святий не з двох початків і не двома походженнями, а з одного початку, як з джерела, від Отця через Сина походить». Враховуючи те, що православна церква трактувала походження Святого Духа «із Отця», а католицька — «від Отця і Сина», флорентійська формула, хоч і тяжіла до східної теологічної традиції, була свого роду компромісом. Отже, можна говорити, що ієрархія руської церкви уповноважила своїх делегатів І. Потія та К. Терлецького повернутись у Римі до флорентійської формули.

Артикул 5-й повністю визнавав католицький догмат про чистилище, не вдаючись до якогось його трактування (можливо, тому, що й Флорентійський собор цього не зробив). Прийняття православними католицького догмату про чистилище було, на думку П. Жуковича, великою поступкою з їх боку[45]. Тому не мають рації ті автори, які стверджують, що православна церква ніяк не бажала зректися свого східного теологічного підходу до догматичних проблем[46].

Дані артикули засвідчують також, наскільки сильною та живучою була флорентійська традиція в житті українсько-білоруської церкви в XVI ст., і спростовують погляди тих дослідників, які цю традицію заперечують[47].

Обрядово-літургічні питання розглядаються в артикулах 2—4, 6—9, 22—24. Остаточні артикули стверджували незмінність східного візантійського обряду та літургії (літургії Василія Великого, Золотоустого та Єпифанія) і всього східного богослужбового чину, форми таїнства хрещення, православних свят, у тому числі і неіснуючого в католицькій церкві свята Богоявлення. Другий артикул, крім того, підкреслював незмінність виконання літургії та обрядів «нашою мовою». Новий календар приймався за умови збереження Пасхалії та інших православних свят. Зберігалося два види

причастя, так само як і неперсональна форма хрещення. Уніати не повинні примушуватись до участі в ході під час латинського свята Тіла Христового і до дотримання латинських обрядів і церемоній взагалі. Шлюб священиків в унії повинен бути незмінним (цим пунктом єпископи рішуче виступали проти запровадження целібату). Артикули застерігали від заборони дзвонити в руських церквах у Велику п'ятницю, носити до хворих Святі Таїнства, здійснювати у свята хресні ходи і т. ін. Не можна не бачити в цих умовах-вимогах прагнення руських ієрархів захистити ті найважливіші складові східного обряду, які, власне, визначали національне обличчя українсько-білоруської церкви і втрата яких призвела б до денаціоналізації народу, до загублення національної ідентичності.

В ряді артикулів (15, 16, 25) чітко проявляється намагання перешкодити прямій та безпосередній латинізації: не допускати уніатів до римських церемоній, не змушувати до іншої релігії при одруженні, не перетворювати руські церкви і монастирі на костели.

До літургічно-обрядових артикулів, що мають яскраво виражений національно-захисний характер, примикає 27-й пункт, який відносимо до культурно-освітнього аспекту прагнень владик руської церкви. Йдеться про вимогу вільно засновувати семінарію, школи, друкарні грецької та слов'янської мови, що, очевидно, було реакцією на кризовий стан церкви і суспільства. Заслуговує уваги та обставина, що піклування владик про необхідність захисту рідної мови знайшло відображення в двох артикулах.

До юридично-соціальних належить найбільше число артикулів (10, 11, 17—21, 25—30). Більшість з них перебувала у юрисдикції Польської держави, можливо, тому дехто з дослідників називає їх «державними». Частина з них стосується правового статусу ієрархії. На нашу думку, найважливіше місце серед них належить пунктові 21-му про необхідність зрівняння архімандритів, ігуменів, священиків, архідияконів та іншого духовенства з римськими духовними особами, а також пунктові 10-му про надання високих духовних посад лише людям руської національності, східного обряду. Важливими видаються також пункти 12-й та 20-й про надання владикам місць у сенаті та верховному трибуналі. Як бачимо, і в цих артикулах чітко проглядається національно-політичний аспект.

Артикули 10-й та 11-й стосуються виборів митрополита та єпископів. У православній церкві Речі Посполитої існувала система обрання єпископа з 3-х кандидатур на соборі, очолюваному митрополитом, без участі світської влади. Митрополит обирав одного з 3-х і здійснював хіротонію (висвячення). У XV—XVI ст. на практиці утвердилась форма обрання єпископа на соборі духовних і світських вельмож, проте вона порушувалась королівським правом надавання єпископій. Світська влада перебрала і функції призначення та затвердження митрополита, обрання якого помісним собором (з участю мирян), як і затвердження константинопольським патріархом, перетворилося на формальність. Єпископат намагався обмежити опіку світських патронів на Берестейському синоді в жовтні 1591 р. встановленням нового порядку обрання митрополита та єпископів, а також зміцненням єпископської влади та в цілому церковної дисципліни. Рішення собору 1591 р. опублікував П. Жукович[48]. Зв'язок між рішеннями собору і відповідними берестейськими артикулами помітив В. Флоря[49].

В артикулах владики просили встановити порядок обрання митрополита з 4-х кандидатів, обраних церквою, за умови його покірності папі. Номінація ієрархів у Римі була не обов'язковою, за виключенням митрополита, обраного не з єпископату. Митрополит мав право висвячення єпископів. Вибори митрополита і єпископів були чинними лише за умови надання відповідних посад польським королем. Передбачалось обов'язкове в тримісячний термін висвячення тих, хто перебував на духовних посадах. Безсумнівно, дані артикули були продовженням реформ, започаткованих ієрархами в доберестейські роки. Як зауважив І. Мончак, ці артикули стали «на всі часи наріжним каменем рівнопатріарших прав помісної Київської Церкви»[50]. На нашу думку, ці права значно обмежувалися заключною ча-

стиною 11-го артикула, де говориться про необхідність послушенства висвяченого митрополита перед примасом польської церкви — архієпископом Гнезненським, що було значною поступкою польській римо-католицькій церкві.

Артикули зазначеного змісту були викликані необхідністю обмеження патронального права польських королів і, отже, спрямовувалися проти корупції та сваволі при отриманні духовних посад (так званої симонії). Артикул 21-й унормовував сплату податків нарівні з латинською церквою. Ряд артикулів мав на меті посилення внутріцерковної дисципліни на зразок латинської церкви, особливо єпископської адміністративно-юридичної влади. Йдеться про право єпископів обирати митрополита (10), право митрополита висвячувати владик (11), право одержання сенатських (12) та трибунатських (20) крісел, підпорядкування владикам монастирів та церковних братств на території відповідних єпархій (19), а також домагання права владик чинити суд над священиками (28). С. Плохій та О. Крижанівський вважають виконання останніх двох умов неможливим, оскільки священики перебували під захистом світських патронів так само, як і собори та парафіяльні церкви[51]. Посилення адміністративно-юридичної влади єпископату передбачало підвищення його соціального статусу. В цих пунктах простежується прагнення владик звільнитися від сваволі східних патріархів та опіки церковних братств, а також унормувати статус ієрархії та духовенства. Православна історіографія гіперболізувала останнє, підкреслюючи бажання владик задовольнити суто матеріальні вимоги.

Артикули 13-й, 31-й та 32-й, які характеризують ставлення до матерної Константинопольської церкви, можна вважати особливими і специфічними з огляду на те, що унія з Римом передбачала розрив з Константинополем. Усвідомлюючи себе природною частиною східної церкви, ієрархи просять папу дозволу брати участь у порозумінні східних церков з Римом, розраховуючи, очевидно, на майбутнє загальне з'єднання. Можливо, це було ознакою універсалістського мислення єпископату, яке виникло як реакція на ідею К. Острозького щодо залучення до унійного процесу всього православного Сходу[52]. Артикул 32-й передбачав заборону прибуття духовних осіб з Греції, які хотіли б поновити юрисдикцію східного центру та спричинити з цього приводу хвилювання в руській церкві. Очевидно, подвижники унії забезпечували себе не тільки з боку якихось кроків Константинопольського патріархату, а й від опозиції з боку підвладного духовенства та своїх віруючих[53].

У 33-му, заключному, артикулі владики уповноважували І. Потія та К. Терлецького, щоб вони, перш ніж приступити до згоди з Римом, зажадали від папи та короля ствердження й запевнення вимог ієрархів українсько-білоруської церкви. Таким чином, визнання артикулів ставало остаточною передумовою для прийняття унії.

Розглянуті артикули, як бачимо, стосуються багатьох ділянок релігійно-церковного життя та юридично-правового статусу українсько-білоруської церкви в Польській державі наприкінці XVI ст. Вони характеризують церковні відносини тих часів, становище ієрархії та духовенства. У сукупності вони відображають прагнення ієрархії до унії, що запропонувала доволі конкретну й виразну програму, яку можна розглядати і як програму реформування церкви. Ряд сучасних дослідників цілком справедливо кваліфікує її як програму регіональної унії[54], що відрізнялася від планів універсальної унії К. Острозького і від програми внутрішньої реформації православ'я церковних братств. Вона явно різнилася від програм інших контрагентів унії — Ватикану та Речі Посполитої. Лише деякі аспекти зближували її із загальною контрреформаційною програмою католицизму.

Артикули мають чітку національно-захисну спрямованість, яка добре простежується в аспектах обрядово-літургічних, юридично-соціальних та культурно-просвітницьких. Гадаємо, що поява артикулів є одним із найяскравіших явищ українського національно-культурного та релігійного життя кінця XVI ст. Національно-захисна спрямованість артикулів зумовлюва-

лась тогочасними реаліями українсько-білоруської дійсності, коли національні змагання перебували у величезній залежності від відносин релігійних, православна церковність наповнювалась національним змістом, «руська віра» ставала, як писав М. Грушевський, «найбільш болючим пунктом у тих обмеженнях і пониженнях, які терпів тепер на кожнім кроці український елемент від переможних польсько-католицьких кругів, і силою звичайної реакції ставала для сього пониженого українського елементу предметом особливого прив'язання, найбільш дражливим місцем, його національним знаменем і гаслом»[55].

Присутність в артикулах деяких флорентійських ідей засвідчує екуменічні прагнення руської ієрархії. Проте не можна не погодитись із С. Гаєвським, що артикули відзначаються високим ступенем відданості православним догматично-канонічним та обрядово-звичаєвим традиціям, підпорядкування ж Ватиканові передбачалось тільки в адміністративному плані[56].

Останнім часом історики і культурологи розглядають генезу греко-католицизму в контексті синтезу східно-візантійської та західно-римської культур. З цього погляду більша питома вага належить артикулам, які фіксують збереження східно-візантійської традиції. Про західно-римські впливи свідчать пункти, що стосуються прийняття нового календаря, догматично-канонічні умови, а також адміністративне підпорядкування Римові, причому ряд умов має компромісний характер. Чотирьохсотлітня історія уніатської церкви знає і періоди, коли західні впливи ставали домінуючими, загрожуючи її національній суті.

Важливо ще раз підкреслити, що унійна програма руської ієрархії була викладена у формі умов прийняття унії. Тому надзвичайно важливим є питання, як ці умови були прийняті, апробовані і чи були вони взагалі виконані.

Як зазначалося вище, частина артикулів була представлена в липні 1595 р. папському нунцієві в Польщі Д. Маласпіні, який дав відповідь 1 серпня, а надані йому артикули відправив до Риму для подальшого розгляду справи. Д. Маласпіні визнавав, що догматичний аспект артикулів відповідає флорентійським вимогам, і висловлював упевненість, що вони будуть прийняті папою, який, напевно, не відкине й інших вимог[57].

У Римі артикули розглядалися спеціальною комісією з п'яти кардиналів на чолі з Ю. А. Санторо, яка покликала на допомогу експертів-теологів. Серед останніх був, очевидно, богослов Х. Е. Сарагоса, коментарі якого наводить А. Великий. Крім того, артикули ретельно вивчались у канцелярії глави єзуїтського ордену кардинала П. Альдобрандіні, секретар якого П. Норрес склав 2 грудня 1595 р. скорочений список артикулів, супроводжуючи їх власними коментарями[58]. На думку І. Мончака, ці «уніформістські експерти, діючи в дусі по-тридентійського централізму, просто відкинули Берестейські артикули», що знайшло свій вияв на урочистостях прийняття унії 23 грудня 1595 р., а також у папській буллі «Великий Господь»[59]. У всякому разі існуючий джерельний матеріал не дозволяє стверджувати, що артикули стали в Римі предметом переговорів між представниками руської церкви і римською курією.

Про урочистості 23 грудня 1595 р. неодноразово писали історики унії. Для нас важливо те, що І. Потій та К. Терлецький на святочній церемонії у папи Климента VIII після зачитання декларацій від 2 грудня 1594 р. та 12 червня 1595 р. і відповіді на них папи прийняли католицьке віросповідання, зокрема догмат про походження Святого Духа читали в тридентійському формулюванні «від Отця і Сина», на що, звісно, владики їх не уповноважували.

Цікаво, що папський богослов Х. Е. Сарагоса наполягав на прийнятті латинського віровчення[60]. Це стосується також і інших східних догматів, що розглядалися Ватиканом як схизматичні, незгодні з вченням латинської церкви. Тому, очевидно, абсолютну рацію мав М. Грушевський, який писав з цього приводу, що «курія вповні злегковажила собі домагання владиків і спеціальні обставини руської церкви. Руських владиків взяли під звичай-

ний шабльон, який був вироблений для тих, що переходили з грецької віри на латинську, і по тому шабльону перевели приступлення їх до латинської церкви»[61].

І. Мончак порівнює акт прийняття унії 23 грудня 1595 р. з «приєднанням навернених єретиків» чи приєднанням коптських монофіситів у січні того ж 1595 р.[62]. Ту обставину, що владики прийняли католицьке віровчення не за флорентійською, а за тридентійською формулою, треба мати на увазі при розгляді православної історіографії, яка стверджує, що владики «зрадили» православ'я і прийняли римську віру[63]. Очевидно, має рацію М. Соловій, який так пояснює цей факт: владики прийняли в Римі «католицтво в догматичному, а не в обрядовому значенні»[64].

Решта уніатських владик католицьке віросповідання прийняли напередодні Берестейського собору в Кам'янці — володінні латинського єпископа Б. Мацейовського — під час наради єпископів[65]. Католицький символ віри був остаточно стверджений уніатською церквою в «Служебнику» Кипріяна Жоховського у Вільно 1692 р.[66].

Прийняття владиками католицького «вірую» спростовує твердження С. Гаєвського, який услід за П. Скаржевським висловив припущення, що папа римський, прийнявши «два самосуперечні догмати» про походження Святого Духа, тобто флорентійську формулу, «мимохіть підписав на себе канонічний осуд єретицтва»[67].

У згаданій буллі «Magnus Dominus» ("Великий Господь"), датованій 23 грудня 1595 р., стверджувалось, що все духовенство і віруючих руської церкви «приймаємо, з'єднуємо, долучаємо, приєднуємо і втілюємо» в лоно католицької церкви. Допускалися східні церковні обряди: «Усі свята, обряди й церемонії, яких руські єпископи і духовенство вживають згідно з наукою святих грецьких Отців, в богослуженнях Святих Літургій й у відправленні Святих Тайн та інших священних дійствах, якщо вони лише не суперечать католицькій вірі та не виключають єдності з католицькою церквою»[68]. Очевидно, що таке просте запевнення без конкретного визначення і гарантії того, що саме дозволяється, не могло задовольнити І. Потія та К. Терлецького, які домагалися від Ватикану докладнішого тлумачення прийнятих умов унії.

Через два місяці, 23 лютого 1596 р., папа видав буллу «Decet Romanum Pontificem» ("Годиться Римському Архієрееві"). Крім того, з Риму у той період було направлено більше тридцяти різних листів та папських послань (тільки 7 лютого було підписано 17 послань до польського короля із закликами підтримати унію)[69]. Буллою від 23 лютого сформульовано право іменування, висвячення та інтронізації руських єпископів і митрополита, якого домагалися владики в 10-му та 11-му артикулах[70]. Напевно, це було великим успіхом, оскільки такі права мали тільки патріарші церкви.

Ватиканські документи, напевно, не можна розглядати як повне прийняття берестейських артикулів. Досить характерним у цьому плані є ставлення римської курії до вимоги непорушності східних обрядів. Папський богослов Х. Е. Сарагоса характеризував деякі з них, зокрема обряд найсвятіших тайн, як «прикметний лютеранам, Кальвінам та іншим єретикам» і рекомендував не йти владикам «на руку», а заохотити русинів, щоб вони прийняли католицькі обряди «немов самі від себе по їх з'єднанню»[71].

Уніатська церква зазнала латинізації вже в XVII ст. Й. В. Рутський провів реформу василіанських монастирів за західним зразком, впроваджуючи римську орденську модель, що значною мірою ламало східні традиції. Дослідники вже звертали увагу на те, що римська курія обійшла увагою питання про реформу календаря, хоч владики і віддрукували в Римі новий календар[72]. На рубежі XVII—XVIII ст. латинський єпископат Польщі подав до Риму проект цілковитого скасування східного і впровадження латинського обряду[73]. Згодом в уніатській церкві було введено урочисте поклоніння пресвятій Євхаристії з окремим публічним обрядом і процесіями, як у латинській церкві[74]. Замойський синод 1720 р. ввів своїм рішенням святкування в уніатській церкві свята Божого Тіла. Продовженням латинізації

став Львівський синод 1891 р. Не викликає сумніву, що Рим домагався латинізації і урівняв східний обряд з римським лише в XX ст. на знаменитому II-му Ватиканському соборі (йдеться про конституцію собору «Про Святу Літургію» від 4 грудня 1963 р.). Заради справедливості треба пригадати, що певної латинізації зазнала в XVII ст. і православна церква. Багато зробив у цьому плані П. Могила, київський православний митрополит — у душі прихильник католицької культури, якому вдалося на деякий час поставити православну церкву вище уніатської.

На артикулах, привезених до Риму, відсутні підписи папи чи інших повноважних осіб. Так що про договір у прямому значенні говорити не можна, тим більше, що виконання значної частини умов залежало не від папи, а перебувало в компетенції польської державної влади.

Апробація артикулів польською владою почалася ще 1595 р., коли наприкінці липня — на початку серпня король Жигимонт III у своїх універсалах дав обіцянку реалізувати деякі вимоги червневих артикулів. Так, 30 липня в жалуваній грамоті митрополиту, єпископам і всьому духовенству, які погодились прийняти унію, надавались усі ті права і вольності, які мало латинське духовенство[75]. 28 липня король розпорядився затримувати на турецькому кордоні посланців з листами для православних[76]. У відповіді на артикули від 2 серпня Жигимонт III заявив, що питання про надання владикам сенаторських крісел буде передане на вирішення сейму. В документі йдеться і про вимоги не перетворювати руські церкви на латинські костели. Король заборонив такі перетворення в королівських маєтках, а на приватні (шляхетські) його компетенція не поширювалась. Він обіцяв задовольнити вимогу охорони церковного майна і підпорядкування його єпископам, а також підпорядкування церковних братств владикам. У цілому король гарантував ієрархії безпеку з боку держави і владу в церкві. Щодо зрівняння православного духовенства в правах з латинським, то на це потрібна була особлива згода (санкція) римокатолицької ієрархії[77].

Відомо також, що ще до поїздки І. Потія та К. Терлецького в Рим король відмовився від проведення уніатського з'їзду. Принципове питання про надання сенаторських крісел на польських сеймах другої половини 90-х років так і не було вирішено, очевидно, через те, що на сеймах довелося вирішувати питання не про право уніатських ієрархів на місце в сенаті, а про їх право займати і далі ті церковні посади, на яких вони перебували до того. На думку П. Жуковича, «допомогли» уніатським владикам не потрапити до сенату православні своїми протестами проти правоздатності уніатів[78].

24 вересня 1595 р. Жигимонт III прийняв універсал, в якому йшлося про унію руської церкви з Римом[79]. В універсалі від 14 червня 1596 р. король давав дозвіл митрополитові на скликання собору, заспокоївши православних, що їх обряди й свята залишаться без змін[80].

Берестейський уніатський собор у жовтні 1596 р. проголосив унію. В головному документі собору — декларації Берестейської унії — йшлося про підпорядкування папі Клименту VIII, який здійснив «визволення» руської церкви від зверхності царгородських патріархів і, що особливо важливо, зберіг східні обряди: «Заховуючи намъ обряды и церемоніѣ церквей восточныхъ греческихъ и рускихъ, а ниякоѣ отмены въ церквахъ нашихъ не чинячи, только по преданію святыхъ отецѣ греческихъ вѣчнѣ насъ зоставилъ»[81].

Берестейські рішення були санкціоновані королівським універсалом 15 грудня 1596 р. У ньому повторювалось про збереження церковних руських обрядів «водлугъ стародавного звычаю» навічно[82]. Як бачимо, про збереження обрядів у наведених документах говориться в декларативній формі. Про основні ж вимоги руської ієрархії, викладені в 33-х артикулах і представлені папі та королю, навіть не згадується. Продекларувавши виконання берестейських умов, польська влада їх проігнорувала. В усякому разі можна стверджувати, що в Речі Посполитій вони не діяли. Легалізувавши після Берестейського собору уніатську церкву (М. Грушевський

називає її «півпротегованою»)[83], уряд Речі Посполитої та латинська церква продовжували вважати її схизматською і неповноцінною.

Можливо, під тиском римо-католицької ієрархії, яка домінувала на Берестейському соборі, зміст артикулів фактично був прихований від українсько-білоруської громадськості на довгі роки панування Речі Посполитої. Парадоксально, але новоутворена уніатська церква, за виключенням її ієрархії, практично нічого не знала про умови унії з Римом. Тим більше не знала про них інша частина українсько-білоруської церкви, яка не пішла на унію і залишилася в православ'ї. Як свідчить полемічна література православного спрямування, православні були впевнені лише в тому, що уніати, приєднавшись до Риму, прийняли католицьку віру, перехід на яку асоціювався в ту пору з втратою національної ідентичності та полонізацією. Можливо, в цьому криється одна з причин того, що проголошена 1596 р. унія викликала таку завзяту й тривалу внутрішню боротьбу. Не оповістивши про умови унії з Римом, її творці не змогли переконати суспільство в тому, що уніатська церква не стане засобом латинізації та полонізації, а, навпаки, зберігатиме традиційну греко-візантійську спадщину. Відомий історик української церкви М. Чубатий вважав, що трагедією української церкви було те, що не всі її верстви розуміли, якою має бути церковна унія та яка з неї користь[84].

Як відзначалося, більшість умов, висунутих руською ієрархією 1595 р., не було виконано, особливо владою Речі Посполитої. Отже, артикули не можуть розглядатись як документ, який визначав би юридично-правовий статус уніатської церкви. Очевидно, цю функцію виконували згадані булли папи римського та універсали польського короля. У зв'язку з цим постає питання про ступінь реалізації уніатської програми руської ієрархії. Погоджуючись з твердженням М. Дмитрієва, що відбувся конфлікт двох концепцій унії (православної і католицької) та двох релігійних ментальностей[85], не можна не визнати, що в процесі проведення унії наприкінці XVI ст. була реалізована програма католицького табору, котрий, залишивши руській церкві її національний обряд та деякі церковно-адміністративні відмінності, не урівняв її в правах з латинською церквою і намагався інкорпорувати її в структуру римського католицизму. Цим пояснюється і той незавидний стан уніатської церкви, що спостерігався в XVII—XVIII ст., коли вона змушена була вести боротьбу за виживання проти двох таборів: католицького, котрий дуже швидко охолов до унії, оскільки вона не виправдовувала покладених на неї сподівань, та православно-козацького, який бачив в унії лише зраду національно-релігійної справи. В цій боротьбі новоутворена церква поступово, з плином часу та зміною суспільно-політичних обставин реалізовувала ту програму, котру вона виплекала ще в першій половині 90-х років XVI ст.

[1] Moroziuk Russel P. Politics of a church union. Printed by Concordia University Printing Services. — Montreal, 1983. — P. 124.

[2] Д. Гофман датує це видання 1673 р.: Hofman G. Wiederzvereinigung der Ruthenen mit Rom // Orientalia Christiana. — Roma, 1924—1925. — Vol. III—2. — N 12. — P. 149.

[3] Harasiewicz M. Annales Ecclesiae Ruthene. — Leopoli, 1862. — P. 179—181; 182—185; Theiner A. Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae. — Rome, 1863. — Vol. III. — P. 234—237; Pelesz Julian. Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche. — Bond I. — Wien, 1881. — P. 528—531, 532—534; Hofman G. Opt. cit. — P. 136—139, 142—149; Архієпископ Сильвестр (проф. С. Гаєвський). Берестейська унія 1596 року. — Вінніпег, 1963. — С. 63—79; Monumenta Ucrainae Historica (collegit A. Septyckyj). — Romae, 1971. — Vol. IX—X. — P. 157—163; Dokumenta unionis. Berestensis eiusgue auctorum (1590—1600) (далі — ДИВ), P. Athamasies G. Welykyj, OSBM. — Romae, 1974. — P. 61—68.

[4] Ukrainian Review. — 1977. — N 1. — P. 6—11; Demozuk B. The Articles of the Berest Union 1595—1596 // Diakonia. — 1979. — V. XIV. — P. 75—79; Moroziuk Russel P. — Op. cit. — P. 17—22.

[5] Макарій (Булгаков). Історія Русской Церкви. — Т. IX, Кн. IV. — Изд. 2-е, СПб., 1900. — С. 571—576.

[6] Архієпископ Сильвестр (проф. С. Гаєвський). Назв. праця. — С. 55—63; Передрук у праці: Митр. Іларіон. Берестейська унія: її генеза, теорія, практика. — Вінніпег, 1993. — С. 62—74.

[7] Hofman G. Op. cit. — P. 125.
[8] Великий А. Г. З літопису християнської України. — Т. IV. — Рим, 1971. — С. 42—66; Передрук у праці: Стахів М. Христова Церква в Україні. 988—1596. — Стемфорд-Конн. — 1985. — С. 396—405.
[9] При підготовці статті до друку артикули опубліковано у виданні: Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. Матеріали перших «Берестейських читань». Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1—6 жовтня 1994 р. — Львів, 1995. — С. 173—179.
[10] Архієпископ Сильвестр (проф. С. Гаєвський). Назв. праця. — С. 45.
[11] Хом'як Р. (Рец.) Архієпископ Сильвестр (проф. С. Гаєвський). Берестейська унія 1596 року. Вінніпег, 1963 // Логос — Йорктон, 1963. — Т. XIV, кн. IV. — С. 317.
[12] Макарій (Булгаков). Назв. праця. — С. 597—598.
[13] Там же. — С. 633.
[14] Жукович П. Борьба против уній на современныхъ ей литовско-польских сеймахъ (1595—1600 гг.) // Христианское чтеніе. — 1896. — Т. XXII, вып. 6. — С. 642; Его же: Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства съ церковной уніей (до 1609 г.). — СПб., 1901. — С. 174.
[15] Грушевський М. Історія України — Руси. — Т. V. — К., 1994. — С. 588.
[16] Там же. — С. 618.
[17] Архієпископ Сильвестр (проф. С. Гаєвський). Назв. праця. — С. 46, 51.
[18] Великий А. Г. Назв. праця. — С. 92—93.
[19] Там же. — С. 66.
[20] Стахів М. Назв. праця. — С. 395—425.
[21] Мончак І. Берестейська ідея Київської Церкви // Богословія. — Рим, 1988. — Т. I, II, кн. 1—4. — С. 51—85; Його ж. Помісність Київської Церкви на Берестейських синодах // Український історик. — 1990. — Т. 27, ч. 1—4. — С. 12—27; Його ж. Самоуправна Київська Церква. — Львів, 1994. — С. 15—33.
[22] Мончак І. Помісність Київської Церкви на Берестейських синодах. — С. 25.
[23] Мончак І. Самоуправна Київська Церква. — С. 16, 18.
[24] Дмитриев М. В. О религиозно-культурных задачах Брестской унии 1596 г. // Славяне и их соседи. — Вып. 3. Католицизм и православие в средние века. — М., 1991. — С. 76—95; Його ж. Конфликт двух программ церковной унии в начале 80-х годов XVI в. // Другий Міжнар. конгрес україністів. Львів, 22—28 серпня 1993 р. // Доповіді і повідомлення. Історія. — Ч. 1. — Львів, 1994. — С. 58—62.
[25] Плохий С. Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв. — К., 1989. — С. 53, 70, 78.
[26] Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Навч. посібник: у 3-х кн. — Кн. 3. — К., 1994. — С. 35, 36.
[27] Твердження С. Яковенка, що умови уніі православних ієрархів 1594 р. мало чим відрізнялись від проекту уніі К. Острозького, не підтверджується порівняльною характеристикою відповідних документів. Програма К. Острозького мала яскраво виражений універсалістський характер і передбачала участь в унійному процесі Москви, Валахії та в цілому східної церкви. Обов'язковою умовою плану К. Острозького було скликання спеціального уніатського синоду. — Див.: Акты Западной России (далі — АЗР). — Т. IV. — С. 65—66; Крижанівський О. П., Плохій С. М. Назв. праця. — С. 35—36.
[28] Жукович, П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства съ церковной уніей. — С. 113.
[29] Грушевський М. Назв. праця. — С. 575.
[30] Мончак І. Помісність Київської Церкви на Берестейських синодах. — С. 21.
[31] Грушевський М. Назв. праця. — С. 575.
[32] ДИВ. — Р. 35; Плохий С. Указ. соч. — С. 50.
[33] Мончак І. Берестейська ідея Київської Церкви. — С. 71.
[34] Жукович П. (Рец.). А. Галицкий. Возникновеніе церковной Берестейской уніи (Временникъ Старопигийского Института на 1896 годъ, Львовъ) // Христианское чтеніе. — 1896. — Т. XXI. — С. 744; Його ж. Борьба против уніи на современныхъ ей литовско-польских сеймахъ. — С. 519.
[35—36] Грушевський М. Назв. праця. — С. 585—586.
[37] Ostrowski Teodor. Dzieje i prawa kościola polskiego. T. III. — Poznan, 1847. — Czesc II. — S. 188.
[38] Галицкий А. Возникновеніе церковной Берестейской Уніи // Временникъ Ставропигийского Института на 1896 годъ. — Львовъ, 1896. — С. 139; Його ж. Материалы для исторіи Берестейской Церковной Уніи съ Римскимъ Престоломъ. — № 1. — Львовъ, 1896. — С. 2.
[39] Жукович П. (Рец.) А. Галицкий. Возникновение церковной Берестейской Уніи. — С. 745; Його ж. Борьба против уніи на современныхъ ей литовско-польских сеймахъ. — С. 519.
[40] Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства съ церковной уніей. — С. 126.
[41] Там же. — С. 135.
[42] Грушевський М. Назв. праця. — С. 589.
[43] АЗР. — Т. IV. — С. 94—95; Начеркъ исторіи Уніи руской церкви зъ Римомъ. — Львовъ, 1896. — С. 133—135.

[44] Harasiewicz M. Op. cit. — P. 179—181, 182—185; Pelesz J. Op. cit. — P. 528—531, 532—534; Halecki O. From Florence to Brest (1439—1596) // Sacrum Poloniae Millenium. — Roma, 1956. — V. 5. — P. 178—185; Плохий С. Н. Указ. соч. — С. 54.

[45] Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства съ церковной уніей. — С. 139.

[46] Мончак І. Берестейська ідея Київської Церкви. — С. 73.

[47] Див. про це докл.: Довбищенко М., Костенко С. До питання про традицію Флорентійської унії в Україні та Білорусі в XVI столітті // Повіст. — 1995. — № 1(18). — Січень—березень. — С. 30—33.

[48] Жукович П. Брестский собор 1591 г. // Известия Отделения русского языка и словесности. — СПб., 1900. — Т. 12. — Кн. 2. — С. 65—68.

[49] Флоря Б. Н. Брестские синоды и Брестская уния // Славяне и их соседи. — С. 61—63.

[50] Мончак І. Берестейська ідея Київської Церкви. — С. 75.

[51] Крижанівський О. П., Плохій С. М. Назв. праця. — С. 38.

[52] Там же. — С. 38.

[53] Грушевський М. Назв. праця. — С. 588—589; Великий А. Г. Назв. праця. — С. 55.

[54] Крижанівський О. П., Плохій С. М. Назв. праця. — С. 36.

[55] Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці // Грушевський М. С. Духовна Україна. Зб. творів. — К., 1994. — С. 144.

[56] Архієпископ Сильвестр (проф. С. Гаєвський). Назв. праця. — С. 48.

[57] Harasiewicz M. Op. cit. — P. 181—182; Pelesz F. Op. cit. — P. 531—532; Грушевський М. Назв. праця. — С. 589.

[58] Згаданий факт наводився І. Патрилом у доповіді «Берестейські артикули» на Міжнародному науковому слов'яномовному конгресі для відзначення 400-ліття Берестейської унії та 350-ліття Ужгородської унії. Львів, 15—20 травня 1995 р. Автор висловлює подяку о. протоархімандритові І. Патрилу за люб'язно наданий текст доповіді, що готується до друку в збірці матеріалів конгресу.

[59] Мончак І. Берестейська ідея Київської Церкви. — С. 78.

[60] Великий А. Г. Назв. праця. — С. 43.

[61] Грушевський М. Назв. праця. — С. 598.

[62] Мончак І. Берестейська ідея Київської Церкви. — С. 78.

[63] Див., напр.: Протоієр. Тимофій. Унії в історії Вселенського Православ'я та Русі-України. — Вінніпег — Бавнд Брук, 1985. — С. 75.

[64] Соловій М., Чин Святого Василя Великого (далі - ЧСВВ). Божественна літургія. Історія — розвиток — пояснення. — Записки ЧСВВ. Сер. II, Сек. 1. — Т. XX. — Рим, 1964. — С. 71.

[65] ДИВ. — Р. 383—384; Плохий С. Н. Назв. праця. — С. 74.

[66] Соловій М. Назв. праця. — С. 84.

[67] Архієпископ Сильвестр (проф. Гаєвський). Назв. праця. — С. 47.

[68] Harasiewicz M. Op. cit. — P. 213; Ліковський Е. Берестейська унія (1596). — Жовква, 1916. — С. 332; ДИВ. — Р. 225.

[69] Плохий С. Н. Назв. праця. — С. 69—70.

[70] Harasiewicz M. Op. cit. — P. 219—222; Коялович М. Литовская церковная унія. — Т. II. — СПб., 1861. — С. 248—252; ДИВ. — Р. 293—294.

[71] Великий А. Г. Назв. праця. — С. 45—46.

[72] Плохий С. Н. Назв. праця. — С. 69.

[73] Андрусяк М. Проект знесення нашого обряду // Зап. ЧСВВ. — 1929—1930. — Т. IV, вип. 3—4. — С. 574—581.

[74] Великий А. Г. Назв. праця. — С. 45.

[75] АЗР. — Т. IV. — С. 109—110.

[76] Там же. — С. 106—108.

[77] Там же. — С. 111—113.

[78] Жукович П. (Рец.) А. Галицкий. Возникновеніе церковной Берестейской уніи. — С. 749.

[79] ДИВ. — Р. 154, 156; Плохий С. Н. Назв. праця. — С. 57.

[80] АЗР. — Т. IV. — С. 134—135.

[81] Там же. — С. 139; Monumenta confraternitatis stauropigianae Leopoliensis. Edidit W. Milkowicz. — T. I—II. — Leopolis, 1895—1898. — P. 747.

[82] АЗР. — С. 151; Monumenta confraternitatis stauropigianae Leopoliensis. — P. 773.

[83] Грушевський М. Назв. праця. — С. 618.

[84] Чубатий М. Українська католицька церква (Відбитка з Загальної Української Енциклопедії з найконечнішими доповненнями). — Регенсбург, 1946. — С. 12.

[85] Дмитриев М. Конфликт двух программ церковной унии в начале 80-х годов XVI в. — С. 61.

ДОДАТОК

Артикули, що належать до з'єднання з Римською Церквою*

Артикули, на які потребуємо спочатку потверджень від панів римлян, перед тим, як до єдности з Римською Церквою приступимо.

1. Спочатку, оскільки між римлянами й греками суперечка існує про походження Святого Духа, що єднанню значно шкодить, а ні з чого іншого, як з того, що розуміти не хочемо, то просимо не змушувати нас до іншої конфесії, а на тому залишатися, як у Святому Письмі, в Євангелії, також і в писаннях Святих Отців грецьких знаходиться, тобто що Дух Святий не з двох початків і не двома походженнями, а з одного початку, як з джерела, від Отця через Сина походить.

2. Хвала Бога і всі молитви ранні, вечірні й нічні, щоб нам у цілості залишити відповідно до стародавнього звичаю Східної Церкви, а саме — Святі Літургії, яких є три: Василія, Золотроуста й Єпифанія, що буває у великий піст з наперед освяченими дарами[1], також і інші всі церемонії і обряди нашої Церкви, які до останнього часу ми мали, тим більше, що й у Римі під послухом Найвищого Архієрея також це заховується, так також, щоб усе це в нас було нашою мовою.

3. Найсвятіші Тайни Тіла й Крови Господа нашого Ісуса Христа, щоб нам цілком були збережені так, як ми їх досі вживали під обома видами: хліба й вина, аби в нас на вічні часи збереглися в цілості і без порушення[2].

4. Тайна Св. Хрещення й форма його щоб у нас цілком, як досі вживаємо, без ніякого додатку зберігалася.

5. Про чистилище не сперечаємося, а дамося навитися з науки Святої Церкви.

6. Календар новий[3], якщо не може бути по-старому, приймемо, однак без порушення Пасхалії і наших свят так, як і за єдности бувало, бо маємо деякі свої особливі свята, яких панове римляни не мають, а саме: на день 6 січня, що відбуваємо в пам'ять охрещення Христа Бога та об'явлення Бога єдиного в Тройці, що в нас зветься Богоявленням; на цей день маємо особливу церемонію освячення води.

7. До процесій у день свята Божого Тіла нехай нас не змушують[4], тобто, щоб ми також із Святими Тайнами своїми ходили, бо в нас інший чин Св. Тайн[5].

8. Також і перед Великоднем свячення вогню, калаталень і інші церемонії, яких ми до цього часу не мали в нашій Церкві, а відповідно до порядків і уставу нашої Церкви нехай зберігаються в наших церемоніях.

9. Одружене священство нехай цілком залишається за винятком двоєженців.

10. Митрополії й владицтва та інші достойності духовні нашого обряду нехай будуть надавані лише людям народу руського або грецького, щоб були би нашої релігії. Оскільки наші канони вказують, що такі, як митрополит, так і владики духовенством спочатку мають бути обрані люди достойні, просимо Його Королівську Милість[6] про вільний вибір, одначе в такий спосіб, щоб авторитет Його Королівської Милости цілком дотримувався, віддаючи по своїй волі; тобто — щоб чотирьох електів обирано зразу після смерті покійника, а Його Королівській Милості вільно буде надати, кому схоче з-поміж оцих чотирьох; найбільш це тому, щоб на такі достойності люди гідні й учені обиралися; коли ж Його Королівська Милість буває не тієї релігії, не може знати, хто на це гідний, бо давніше бували такі неуки, що дехто ледве умів читати. Одначе і ті уряди духовні, коли б Його

---

* Артикули подаються за перекладом арх. Сильвестра (проф. С. Гаєвського), тобто за першим їх виданням українською мовою, тому в тексті збережено орфографічні та стилістичні особливості опублікованого ним тексту. Латинські фрази в деяких артикулах, які зустрічаються і в польському списку документа, перекладені українською мовою.

Королівська Милість зволив з ласки своєї світській людині надати, щоб кожна з них найдалі в три місяці у духовний стан висвячувалася під загрозою затрати того свого уряду в разі зволікання відповідно Конституції Сейму Гродненського[7] та артикулів святої пам'яті короля Сигізмунда-Августа[8] і теперішнього ствердження Його Королівської Милости, бо тепер є деякі, що уряди духовні по кільканадцять літ утримують, а на стан духовний не висвячуються, захищаючись якимись від короля даними привілеями. Просимо, щоб надалі такого не було.

11. По номінацію до Риму нехай владик не посилають, а як кому Його Королівська Милість зволить дати якесь владицтво, хай по-старому архієпископ, митрополит кожного такого висвятить. Одначе сам митрополит, який цей уряд митрополії обніматиме, по номінацію до св. Отця Папи посилається; по принесенні номінації з Риму його потім принаймні два владики своїм чином нехай висвячують; а коли б єпископ якийсь вступав на митрополію, то такий вже по номінацію нехай не посилається, тому що він вже має висвячення в єпископський сан; тільки послушенство найвищому архієрееві може зложити перед ексцеленцією архієпископом Гнезненським не як перед архієпископом, а як перед примасом[9].

12. А щоб більший авторитет наш був і овечки наші щоб нас тим більш поважали і в пошанівку мали, просимо місце в Раді Його Королівської Милости митрополитові і єпископові з досить слушних причин, бо однакові уряди й єпископську гідність на собі носимо, як і достойники римського обряду, а найбільш тому, що коли до Ради Законодавства буде чинним, то й на шанування найвищому архієрееві може законодавство діяти, щоб не сталося якесь порушення, як по смерті Ісидора митрополита київського сталося[10]; то ж бо й владики, не бувши зв'язані з Законодавством та мешкаючи на віддалі, зручно відступили від єдности, учиненої на Флорентійському синоді[11]; а коли буде зв'язаний з сенатським законодавством, трудно буде про порушення й подумати. Листи на сейми й сеймики нехай до нас буде писано.

13. А коли б згодом те Господь Бог зволив дати, щоб і решта братерства народу нашого і релігії грецької до тієї ж святої єдности прийшли, нехай би нам те у провину не було зараховано, ніби ми їх до тієї єдности упередили, бо ми те з певних і слушних причин задля згоди в Речі Посполитій християнській[12] мусіли учинити, запобігаючи дальшому замішанню й незгоді.

14. З Греції не допускати ніяких заходів чинити та з листами заборон відлучення від церкви до держави в'їжджати і ту згоду розривати щодо замирення між людьми, бо ще чимало упертих між людьми перебуває, котрі з будь-якої оказії легко до замішання людей привести можуть; а власне, хто б такі вигадки строїв і з листами заборон до держави в'їхав, щоб такого було би карано, бо з тим могла б постати нищівна громадянська війна між людьми. А цього найпильніше потрібно стерегтися, коли б в єпархіях наших священики нашої релігії не захотіли бути в нашому послушенстві, щоб ніде справ духовних виконувати не сміли, як от наші архімандрити, ігумени, пресвітери та інші духовні особи, а особливо заштатні, як от владики, ченці, що з Греції приїжджають, щоб у наших єпархіях не насмілювалися на таке важитись, духовних треб виконувати, бо де це було б дозволено, нічого з тієї згоди не було б.

15. Коли б хто згодом з нашої релігії, нехтуючи свою релігію і церемонію, захотів пристати до римських церемоній, щоб такий не був приймаий як такий, що нехтує церемоніями єдиної Церкви Божої, бо ж в одній Церкві вже будучи, одного Папу мати будемо.

16. Одруження між римлянами й руссю щоб уже були вільними, без змушування до релігії — як в одній Церкві.

17. Поскільки є чимало церковних маєтностей, нашими попередниками неслушно знову у власність заведених, хоча вони, як тимчасово посідачі, не могли мати права привласнювати, єдино держати, поки самі були при житті, — уклінно просимо, щоб було повернено до церков, бо з того зу-

божіння наших резиденцій не тільки що не зможемо залагодити потреби Церкви Божої, але й самі не матимемо нужденного прожитку. А коли б хто на церковні маєтності мав слушне доживоття, то хоча з них оренду якусь платити Церкві згодилися, а після смерті щоб кожне на церкву поверталося, і щоб їх ніхто не випрошував без розпорядимости єпископів і консисторій. Усі надання також, на які Церква тепер має посесію й які вписані в Євангеліях, хоч ба на них привілеїв не було, але посесія є давня, щоб при силі зоставалися; а на давно забрані зберегти Церкві вільне право діяти.

18. Після смерті митрополита і єпископів нехай старости і підстарости до церковних маєтностей нічого не мають, а щоб усе було в розпорядимості Римської Церкви й консисторському віданні аж до нового єпископа. А особливо щодо маєтностей і власності самої особи єпископа, щоб охоронці та родичі після смерті покійника кривди не мали, а щоб усе заховувалося так, як і в Римській Церкві після смерті духовних осіб, на що вже й привілеї маємо, тільки нехай до конституції буде внесено.

19. Архімандрити, ігумени, ченці й манастирі їх нехай по-давньому в слухняності єпископовій своєї єпархії будуть, бо ж у нас одна — єдина релігія чернеча, якою й владики послугуються, а провінціялів не маємо[13].

20. У трибуналі між духовними особами римськими щоб також наших двох перебувало для догляду прав нашої Церкви.

21. Архімандрити, ігумени, пресвітери і архидиякони та диякони й інше духовенство наше щоб у такій же пошані було, як і римські духовні особи, і давніми вольностями, від короля Володислава наданими[14], користалися, і від усіляких здирств персонально й від церковної оселі (як досі з них неслушно стягано) вільними були, хіба що хто мав би свої володіння, такий з іншими повинен платити податок, але не з особи, ані з Церкви. А хто з духовних і попів під панами й шляхтою володіння свої мають, такі своє підданство і слухняність своїм панам повинні чинити й визнавати щодо грунтів і надань їх, не виламуючись до іншого права і не позиваючи своїх панів, але цілком додержуючи патрональне право своїм панам. Але особисто й за духовний уряд їх ніхто карати не може, тільки їх власний єпископ з повідомлень їх панів, а особливо хто є власними підданими й батьками панів своїх, то щоб ніскільки не зловживалося правом як духовному, так і світському і шляхетській вольності з обох боків.

22. Дзвоніння в наших церквах у Велику п'ятницю нехай в містах і скрізь не забороняється панами римського обряду.

23. Із Святими Дарами до хворих публічно з свічками і в одягові відповідно до нашого звичаю щоб не заборонялося ходити.

24. Процесії в дні свят, коли буде потреба, щоб без ніяких перешкод вільні були нам відповідно до нашого звичаю.

25. Монастирі й церкви наші руські нехай не повертаються на костели, а особливо коли хтось із католиків у фаху своєму церкви попсував, щоб їх конче змушений був направити для підданих народу руського, або й нові побудувати чи старі реставрувати.

26. Братства духовні церковні, новонастановлені патріархом і Його Королівською Милістю ствердженні, коли б захотіли в цій єдності бути, як у Львові, в Бересті, в Вільні та інших[15], з яких бачимо великий пожиток Церкві Божій і хвали Божої збільшення, щоб цілком були заховані під слухняністю своїх власних (Митрополита) єпископів відповідної єпархії, в котрій перебуває і куди хто належить.

27. Семінарію й школи грецькі та слов'янської мови щоб їх вільно було засновувати в місцях, де найзручніше буде передбачуватися; також і друкарні щоб були дозволені, одначе під владою митрополита, єпископів і з їх відома, щоб якість єресі не поширювалися, і щоб нічого без згоди єпископів своїх та дозволу їх не друкувалося.

28. Поскільки чиняться великі збитки і неслухняність нам від попів наших так у містах Його Королівської Милости, як також у панських та земських, які часом під захистом урядовців і своїх панів великі шкоди й роз-

пусту, шлюбні розводи чинять, а часом і самі пани старости та їх деякі уряди для певних прибутків, що звикли від розводів платити, попів своїх боронять, на собори до єпископів не допускають їздити і нам, єпископам, не допускають свавільних карати; наших візитаторів обґріхують, ганьблять, б'ють, — просимо, щоб такого не допускалося; щоб нам вільно було свавільних карати й доглядати за порядком, а коли б хтось із своєї неслухняности чи за якусь провину був єпископом екскомунікований, щоб з поданих відомостей від єпископів та візитаторів їх уряд і пани таким духовним обов'язків відправляти і в церквах служити не допускали, поки аж перед своїм пастирем обвинувачення свого не спростує; це має відноситись і до архімандритів та ігуменів і інших духовних осіб, підлеглих єпископам та їх владі.

29. У головних містах і скрізь у панстві Його Королівської Милости соборні церкви і інше околишнє, якої-будь влади і підданства, будь королівського чи міського, або панського надання, щоб були під зверхністю і владою єпископів своїх, а світські люди щоб ними не порядкували, бо є деякі такі, що з послушенства своїх єпископів виламуються і самі відповідно до своєї думки собою порядкують, а своїм єпископам слухняними бути не хочуть, щоб цього на будуче не було.

30. Коли б також хтось найпаче за якийсь виступ єпископом своїм був екскомунікований, щоб такого в Римській Церкві не приймали, і особливо щоб про нього проголошувано було; так само і ми прецінь будемо чинити тим, що в Римській Церкві будуть екскомуніковані, адже ж то справа наша є спільна.

31. Коли б також Господь Бог з волі і ласки своєї святої дав того дочекати, щоб і решта братів Східної нашої Церкви грецького обряду до святої єдности із Західньою Церквою приступили, а потім за спільним поєднанням і погодженістю всієї Церкви якесь виправлення церемоній та порядку в Грецькій Церкві відбулося, щоб ми того всього були учасниками, як люди одної релігії.

32. А вже відомо, що дехто до Греції виїхав, стараючись про зверхність якусь церковну, хотячи тут, приїхавши потім, порядкувати і духовенством керувати та свою юрисдикцію над ними простягати. Коли б великого хвилювання між людьми не було, просимо, щоб Його Королівська Милість на кордонах панам старостам за цим доглядати зволив наказати, щоб часом у державу Його Королівської Милости з такими юрисдикціями чи екскомуніками не пропускалися, бо щоб з того значне хвилювання між пастирями й овечками Церкви Божої не вчинилося.

33. Отож, усі ми, нижчеіменовані особи, маємо схильність до тієї святої згоди на хвалу імення Божого і спокою в Святій Християнській Церкві ці артикули, що, вважаємо, нашій Церкві потрібні будуть, спочатку жадаємо від Святого Отця Папи і Його Королівської Милости на них ствердження й запевнення для міцнішої віри мати; подали ми в цій нашій інструкції братам нашим у побожності велебним Отцю Іпатію Потію, прототронію, єпископові володимирському і берестейському та отцю Кирилові Терлецькому, екзархові і єпископові луцькому і острозькому, щоб вони спочатку про підтвердження і запевнення тих всіх артикулів, які тут на письмі подані, в імені нашім і своїм Найсвятішого Отця Папу, а також і Його Королівську Милість, пана нашого милостивого, просили, щоб ми упевнені були за нашу віру, св. Тайни й Церемонії без порушення нашого сумління і овечок Христових, нам доручених, до цієї святої згоди з Святою Римською Церквою приступили; а слідом інші, які ще в хитанні перебувають, бо ж усе своє цілковито мавши, тим жвавіше за нами до тієї святої єдности прийшли.

Дата Року Божого 1595, 1 червня за старим календарем.

Михайло митрополитъ киевский и галицкий рукою власною.

Іпатей єпископъ володимерский и берестейский власною рукою.

Кирило Терлецкий Божою милостию ексарха епископъ луцкий и острозский власною рукою.

Леонтий Пелчицкый з ласкы Божие епископъ пинскый и туровскый рука власна.

Іиона Гоголь архімандритъ кобринский церкви Святого Спаса власною рукою подписалъ[16].

(Артикули скріплені восьмома печатками, у тому числі і печатками Гедеона Балабана та Діонісія Збируйського).

Архієпископ Сильвестр (проф. С. Гаєвський). Берестейська унія 1596 року. Церковно-історична монографія. Вінніпег, 1963. — С. 55—63.

КОМЕНТАРІ

[1] Йдеться про основні літургії східного обряду, які були записані в IV ст. Літургія святого Василя Великого (близько 329—379), архієпископа кесарійського, здійснюється лише 10 разів на рік — у п'ять перших неділь великого посту, у великий четвер, велику суботу, напередодні Різдва Христового і Богоявлення та в день пам'яті Василя — 1 січня. В усі інші дні літургійного року здійснюється літургія святого Іоанна Золотоустого (347—407), архієпископа константинопольського, яка є скороченим варіантом більш ранньої літургії Василя Великого. Обидва чини згаданих літургій подібні і відрізняються лише редакцією і тривалістю. Ні літургія Василя Великого, ні літургія Іоанна Золотоустого не збереглися до нашого часу в первісному вигляді.

Третя літургія, зазначена в артикулі як літургія Єпифанія, є літургією наперед освячених дарів, складання якої приписується папі римському Григорію Великому (Двоєслову) (590—604). До речі, в латинському списку артикулів, опублікованому М. Гарасевичем, вона зазначена як літургія Григорія (H a r a s i e w i c z M. — Op. cit. — P. 187). Як вважають дослідники, літургія наперед освячених дарів давнішого походження і була відредагована В. Великим. У давньоруських служебниках вона згадується саме як літургія В. Великого. У VII ст. літургія наперед освячених дарів з'явилась і на Заході, де папа Григорій Великий узаконив її здійснення. Із древніх літургій вона одна здійснюється однаково в обох церквах — західній і східній. Літургія здійснюється лише у великий піст, у так звані алітургійні дні, коли не відправляється Служба Божа В. Великого та І. Золотоустого і коли використовуються Святі Дари, освячені раніше. Згадана літургія не має повного євхаристичного канону і відрізняється від інших літургій відсутністю проскомидії та коротким чином літургії вірних. У деяких сербських та грецьких служебниках XVI ст. літургія наперед освячених дарів приписується Епифанію, архієпископу кіпрському (310 чи 332—403).

[2] Мається на увазі обряд Святого Причастя, одна з найважливіших складових частин жертви Пресвятої Євхаристії, що тлумачиться як Найсвятіша Тайна, під час якої віруючі приймають хліб і вино, що символізують Тіло і Кров Христа. Православна і уніатська церкви дотримуються саме такого обряду Причастя, а в католицькій з XIII ст. під час цього обряду приймають тільки хліб.

[3] Йдеться про заміну застарілого юліанського календаря новим, григоріанським. Реформу провів 1582 р. папа Григорій XIII, від імені якого календар і одержав назву. Константинопольський патріарх Іеремія спочатку підтримав реформу, але згодом собор у Константинополі відкинув її. Єпископат руської церкви, внісши пункт про прийняття нового календаря в умови унії, свідомо йшов на конфлікт із суспільством, яке ніяк не бажало його прийняття, про що свідчить багата полемічна література з «календарної» тематики. І. Потій і К. Терлецький в Римі не одержали прямих розпоряджень щодо реформи календаря. На українських землях через спротив суспільства вона зазнала невдачі.

[4] Свято Божого Тіла було запроваджено в католицькій церкві в XIII ст. Незважаючи на застереження берестейськими артикулами проти примушування до його відзначення, Замойський синод греко-католицької церкви (1720 р.) увів свято в практику української церкви. Свято Божого Тіла було підтверджено Львівським синодом 1891 р. В XX ст. свято відзначається як «Урочисте поклоніння Пречистим Тайнам Тіла і Крові Господа Нашого Ісуса Христа».

[5] Йдеться про процесії під час святкування Пресвятої Євхаристії, що в римо-католицькій церкві здійснюються як головна частина свята Божого Тіла і проходять у вигляді прилюдних процесій зі Святими Тайнами по дорогах і в публічних місцях. Православна церква цих обрядів не дотримується.

[6] Мається на увазі польський король Жигмонт III Вазу (1566—1632), який підтримував ідею унії на східнослов'янських землях.

[7] Очевидно, в артикулі йдеться про Гродненський привілей великого князя литовського Ягайла від 15 жовтня 1432 р., який зрівнював у правах православних князів, бояр і шляхту Великого князівства Литовського з литовцями-католиками. Вірогідно, привілей пом'якшував постанови Городельського сейму 1413 р., який позбавив православних-схизматиків прав і вольностей польської шляхти і закріпив поділ суспільства за релігійною ознакою. Питання про Городельський привілей та права схизматиків розглядалось і на Гродненському сеймі 1522 р., проте, незважаючи на протести та вимоги православних, Городельський привілей був підтверджений 1529 р.

[8] Польський король Жигмонт II Август (1548—1572), останній з династії Ягеллонів, який на Віленському сеймі 1563 р. оголосив привілей, що офіційно скасовував рішення Городельського привілею щодо обмеження православних. Проголошувалась свобода віри й неможливість

будь-яких релігійних утисків. Хоч Жигмонт двічі підтверджував цей привілей, фактичної рівності церков у державі досягнуто не було.

[9] Йдеться про примаса польської римо-католицької церкви, архієпископа гнезненського. У ту пору цей пост посідав Ст. Карнковський (1520—1603) — гнезненський архієпископ з 1583 р., який прославився боротьбою з реформацією та єретиками.

[10] Митрополит київський Ісидор (1436—1458) — один з головних подвижників Флорентійської унії. 1440 р. він проголосив унію на українських землях, 1441 р. був ув'язнений в Москві, але врятувався втечею і виїхав до Риму, де був іменований «руським кардиналом». Протягом 17 років Київська митрополія не мала митрополита, що дало підставу для боротьби за підпорядкування українських єпархій. 1458 р. Ісидор змушений був зректися титулу руського митрополита. Помер 1463 р. у Римі.

[11] Ферраро-Флорентійський собор (1438—1445) проголосив 1439 р. єдність грецької православної і римської католицької церков, так зв. Флорентійську унію. Через різні причини, головним чином політичного характеру, вона не була втілена в життя.

[12] Латинське «R. P. Christiana» перекладене В. Великим як «християнська республіка» (Див.: В е л и к и й А. Г. Назв. праця. — С. 54).

[13] В структурі римо-католицької церкви провінціал є настоятелем монастирів, об'єднаних на території провінції, до якої може входити кілька єпархій.

[14] Мається на увазі король польський Володислав III Варненьчик (1434—1444), який 22 березня 1443 р. прийняв декрет про зрівняння в правах католицької і уніатської (після Флорентійського собору) церков. В історичній літературі декрет має назву «Диплома Володислава» (текст опубліковано: «Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії (X — початок XVII ст.). Зб. док. і мат.» — К., 1988. — С. 51—52). «Диплом Володислава» традиційно підтверджували наступні польські королі.

[15] Йдеться про найзначніші церковні братства, статути яких були затверджені Константинопольським патріархом та польським королем. Статут Львівського Успенського братства патріарх Єремія затверджував двічі — 1589 та 1593 р.; статут Віленського братства затверджено 1588 р., Берестейського — 1593 р. Як вважає В. Ульяновський, до Берестейської унії церковні братства в Україні сприяли пожвавленню православ'я, піднесенню культурно-освітнього й релігійно-світоглядного рівня своїх членів, захисту інтересів православної церкви. З іншого боку, з огляду на конфлікти з кількома ієрархами, а також постійні звернення братств до патріарха, світської влади тощо, вони причетні до розколу церковної організації (У л ь я н о в с ь к и й В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х кн.: Кн. 1. Середина XV — кінець XVI ст. — К., 1994. — С. 214—215).

[16] В оригіналах документа підписи зроблено кирилицею.

Леонід Володимирович Тимошенко — кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету. Проживає й працює у Дрогобичі. Займається дослідженням історії церкви в Україні. Автор ряду публікацій з цієї проблематики.

В. Г. Сарбей

«Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця XX століття

1914 р. в одній з тодішніх найбільших імперій світу — Російській — з'явилася книга «Украинский вопрос». Її підготували співробітники на той час єдиного на всю цю колосальну державу українознавчого журналу «Украинская жизнь». Цей російськомовний місячник хоч і видавався у Москві, але був добре знаний і в Україні. Прогресивну українську і російську громадськість «Украинская жизнь» привертала своєю помірковано-демократичною позицією у висвітленні як минулого, так і сучасного України.

Популярність журналові надавали й високоавторитетні імена його авторів з видатних учених: істориків Михайла Грушевського, Ореста Левицького, Івана Лучицького, В'ячеслава Липинського, Миколи Василенка, Дмитра Дорошенка, філологів Агатангела Кримського і Миколи Сумцова, літературознавця Сергія Єфремова, археолога Миколи Біляшівського, антрополога Федора Вовка (Волкова), соціологів Богдана Кістяківського, Миколи Порша, Олександра Русова; талановитого публіциста Дмитра Доңцова; педагогів — просвітників — Софії Русової і Степана Сірополка; засновника кооперативного руху в Україні — Миколи Левитського. В «Украинской жизни» друкувалися й передові діячі братніх культур: російської — лінгвіст-академік Федір Корш, мистецтвознавець Анатолій Луначарський, письменник — Максим Горький; єврейської — журналіст Володимир Жаботинський.

Всебічним знавцем «українського питання» був й редактор журналу, активний громадський діяч у тодішньому українському національному русі Симон Петлюра. 1917 р., коли він уже в Києві займався військовою справою, організуючи Збройні сили Української Народної Республіки, у Москві вийшло у світ третє видання збірника «Украинский вопрос». Це був прямий відгук на суспільно-політичні події дня, пов'язані: 1914 р. — з початком першої світової війни; 1917 р. — з початком Української національно-демократичної революції, яку імпульсувала Лютнева демократична революція у Російській імперії.

«Українське питання» перебувало у центрі названих історичних катаклізмів: війни і революцій. Шлях до його насильницького розв'язання «возз'єднанням» усіх українських земель під владою Російської імперії здавався найзручнішим для правлячої Романовської монархії, що ув'язалася у світову криваву бойню. Мабуть, доречним буде пригадати (не торкаючись їх суб'єктивно-політичних спонукальних причин у автора) нищівно критичні публічні висловлювання лідера російських більшовиків Володимира Леніна 1915 — 1916 рр. щодо «високої мети «возз'єднання»: «Царизм веде війну для загарбання Галичини і остаточного придушення свободи українців...», «Росія воює за Галичину, володіти якою їй треба особливо для задушення українського народу (крім Галичини у цього народу немає і бути не може куточка свободи, порівняної звичайно)" [1].

Та «українське питання» в своїй об'єктивно-історичній сутності насправді було розв'язане не війною, а лютнево-березневими революційними подіями 1917 р. в Росії і Україні. «Звідси, — писав один із лідерів Української національно-демократичної революції Володимир Винниченко, — починається героїчний, дивний, захоплюючий період пробудження нації, яка була стерта з географічних мап, з підручників історії, з літератури всього світу, навіть з власної свідомости» [2]. Власне, тут художньо-образно визна-

чена суть «українського питання», яка полягала у приниженому становищі українського народу в усіх сторонах життя його під владою Російської імперії.

Весь цей період влучно назвав «пропащим часом» для України видатний український мислитель XIX ст. Михайло Драгоманов [3]. А його наступник у керуванні українським національним рухом початку XX ст. Михайло Грушевський вважав за потрібне виступити фактичним популяризатором концепції «пропащого часу», коли у дні революційного піднесення в Україні початку 1917 р., друкованим словом розповідаючи, «звідки пішло українство і до чого воно йде», чітко зазначив: «З того часу, як московський цар згодився прийняти Україну під свою руку (восени 1653 р.), українське політичне життя оберталося коло відносин до Москви. Українське життя вступило в період «українського питання» щодо Московсько-Російської держави і в нім зіставалося до останньої революції» [4].

Взагалі для публічного роз'яснення «українського питання» з демократичних позицій, мабуть, ніхто більше не зробив у Російській імперії, як М. Грушевський. Майже весь його величезний публіцистичний творчий доробок перших десятиріч XX ст. так чи інакше, спеціально чи побіжно стосується цього питання. Характеризуючи на сторінках журналу «Украинская жизнь» публіцистичну діяльність Грушевського, його соратник в українському національному русі Сергій Єфремов зазначив: «Якою б не була величезною заслуга вченого історика, який вперше правдивим світлом освітив наше минуле, але не меншою є й заслуга громадянина, що осяює сьогочасне на шляхах до майбутнього» [5].

У Грушевського в його рішучій зміні пріоритетів творчої діяльності від наукової, адресованої не тільки сучасникам, а й нащадкам, до публіцистичної, в основному пов'язаної з громадськими запитами сьогодення, визначальну роль відіграла перша демократична революція в Російській імперії 1905 — 1907 рр. Таким же видатним загалом було її історичне значення у процесі українського національного відродження. «Преса, «Просвіти», кафедри, Наукове Товариство і публічні лекції — оце ті реальні здобутки українського суспільства, що випали на нашу долю серед загальних здобутків на полі громадського життя Росії з епохального 1905 року» [6], — підсумував у грудні 1907 р. позитивні результати революції для українства Дмитро Дорошенко.

Найпліднішими за суспільно-політичною значимістю його публіцистичного доробку виявилися й для Грушевського 1905 — 1907 рр. Власне, з цього часу і значною мірою саме завдяки ініціативі Грушевського «українське питання» стає відкрито у пресі предметом жвавого зацікавленого обговорення представниками усіх суспільно-політичних течій української і російської освіченої громадськості. Крім сотень публікацій газетних і журнальних статей, окремими виданнями виходять у світ публіцистичні твори Грушевського, які своїм змістом, принциповою постановкою актуальних проблем суспільно-політичного і культурного життя українського народу переросли рівень звичайних «злободенок» і назавжди залишилися невмирущими пам'ятками публіцистичної думки України початку XX ст.

В самій столиці Російської імперії — Санкт-Петербурзі, де у період революції 1905 р. Грушевський займається активною політичною діяльністю у створеному з його ж ініціативи припарламентському українському клубі, він одну за одною випускає у світ свої блискуче написані публіцистичні брошури. Вони нещадно викривають колонізаторську політику царизму, таврують її адміністративних та ідеологічних провідників. Грушевський 1907 р. у брошурі «Единство или распадение России?» [7] уципливо висміяв вихованих на казенних підручниках «патріотів своєї вітчизни», які з гордістю вказують на те, що махина ця становить шосту частину всієї суші... але забули пояснити, яку користь мають від задоволення належати до цього «колоса» народи і землі, що входять до його складу? Чому ця «перша держава у світі» є разом з тим найбіднішою, найнеосвіченішою,

найневлаштованішою державою з усіх «цивілізованих країн», до яких зараховувалася Росія? [7] — [8].

В брошурі «Украинство в России, его запросы и нужды» Грушевський наголошує на тому, що й сама Росія не зможе стати на шлях демократичного розвитку без розкріпачення усіх нею поневолених народів, у тому числі й українського: «...Позбавлена умов правильного розвитку і самовизначення Україна залишиться важким каменем біля ніг майбутньої Росії». Ось чому: «Одним з найважливіших і жагучих питань, одним з найграндіозніших і вдячних завдань, які має розв'язати Росія, що визволяється, є, безумовно, питання українське» [9].

Нарешті, серед тогочасних брошур Грушевського є й така, яка спеціально присвячена аналізу «українського питання» у контексті історичного минулого і сучасного Російської імперії. Брошура й називається «Украинский вопрос». Першорядну вагу цього питання автор обгрунтував тим, що, по-перше, йшлося про чисельно найбільшу «серед недержавних народностей Росії» і, по-друге, що «із загального числа українців (близько 34 мільйонів) у межах Росії живе приблизно близько 85 %, і завдяки цьому розв'язання українського питання в Росії має надзвичайно важливе значення для української народності взагалі» [10]. Далі Грушевський викриває «жалюгідне економічне становище українського населення Росії» як безпосередній наслідок «загальної системи збезглуздження, в яку переходить на практиці політика придушення українського національного життя», таврує насаджувану царським урядом в усій країні суспільну атмосферу всезагальної підозрілості щодо будь-яких проявів патріотичних почуттів до України як політично неблагонадійних у Російській імперії: носіям таких почуттів закривали «шлях до суспільної діяльності, вченої кар'єри, державної служби... Навіть саме вивчення історії України, якщо воно не спрямовувалося специфіками офіційного патріотизму, вважалося справою підозрілою» [11]. І все ж не лише у повному скасуванні урядових заборон щодо української мови й культури вбачає Грушевський шлях до розв'язання «українського питання», а й у добровільній відмові російської освіченої громадськості розглядати українців лише як службовий будівельний матеріал «для культури і громадськості великоросійської» [12].

Отже, навіть з вищенаведених небагатьох цитат різних публіцистичних творів можна переконатися у справедливості даної С. Єфремовим характеристики публіцистичної діяльності Грушевського, неодмінними компонентами якої були «його незмінно критичне ставлення до дійсності при незмінно ж глибокій вірі у правоту української справи і впевненості у досягненні нею своїх корінних завдань» [13]. Слід також відзначити й невідступну наполегливість, яку виявив Грушевський у популяризації «українського питання» друкованим словом, незважаючи на несприятливий для цього період нового посилення нагінок на українство після поразки демократичної революції 1905 — 1907 рр. Зрозуміла річ, що не міг Грушевський залишитися осторонь справи підготовки фундаментальної колективної праці, спеціально присвяченої характеристиці національних рухів у найбільших багатонаціональних імперіях Європи — Російській та Австро-Угорській. 1910 р. така праця під назвою «Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия, Россия, Германия» вийшла в світ у Петербурзі. Авторству Грушевського тут належало два грунтовних нариси, поіменованих однаково — «Украинцы» (окремо розповідалося про тих, хто жив «під Росією», і про тих, хто жив «під Австро-Угорщиною»). Йшлося знову про роз'яснення «українського питання» і шляхів його розв'язання (на цей раз з визначенням специфіки його проявів у двох різних імперіях).

Нове революційне піднесення, яке в Російській імперії розпочалося саме в цей час, висунуло «українське питання» на передній край політичного життя. Російські політичні партії зробили це питання предметом демагогічних спекуляцій у боротьбі за владу. Якщо праві політичні партії і громадські самодіяльні організації шовіністичного напрямку зарепетували про «сепаратизм» українства щодо Російської імперії, центристська опозиція

«його імператорської величності» — кадети вдалися до підступно-розважливих залякувань російського обивателя загрозою українського «партикуляризму» у «загальноросійському» культурному процесі, то крайні ліві радикали в особі більшовицької фракції РСДРП раптом виявили посилений інтерес до «українського питання» і стали виставляти себе єдиними знавцями його успішного розв'язання, щирими вболівальниками за тяжку долю українського народу під колонізаторським гнітом російського царизму.

Отже, тогочасні виступи на українські теми у Державній думі, періодичній пресі, до яких вдавалися російські лідери: правих (чи то Родзянко, чи Савенко), кадетів (чи то Струве, чи П. Мілюков), більшовиків (чи то В. Ленін, чи Г. Петровський) в основному за своїм змістом не виходили за межі звичайної політичної риторики, позбавленої глибокого змісту і не обгрунтованої серйозними науковими викладками [14]. Професійнішими виявилися тогочасні публікації щодо «українського питання», з якими виступили в українській пресі («Рада», «Праця», «Літературно-науковий вісник», «Украинская жизнь» та ін.) українські політичні діячі різних суспільних переконань, зокрема, соціал-демократи — М. Порш, В. Садовський, поміркувані ліберали — О. Лотоцький і Ф. Матушевський. А. М. Могилянський, котрий як через українську, так і російську періодичну пресу популяризував «українське питання» і щиру патріотичну позицію в ньому і котрого намагався перекрутити на сторінках більшовицької преси ніхто інший, як В. Ленін, 1916 р. видав збірку своїх статей окремою брошурою під назвою «Украинская проблема» [15].

Під час першої світової війни 1914 — 1918 рр. за активну публіцистично-наукову популяризацію «українського питання» взявся «Союз визволення України», який створили на підвладній Австро-Угорській імперії території українські політичні діячі, що емігрували з Російської імперії. Зусиллями «Союзу...» видано науково-популярні брошури (без позначення авторства): «Відомості про російську Україну». — Царгород, 1915; Дорошенко В. «Українство в Росії. Короткий нарис новійшого українського руху». — Відень, 1916. «Українське питання» «Союз...» підніс до рівня міжнародного своїми науково-популярними виданнями 1915 — 1916 рр. з роз'ясненням цього питання різними мовами: німецькою — Грушевський М. «Українське питання в його історичному розвитку»; Рудницький С. «Україна. Край і нарід»; італійською — Рудницький С. «Україна і українці»; чеською — Божковський Г. «Україна і українська справа»; хорватською — Хома-Довскі В. «Україна і українці»; румунською — збірка «Царська Росія — гнобителька народів»; турецькою — збірка «Україна, Росія і Туреччина». Один з провідних діячів української соціал-демократії В. Левинський видав 1917 р. російською і українською мовами історико-публіцистичний нарис «Царська Росія і українське питання».

І нарешті, як приваблива заява на грунтовне роз'яснення «українського питання» перед усім світом був сприйнятий прогресивним освіченим людом Російської імперії буквально напередодні її падіння вихід у світ двох перших томів (із запланованого як чотиритомник) енциклопедичного видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (СПб. — 1914 — 1916). Редакцію і авторський колектив разом склав невеликий, але тісний гурт однодумців у науці і політиці, прихильників демократичного способу розв'язання «українського питання», світочів української і російської науки — Федір Вовк (Волков), Михайло Грушевський, Максим Ковалевський, Федір Корш, Агатангел Кримський, Михайло Туган-Барановський, Олексій Шахматов.

Вся вище схарактеризована у загальних рисах публікаторська діяльність навколо «українського питання», якою найактивніше протягом десятка років перед вибухом Української національно-демократичної революції займалася прогресивна громадськість (переважно — українська, частково — російська), викликалася не тільки прагненням публічно заявити про природне право українського народу вільно жити і господарювати на своїй споконвічній землі, але мала на меті й захист від потоку брудних наклепів,

які безперервно виливали на українство його вороги з табору великоросійських шовіністів, що заповзятливо обстоювали непорушність «единой и неделимой». Вороги українства, що згуртовувалися у легальних або напівлегальних шовіністичних товариствах, для різних інсинуацій використовували пресу і навіть трибуну Державних дум. Апофеозом цієї безперервної антиукраїнської ідеологічної кампанії став вихід у світ у Києві в 1912 — 1913 рр. двох книг київського цензора С. Щеголєва «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» і «Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи» (друга книга була авторським скороченим популяризаторським викладом змісту першої).

З шаленою радістю зустріли великодержавники ці щоголєвські опуси, які сам автор пишномовно проголосив зброєю «самообороны российской культури і державності від болячки українства» [16]. Шовіністична періодична преса всіх політичних напрямів і відтінків (від офіційно-монархічних «губернських ведомостей», друкованих як у російських, так і в українських губерніях, «Киевлянина» (тут правили бал відомі україножери Дмитро Піхно і Василь Шульгін) — органу київського «Союза русского народа» до правокадетської «Русской мысли», очоленої Петром Струве, який, відкинувши забрало демократа, не посоромився відкрити ідеологічну кампанію боротьби з українством «без всяких двусмысленностей и поблажек», мліла у захопленні і розчуленні. Вона називала щоголєвські труди «енциклопедією українства», «енциклопедією українського питання з російської точки зору», «настільною книгою для будь-якого російського національно-політичного діяча» [17].

Українська преса ж на конкретних фактах довела, що найкраще ті труди прислужилися поліції, яка, керуючись ними, організувала повальні обшуки у помешканнях установ, товариств, окремих осіб, так чи інакше причетних до процесу українського національного відродження і зафіксованих пильним київським цензором. Маючи на увазі цю охоронно-державну функцію, журнал «Украинская жизнь» назвав книгу С. Щоголєва «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» «Голубой книгой» [18] (натяк на голубі мундири служителів царського жандармського корпусу). Велику статтю про цю ж книгу в тому ж журналі опублікував С. Єфремов під красномовним заголовком «Благородный осведомитель» («Не людина, а ціле, з дозволу сказати, інформаційне бюро уміщається в особі п. Щоголєва» [19].

Рецензент визначив книги Щоголєва «найбільш брехливими і брудними з усього, що коли-небудь з'являлося російською мовою з українського питання», аргументовано довів «наукове невігластво» і «публіцистичну нечистоплотність» автора, що «може викликати лише глибоку огиду до цього поліцейського керівництва і енциклопедії україноїдства» [20].

«Українське питання» Щоголєв трактував шовіністично традиційно як нібито вигадку зовнішніх і внутрішніх ворогів «великої Росії», зацікавлених у її розвалі. Наділене автором ярликами «мазепинства», «сепаратизма», «русофобії» українство постало перед читачами книг Щоголєва як шпигунська агентура: то польська, то німецька. До того ж всілякими посиланнями на дані різних галузей науки і культури Щоголєв намагався довести, що українців як таких ніколи не було й немає у природі, а є лише малоросійське плем'я як різновидність східної (російської) гілки слов'янства.

В наш час таке трактування «українського питання» у Російській імперії як науково неспроможне дощенту розбив Михайло Демкович-Добрянський. Свої міркування на цю тему він підсумував так: «...Україна, Київська Русь, малоруське плем'я — це ніякий не народ, а частина Великої Росії. Ніщо не пошкодило старій (дожовтневій) російській демократії більше, як цей брехливий міф про єдність трьох Русей і про те, що українська проблема — вигадка, штучно створена чужими агентурами. Цей дурман засліпив російську демократію і зробив її нездібною бачити дійсність, зрозуміти сутність українського питання» [21].

Завзятий популяризатор антиукраїнських міфів Щоголєв уміло маскував своє перо фальсифікатора, вдаючись навіть до патетично патріотичних за формою і явно зловорожих українству за змістом сентенцій на зразок хоча б таких підступних рядків, що завершували його опус «Современное украинство...»: «Тобі, рідний красеню Києве, присвячуємо ми останню сторінку нашої праці... не проміняєш ти свого імені — Матері міст руських — на ім'я «Неньки» свідомого українства. В цьому буде нам порукою посталий сьогодні біля воріт твого магістрату монумент російського витязя Петра Аркадійовича Столипіна» [22].

Щоправда, пророк із Щоголєва в даному разі виявився нікудишнім. Уже через чотири роки там же — у Києві маси свідомого українства і пам'ятник одному з їх гонителів демонтували, і утвердили українську державність, що разом з ліквідацією Російської імперії означало кінець «українського питання» як питання про історичну долю пригнобленого народу. Але після насильницького утвердження тут більшовицької диктатури, яка успадкувала від Російської імперії її колонізаторську і русифікаторську політику, «українське питання» знову піднялося на поверхню суспільно-політичного життя. Та есесесерівські правителі у Москві і їхні клеврети в Україні при поганій грі робили гарні міни і запевняли (до речі, так само, як це робили захисники антинародного режиму Російської імперії), нібито «українське питання» є зловорожою вигадкою зарубіжних і внутрішніх ворогів Радянської України. Тих, хто наважувався його публічно порушувати усним чи друкованим словом, нещадно переслідували і розправлялися з ними набагато жорстокіше, ніж за часів панування царського самодержавства.

Навіть і в історичному аспекті, пов'язаному з часами існування Російської імперії, «українське питання» перестало бути предметом вивчення радянської історіографії. Комуністично-тоталітарний режим захищав своїх підданих від спокуси проведення порівняльного історичного аналізу і виявлення можливих аналогій та паралелей між минулим і сучасним. Та й за кордоном втратили інтерес до наукової розробки історичного аспекту «українського питання». На цю тему за весь період довоєнного існування Радянської України за кордоном видано лише брошуру А. Чигирина «Украинский вопрос» (Париж, 1937) і монографію П. Феденка «Український рух у XX столітті» (Подебради, 1934; перевидано у Лондоні 1959 р.). Напевно, не без впливів міжнародної політичної кон'юнктури часів післявоєнної «холодної війни» з'явилися за рубежами Радянської України кілька докторських дисертацій з тематики історії «українського питання» в Російській імперії [23].

Та найгрунтовніша докторська дисертація, спеціально присвячена історії «українського питання» в Російській імперії початку XX ст., підготовлена і захищена Ольгою Андрієвською у Гарвардському університеті США 1991 р. [24] — в знаменний рік проголошення державної незалежності України. В перекладі з англійської мови на українську назва дисертації звучить так: «Політика національної ідентичності: українське питання в Росії 1904 — 1912 рр.» Розв'язання цього питання було в інтересах не тільки українців, а й «русских», бо, за слушно цитованими у дисертації словами видатного єврейського публіциста Володимира Жаботинського, самий «імідж Росії багато в чому залежить від позиції, яку займає 21-мільйонна енергійна українська нація» (с. 433).

Наріжним каменем свого дослідження дисертантка зробила аналіз політики, яку проводило царське самодержавство щодо України в останні роки свого існування. Тобто «українське питання» аналізується передусім з точки зору ставлення до нього правлячих урядових «верхів» та численних офіційних і добровільних захисників внутрішнього колонізаторського режиму, встановленого Російською імперією на терені підвладних їй українських земель. Російський царизм прагнув через свої силові структури (жандармський корпус, охранка, поліція), ідеологічні засоби (преса, церква), освітні установи (школи, гімназії, університети), громадські організації великодержавного спрямування убити назавжди національну самосвідомість ук-

раїнського народу, насадити в масах думку про етнічну тотожність українців з росіянами («русскими»), входження обох — «малоросів» і «великоросів» до єдиного «русского» народу на правах «молодшого» і «старшого» братів (пізніше правителі СРСР не тільки успадкували цю концепцію, а ще й гіпертрофічно трансформували її в офіційну ідеологічну концепцію єдиного «радянського народу»).

Хоча у заголовку дисертації О. Андрієвської і фігурують чітко позначені хронологічні рамки висвітлення теми: 1904 — 1912 рр., тобто період, який деякі публіцисти й історики пишномовно поіменували «конституційною ерою» в історії Російської імперії, насправді у першому розділі розглянута і вся передісторія «українського питання», породженого нагінками на національно-визвольні змагання українців у XIX ст. і офіційно проголошеного «неіснуючим» після «ганебної пам'яті» Емського указу 1876 р. Всезростаючий загальний інтерес освіченої громадськості Російської імперії до цього питання, його жваве публічне обговорення, що набирало найгостріших форм, О. Андрієвська пояснює також і тісним зв'язком «українського питання» з російським ("русским"), одночасно обговорюваним щодо характеристики етнічності російського ("русского") народа, його культурного самовизначення, ролі і місця у розвитку історичного процесу на всіх теренах, колонізованих «русскими». Зрештою, обидва питання не тільки не були прояснені науковцями і політиками початку XX ст. в Російській імперії, а ще більше заплутані різними підходами до розуміння поняття нації і національності та тлумаченнями самої сутності «руськості», першоправо на яку доводили як росіяни («русские»), так і українці (руські, русини).

«З одного боку, — знайомимося з влучним узагальнюючим спостереженням авторки, — «українська інтелігенція висунула наперед концепцію самостійності української нації, що грунтується на окремій мові і культурі. З другого боку, російські («русские». — В. С.) політичні лідери так само проголошували претензії вважати український народ своїм, силою утверджуючи концепцію єдиної і нероздільної «всеросійської» нації. Драматичні зміни в російсько-українські дебати внесла революція 1905 р.» (с. III). Періоду революційно-демократичних подій 1905 — 1907 рр. у дисертації відведено чільне місце, бо саме тоді, за переконанням авторки, яке взагалі є загальновизнаним, в український національний рух втягнулися широкі маси народонаселення, і він політизувався. А до того розвивався «переважно як інтелігентський, ненадійний у своїх власних ультимативних вимогах і загалом невідомий масам українського народу» (с. 422 — 423).

Найвищу точку українського національного відродження до 1917 р. О. Андрієвська вбачає у діяльності української парламентської громади першої і другої Державних дум Російської імперії, підтриманої селянськими депутатами з України, які «відкрито виразили свою національну визначеність... Для багатьох українців соціалістичної і ліберальної орієнтації — це було випробування більше за будь-яке ще, бо воно остаточно переконало їх у життєвості українського руху» (с. 424). До речі, цей аргументований великим конкретно-фактичним матеріалом висновок О. Андрієвської підтверджується і грунтовним змістом успішно захищеної 1995 р. у Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка кандидатської дисертації О. Коника «Діяльність селянських депутатів з України в I і II Державних думах».

Посилаючись на листування прем'єр-міністра царського уряду П. Столипіна з міністрами і генерал-губернаторами, О. Андрієвська вважає, що з погляду правлячих верхів основу «українського питання», вже визнаного ними з часів революції 1905 — 1907 рр. як такого, яке справді існує і вимагає певних заходів для його розв'язання, становила проблема україномовної освіти (с. 226). Проте після 1907 р., подолавши масовий революційний рух, царський уряд відмовлявся задовольнити наполегливі домагання українців навіть щодо надання можливості навчатися рідною мовою. Такому новому рішучому повороту російського царизму щодо «українського питання», як доводить О. Андрієвська (с. 396), сприяла тодішня позиція більшості «україноФільських» інтелектуалів, які відмежувалися від

політичних течій українського національного руху, хоча зберігали симпатії до нього.

Більше того, дисертантка повідомляє про такі характерні факти виборчої кампанії до Державних дум Російської імперії, як те, що, наприклад, на Правобережній Україні багато національно свідомих українців, які свої українські симпатії тримали в секреті, були обрані завдяки підтримці «Союза русского народа» і церкви (с. 242). До такої поведінки поміркованих українофілів спонукав і агресивний «русифікаторський» рух російського ("русского") націоналізму, який досяг кульмінації у 1908 р. з виникненням «Киевского клуба русских националистов» (ККРН). Спеціальному викриттю антиукраїнської діяльності останнього в дисертації О. Андрієвської відведене значне місце. І це цілком правомірно, оскільки організована ККРН публічна кампанія цькування української інтелігенції за «сепаратизм» і «мазепинство» викликала, з одного боку, радикалізацію настроїв учасників українського національного руху, а, з другого боку, утвердила огульно негативне ставлення до них більшості навіть загалом прогресивної російської інтелігенції. «Таким чином, протягом останніх двох десятиріч існування Російської імперії російсько-українські дебати еволюціонували до політичної конфронтації, яка 1917 р. посприяла дезінтеграції самої імперії» (с. IV). Та й після повалення царського самодержавства від розв'язання «українського питання» прямо залежала доля українсько-російських відносин, зокрема висунуті тоді вимоги політичної автономії України «викликали першу велику кризу влади Тимчасового уряду, яку повністю йому так і не вдалося подолати і з якої до кінця він так і не вибрався» (с. 421).

З історії громадської боротьби за розв'язання «українського питання» в Російській імперії О. Андрієвська якнайдокладніше висвітлює події, пов'язані з розглядом у вищих урядових сферах справи про відміну заборони українського слова у друці і на сцені, контакти українства із загальнослов'янським рухом, використання «великорусскими» шовіністами неослявізму проти українського національного руху, контакти діячів останнього з кадетами, тупівцями, сіоністами та ін. Широке використання мемуарних і епістолярних першоджерельних матеріалів дало змогу авторці увести у свою розповідь багато фактів з особистого життя історичних осіб — фактів, які так чи інакше впливали на розв'язання «українського питання». Зокрема, у дисертації згадано українське походження першої дружини графа С. Вітте, неукраїнське етнічне походження багатьох провідних членів РУП, дружні зв'язки Ф. Корша з князем Шаховським, Б. Кістяківського з П. Струве, приязне ставлення В. Жаботинського до С. Петлюри тощо (с. 24, 64, 79, 278, 378 — 379). Багато посилань на публікації періодичної преси (часописи «Киевская старина», «Рада», «Праця», «Наш голос», «Гасло», «Діло», «Хлібороб», «Україна», «Літературно-науковий вісник», «Украинская жизнь», «Новое время», «Революционная Россия», «Русь», «Освобождение», «Русские ведомости», «Русское богатство» та ін.). Грунтовною є й історіографічна база дисертації. Авторка максимально використала фактичний матеріал фахових історичних праць з теми, в тому числі й радянських (є посилання на багатотомну «Історію Української РСР» та деякі інші узагальнюючі праці, монографії В. Лейкіної-Свирської, В. Дякіна, А. Міллера, В. Шелохаєва, Г. Арутюнова, В. Борисенка, В. Кізченко, В. Попика та ін.).

Рідкісними у О. Андрієвської є архівні посилання, але вони досить вагомі змістом інформації, яку містять виявлені дисертанткою першоджерела. З останніх найбільше тих, що стосуються діяльності «просвіт» (с. 126, 143 — 144, 238). Це рукописи В. Грінченка «Просвіта у Києві», «Список «просвіт» на Київщині у 1917 р.", листування Київської «Просвіти» з «Комитетом чтений для служащих Юго-Западной железной дороги» (ЦНБ ім. В. Вернадського НАНУ, відділ рукописів). В архіві АН СРСР (нині Архів РАН — Москва) у фонді академіка Ф. Корша О. Андрієвська знайшла примірник «Статуту української громади в Москві». Цей документ допоміг дослідниці розкрити форми діяльності московського Українського клубу, що існував протягом 1908 — 1910 рр. (с. 131). Дисертація О. Андрієвської обнародувала

й кілька документів Центрального державного історичного архіву України у Києві. Напевно, найцікавішим з них є повний текст «Заявления Украинской демократической партии съезду земских и городских деятелей 6 июля 1905 г. и Учредительному собранию», вперше опублікований в англійському перекладі (с. 99 — 100). До речі, ще один оригінал викладу платформи Української демократичної партії знайшов у тому ж архівосховищі (але серед паперів іншого фонду) О. Федьков і використав його як у своїй кандидатській дисертації «Політичні партії та селянські громадські організації на Правобережній Україні в 1905 — 1907 рр.», успішно захищеній у Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка, так і в упорядкованому ним збірнику, де той документ опубліковано в українському перекладі [25]. О. Андрієвська вважає цей документ найбільш характерним щодо тогочасних вимог лідерів українського національного руху, які домагалися лише автономії України у майбутній федеративній Російській державі (с. 98 — 99).

Від усіх попередніх, на жаль, нечисленних, історичних праць розглядуваної нами тематики суттєво відрізняється колективна монографія «Українське питання» в Російській імперії. Кінець XIX — початок XX ст.», підготовлена до друку в Інституті історії України НАН України (автори — В. М. Волковинський, В. І. Кізченко, О. О. Коник, Ю. П. Лавров, Т. І. Лазанська, О. В. Лисенко, Л. Г. Москвич, О. Ф. Овсієнко, В. Г. Сарбей, Н. А. Шип). У ній події розглядаються з 80 — 90-х років XIX ст. до 1917 р. Саме вона є беззаперечним свідченням того, що саме в умовах незалежної України стало можливим повернутися до всебічної наукової розробки «українського питання» в усіх його аспектах. Загальний і підвищений інтерес громадськості до історії України, насамперед до тих її сторінок, які замовчувалися в радянські часи, спонукав науковців Інституту історії України Національної Академії наук України до продовження ініціативи співробітників журналу «Украинская жизнь». Останні надали своїм сучасникам корисний матеріал для глибокого розуміння «українського питання» у період, коли воно ще не було розв'язане, хоч Російська імперія вже доживала останні роки. У трьох виданнях 1914 — 1917 рр. книжки «Украинский вопрос» зафіксоване тодішнє бачення фахівцями — українознавцями цієї актуальної теми у період початку XX ст., точніше — у переддень утвердження української державності.

Нині ж підготовлена до друку праця на ту ж тему дає її бачення фахівцями-істориками, що живуть і працюють у кінці XX ст., коли суспільство України знову почало розбудову Української державності. Порівняно з петлюрівським збірником наша колективна монографія менш заідеологізована, бо якщо для співробітників «Украинской жизни» чимало порушених ними у збірнику «Украинский вопрос» питань перебували тоді на вістрі політики, то у наш час це вже тільки історія. На відміну від наших попередників, ми вільніші у викритті колонізаторської політики російського царизму в Україні, її провідників; не оглядаючись довкола, можемо об'єктивніше з врахуванням усіх «за» і «проти», оцінювати хронологічно далекі від нас явища, події й особи.

Широкий доступ до архівних першоджерел (у тому числі до закритих у радянські часи архівних фондів з матеріалами щодо українського національного руху) дав змогу збагатити підготовлену до друку колективну монографію свіжою інформацією, яка ще не була у науковому обігу. Автори старанно опрацювали матеріали центральних архіво- і книгосховищ Києва, Львова, Москви, Санкт-Петербурга, а також обласних архівів України. Знайдені документальні першоджерела послужили основою змісту нової фундаментальної праці, в якій стан «українського питання» у Російській імперії висвітлюється найповніше й найбагатогранніше. Ряд авторів уже підготовленої до друку цієї колективної монографії апробують основні положення змісту її розділів чи підрозділів, результати свого опрацювання найважливіших архівних знахідок окремими публікаціями на сторінках «Українського історичного журналу» 1996 р.

До того ж концепція праці апробована на двох всеукраїнських наукових конференціях з проблем історії національного руху в Україні до 1917 р. (1991 р. — Запоріжжя; 1992 р. — Миколаїв). Тут треба ще й зазначити, що не тільки розсекречення багатьох архівних фондів, але й відкриття доступу дослідникам до літератури радянських бібліотечних спецсховів та до будь-яких зарубіжних видань з історії — і, головне, необмежена можливість всі віднайдені матеріали вводити у науковий обіг — все це створило максимально сприятливі умови для написання даної праці, про яку й мріяти не можна було ще який-небудь десяток років тому. А нині, якщо вдасться її надрукувати масовим тиражем, читачі одержать найгрунтовнішу працю про «українське питання» в Російській імперії кінця XIX — початку XX ст. (до 1917 р.), хоча у деяких параграфах (підрозділах) зроблені необхідні екскурси і у віддаленіші часи.

Колектив авторів спільними творчими зусиллями здійснив всебічний структурний аналіз різних сторін стану і розвитку «українського питання» в Російській імперії досліджуваного періоду. Насамперед перед читачами постане заснована на беззаперечних документальних даних картина України кінця XIX — початку XX ст. під владою Російської імперії. Читачі дізнаються про національний і соціальний склад народонаселення України в цілому, про становлення і консолідацію української нації — зокрема, про насаджуване російським царизмом виразно антиукраїнське спрямування всієї системи освіти і цензурної політики в Україні.

Правда, позбавити український народ його національного «я» не вдалося ні російським царям до 1917 р., ні їхнім комуністично-тоталітарним спадкоємцям протягом ще понад семидесятирічного періоду панування над українським народом. Ще за життя й правління останнього російського царя Миколи II один з його ревних високопоставлених вірнопідданих — академік Російської академії наук Соболевський змушений був із жалем констатувати: «малоруссы держатся за свой язык и свои бытовые особенности», «столетия близкого соседства малороссов с великороссами не превратило их в великороссов».

Авторитетне визнання російського вченого-великодержавника перенесли з цілком правомірним почуттям повного задоволення на сторінки петлюрівського збірника «Украинский вопрос» 1914 — 1917 рр. його упорядники, додавши й свій власний дуже суттєвий розгорнутий коментар такого змісту: «Необхідно врахувати всю силу натиску державного ладу, насиченого великоруським національним елементом, все об'єднавче значення таких установлень, як школа, церква, суд, місцева адміністрація в усіх її найменших розгалуженнях — нарешті, загальна військова повинність, з тенденцією до пересувань новобранців подалі від батьківщини, треба зважити вплив всіх інших складових російської культури, — якими є література, мистецтво, преса, торгівля, промисловість, залізниці, — щоб оцінити, врешті-решт, всю величезну важливість засвідченої академіком Соболевським безуспішності всіх цих впливів» [25].

Російським великодержавно-шовіністичним асиміляторам і колонізаторам протистояла національно самосвідома українська інтелігенція. Відбувався процес громадської консолідації національно свідомого українства у перші десятиріччя XX ст., який дуже стимулювала демократична революція 1905 — 1907 рр., викликавши до життя масову українську пресу, різноманітні самодіяльні культурно-освітні організації, пожвавивши боротьбу прогресивної інтелігенції (у тому числі й студентства) за «українізацію» освіти, активізувавши діяльність українських політичних партій, навіть примусивши обговорювати «українське питання» на засіданнях новонародженого парламенту Російської імперії — Державної думи. І все ж розв'язати його не вдалося, оскільки ворожий українству політичний табір ще зберіг тоді свої захисні і наступальні сили.

Аналізу стану цього табору присвячено окремий завершальний розділ монографії. Тут фактично вперше в такому концентрованому вигляді показано взаємопов'язану систему антиукраїнської політики, в якій пліч-о-пліч

єдиним фронтом виступали спеціальні репресивні органи царського державного апарату, цензурні служби, великодержавна російська преса, різного роду громадські реакційні організації та й усі російські політичні партії, жодна з яких не наважувалася радикально розв'язати «українське питання» наданням українському народові права і волі самому піклуватися про свою долю загалом і про своє державне влаштування зокрема. Неоднозначним виявилося ставлення до «українського питання» з боку церкви — однієї з найвпливовіших інституцій тодішнього духовного життя суспільства. Але ж так чи інакше церковні душпастирі втягувалися добровільно або примусово в поточне політичне життя, а отже, поповнювали лави як ворогів, так і друзів українства.

З лав російської інтелігенції лунали голоси на користь «української справи», за справедливе розв'язання «українського питання». І ми не були б до кінця об'єктивними, якби обійшли згадкою і цих доброзичливих та мужніх людей з братнього російського народу. Вважаємо цілком логічним, що видання монографії завершуватиме підрозділ (параграф), присвячений спеціально їм, розкриттю їх внеску у розв'язання «українського питання». «Бо навчав Олександр Герцен, — нагадує наш сучасник, українсько-британський історик Михайло Демкович-Добрянський, — що нічого не зрозуміє з Росії той, хто не хоче знати, що є дві Росії. Є Росія Муравйових, які вішали, і Росія Муравйових, яких вішали (царський генерал Михайло Муравйов, що за криваве придушення польського повстання заслужив собі епітет «вішатель», і Сергій Муравйов, декабрист, якого Микола I наказав повісити)» [26].

І, нарешті, дозволимо висловити пораду майбутнім читачам поки що лише підготовленої до друку нашої колективної монографії: ознайомитися ще з одною книгою близької тематики. Йдеться про видані 1994 р. «Нариси з історії українського національного руху». Їх також підготував колектив авторів під егідою Інституту історії України НАНУ. Своїм змістом обидві монографії взаємопов'язані, першу продовжує друга. Отже, коли вийде у світ і друга монографія, про яку ми розповіли вище, читачі матимуть змогу найповніше осягнути сенс «українського питання» в Російській імперії — «тюрмі народів», як її першим назвав найвидатніший історик України — академік М. Грушевський [28].

[1] Ленін В. І. Як поєднують прислужництво реакції з грою в демократію? // Твори (4-е вид.) — Т. 21. — С. 230; Ленін В. І. Соціалізм і війна (ставлення РСДРП до війни) // Там же. — С. 267; Ленін В. І. Про сепаратний мир // Твори. — Т. 23. — С. 109.

[2] Винниченко В. Відродження нації. — Київ — Відень. — 1920. — Частина I (Репринтне відтворення. — К., 1990). — С. 72.

[3] Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654 — 1876). — К., 1992. — 48 с.

[4] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 42; «Фактів, якими царі ламали свої зобов'язання супроти українського народу, з 1656 до заборони української мови в XIX сторіччі, на воловій шкурі не списав би», — зауважує сучасний українсько-британський історик Михайло Демкович-Добрянський, а далі це своє емоційно-обурливе висловлювання підсумовує строго розважливим висновком: «Російська імперія крок за кроком ліквідувала всі форми, навіть найскромніші, українського самоврядування. Імперія виявилась нездібною до будь-якого компромісу з Україною, яка добровільно прийняла протекторат царя в Переяславі» // Демкович-Добрянський М. Україна і Росія. Історичні нариси на теми російського імперіалізму. — Львів — Краків — Париж, 1993. — С. 76, 78).

[5] Ефремов С. На страже национального достоинства. К характеристике публицистической деятельности проф. М. С. Грушевского // Украинская жизнь. — 1916. — № 12. — С. 52.

[6] Дорошенко Д. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства за останні два роки // Україна. — 1907. — № 12. — С. 34.

[7 — 8] Див.: Грушевский М. Единство или распадение России? — СПб., 1907. — С. 7, 12.

[9] Грушевский М. Украинство в России, его запросы и нужды. — СПб. — 1906. — С. VIII.

[10] Грушевский М. Украинский вопрос. — СПб, 1907. — С. 4. Ще раніше публічно відзначав першорядне місце Наддніпрянщини у вирішенні «українського питання» видатний учений-філолог та історик Павло Житецький. Говорячи «про справу народно-національну», чи «живемо ми на світі, чи ні», і закликаючи колег «прослідити почуття національне в найдрібніших його проявах», він категорично стверджував: «...тут, в російській державі, вузол

українського питання. Як ми розв'яжемо його тут, тоді тільки можемо сказати, що ми викінчили ту хату, котру почали будувати діди наші і так, і не добудувавши, передали її нам» (Житецький П. З історії Київської української громади. Промова на Шевченкових роковинах // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. — 1913. — № 4. — С. 189).

[11] Грушевский М. Украинский вопрос. — С. 24, 13 — 14. Знаменно, що вже в матеріалах слідства у справі першої української політичної антиімперської і антикріпосницької організації — Кирило-Мефодіївського товариства (1846 — 1847 рр.) — знаходимо пряму вказівку царським урядовцям в Україні звертати увагу «на тех, которые особенно занимаются малороссийскими древностями, историею и литературою» (Кирило-Мефодіївське товариство. У трьох томах. — К., 1990. — Т. 1. — С. 77).

[12] Грушевский М. Украинский вопрос. — С. 32.

[13] Ефремов С. На страже национального достоинства... — С. 60.

[14] Сучасні дослідники з української діаспори Юрій Борис і Ольга Андрієвська переконані, що фактично перше у житті В. Леніна його зосередження у 1912 — 1913 рр. над вивченням національного питання пов'язане з неприйнятною для нього ідеєю національно-культурної автономії, що увійшла до саме тоді обнародованої програми австрійської соціал-демократії, підтриманої російськими меншовиками. Уже самий аналіз тогочасних Ленінових конспектів друкованих джерел з історії українського національного руху та його переслідувань російським урядом, на думку О. Андрієвської, доводить, що лідер більшовиків на той час справді був не дуже обізнаним у цих проблемах (Andrijevsky O. The politics of national identity. The Ukrainian question in Russia, 1904 — 1912. — Harvard University. — Cambridge, Massachusetts. — 1991. — [Printed in 1994]. — PP. 394 — 395).

[15] Курас Г. М., Сарбей В. Г. Михайло Могилянський: «Ніколи в житті я не був націоналістом...» // Вісник АН УРСР. — 1990. — № 4. — С. 56 — 61.

[16] Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. — К., 1913. — 155.

[17] Там же (Див. текст на обкладинці книги).

[18] Литературная летопись // Украинская жизнь. — 1913. — № 2. — С. 113.

[19] Ефремов С. Благородный осведомитель // Украинская жизнь. — 1913. — № 2. — С. 88.

[20] Там же. — С. 93. До речі, тотожні критичні зауваження щодо книги Щоголєва «Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма» зробив у своєму конспекті і В. Ленін: «Zitatensack (нім. — «мішок цитат» — В. С.) сыщика! ... Невежда... Систематический сыщицкий обзор истории и современного движения украинского. Черносотенец бешеный: ругает украинцев гнусными словами ... Масса имен с прямой целью доноса...» (Ленинский сборник. — М., 1937. — Т. 30. — С. 10). Тут же на с. 11 свідчення Леніна про його ознайомлення з антищоголєвською статтею О. Єфремова в «Украинской жизни» — 1912. — № 2. Отже, процитовані нами Ленінові оцінки книги Щоголєва виникли не без впливу прочитаного у статті С. Єфремова.

[21] Демкович-Добрянський М. Україна і Росія... — С. 54.

[22] Щеголев С. Современное украинство... С. 156. У даному разі автор недарма з таким непідробним величанням згадав вбитого терористом у Києві 1911 р. П. Столипіна. Адже цей прем'єр-міністр царського уряду залишив по собі пам'ять як найнепримиренніший гонитель українства. Виданий ним 1910 р. урядовий циркуляр з національного питання зачислив українців до розряду «інородців» разом з усіма іншими «нерусскими» народами, підлеглими Російській імперії.

[23] Voskobiynyk Michail. The Nationalities Question in Russia in 1905 — 7. A Study in the Origin of Origin of Modern Nationalism, with Special Reverence to the Ukrainians. Ph. D. dissertation University of Pensylvania, 1972; Ivancevich Antonio Mario. The Ukrainian National Movement and Russivication. Ph. D. dissertation North-western University, 1976; Boshyk Yeorge. The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia, 1900 — 1917: With Special Reverence to Social-Democracy. D. Phil. dissertation. University of Oxford, 1981.

[24] Andrijevsky Olga. The Politics of National Identity: The Ukrainian Question in Russia, 1904 — 1912. Ph. D. dissertation, Harvard University. — Cambridge, Massachusets, 1991.

Видрукований 1994 р. з мікрофільму оригіналу дисертації примірник її 1995 р. привіз із закордонного відрядження старший науковий співробітник Інституту історії України Національної Академії наук України кандидат історичних наук С. О. Єкельчик і надав для ознайомлення своїм колегам з відділу історії України XIX — початку XX ст., за що вони (і в тому числі автор цих рядків) висловлюють йому щиру подяку.

[25] Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку XX ст. — Упорядник, автор передмови і приміток О. Федьков. — Тернопіль. — 1991. — С. 54 — 55.

[26] Украинский вопрос. Составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь». — М., 1917. — Изд. 3-е. — С. 149.

[27] Демкович-Добрянський М. Україна і Росія... — С. 10.

[28] Див.: Грушевский М. Единство или распадение России? — С. 7, 12.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Українці за рубежем

П. П. Литвинов (Росія, Єлець)

Переселення українців-сектантів до Середньої Азії наприкінці XIX— на початку XX ст.

Історіографія переселенської політики царизму переконливо довела, що причиною масових міграцій населення Російської імперії були безземелля і, як його наслідок, зубожіння. Однак в тіні лишився релігійний аспект, який відіграв значну роль у переселенні, зокрема українців, на нові території, в тому числі й у Середню Азію.

Відомо, що в другій половині минулого століття на Україні серед селянства досить поширеним було віровчення секти штундистів*.

Обер-прокурор Священного Синоду К. П. Побєдоносцев у звіті про діяльність своєї установи за 1887 р. пояснював причини цього явища особливостями національного характеру «малоросів, схильних до всілякої єресі»[1]. Особливо багато прихильників штундизму виявилося в Київській губернії, зокрема, у Канівському повіті, де його проповідували спочатку Кіндрат Мальований, а потім Іван Лисенко. Дореволюційні дослідники російського сектантства відзначали, що тут «нерідко цілі общини переходили у мальобанство»[2].

Сектантство було дуже складним соціальним явищем. Досить сказати, що воно завдало чимало клопоту царському уряду, який жорстоко боровся з ним. Одним з найпопулярніших заходів стало примусове переселення сектантів у глухі, малообжиті місця. Спочатку магістральним напрямком такого переселення був Кавказ, а після остаточного завоювання Середньої Азії «єретиків» переселяли в Туркестанський край (80-ті роки XIX ст.). Так тут з'явилися колонії менонітів** і молокан***. У 1896 р. царизм мав намір переселити в Середню Азію кілька тисяч кавказьких духоборів****, але цей задум зірвався, а духобори змушені були тікати від урядових утисків до Канади. Того ж року ідея переселення в Туркестан стала поширюватися серед українських штундистів. Цьому сприяли дві обставини.

По-перше, в 90-ті роки минулого століття царизм посилив тиск на прихильників штундистського віровчення, проголосивши його особливо шкідливим. 4 липня 1894 р. було затверджено Положення Комітету міністрів про заборону молитовних зібрань штундистів. З вересня того ж року міністр внутрішніх справ І. Дурново поширив циркуляр, в якому назвав секту штундистів «однією з найнебезпечніших у церковному і державному відношенні» і наказав закрити всі штундистські молитовні заклади[3]. Винні в порушенні урядових наказів притягалися до судової відповідальності. За таких обставин штундистам залишалося або привселюдно зректися свого віросповідання, або тікати туди, де тиск на інакомислячих був меншим.

По-друге, переважна більшість українських штундистів належала до найбідніших верств селянства, і чутки про вільні землі в Туркестанському краї підігрівали переселенські настрої серед них. І тому не дивно, що весною 1896 р. сектанти Канівського повіту Київської губернії вирішили відправити свого ходока в невідомий азіатський край з метою підшукати зручні місця для переселення.

Влітку й восени 1896 р. канівський ходок Олександр Олексійович Прядко пройшов довгий шлях по Російському Туркестану. Спочатку він добрався до Омська, звідти потрапив у Семиріччя, природні й кліматичні умови якого дуже сподобалися йому. Але місцева адміністрація категорично відмовилася виділити місця для переселення штундистів, оскільки в обласному центрі м. Вірному знаходилася кафедра єпископа туркестанського і ташкентського, який вороже ставився до сектантів усіх напрямків і використовував свій вплив для того, щоб захистити Середню Азію від «єретичного» нашестя.

Зазнавши невдачі у Семиріччі, Прядко не знайшов розуміння і в начальника Ауліе-Атинського повіту Сир-Дар'їнської області (нині Джамбульська область Казахстану), який також відмовив йому через те, що на тій території вже жило чимало сектантів-менонітів та адвентистів*****, які ворогували між собою і тим завдавали багато неприємностей місцевій адміністрації.

Не втрачаючи надії, Прядко перебрався через гори до Наманганського повіту Ферганської області і потрапив у Чаткальську долину. Наприкінці літа тут стояли погожі дні, і гірська краса Чаткала, велика кількість вільної землі, води і сонця вразили сина українських рівнин. Однак він одразу помітив, що Чаткальська долина практично відрізана від зовнішнього світу відсутністю доріг, зручних для «колісного» пересування. Тому в бесіді з начальником Наманганського повіту полковником Арванітакі канівський ходок просив виділити його довірителям землі у долині Карабалі, що мала непогані шляхи сполучення із зовнішнім світом. У відповідь він почув, що кращі землі призначені для православних переселенців, а для сектантів можна виділити такі ж, як і на Чаткалі. Прядко змушений був погодитися. Єдине, про що він наполегливо просив, це вирішити питання про переселення до весни майбутнього року з тим, щоб молоді члени секти могли приїхати на нові місця заздалегідь для проведення посівів та будівництва житла. Арванітакі обіцяв задовольнити це прохання, і Прядко поїхав у Новий Маргелан, а потім до Ташкента, щоб постійно бути там, де вирішуватиметься питання про переселення його земляків-одновірців.

Начальник Наманганського повіту дотримав свого слова. Вже на початку жовтня 1896 р. він подав рапорт губернатору Ферганської області генерал-майору Повало-Швейковському, в якому повідомляв про бажання малоросійських сектантів переселитися на Чаткал і зауважував, що слід виділити їм землі, оскільки в повіті ще дуже мало «російського елементу», від якого можна було б чекати підтримки на випадок конфлікту властей з місцевим мусульманським населенням. Крім того, відзначав Арванітакі, переселення малоросів у Чаткальську долину допоможе освоїти це глухе місце в краї, з'єднати його колісним шляхом з Ферганською долиною, що стане певним вкладом у розвиток мережі шляхів сполучення в Туркестані. Повідомляючи про те, що передбачено переселення 216 сімей штундистів (понад 1440 душ), він наполягав на необхідності просити туркестанського генерал-губернатора про виділення канівським мігрантам матеріальної допомоги приблизно у сумі 8 тис. крб. для будівництва житла та зрошувальних споруд.

Губернатора Ферганської області Повало-Швейковського здивувала така кількість переселенців, які до того ж виїжджали з однієї місцевості. Він погано розбирався у конфесіональних питаннях, однак добре розумів, що переселення в його область членів забороненої урядом секти може викликати негативну реакцію у вищих ешелонах влади. Тому він надіслав відповідний рапорт туркестанському генерал-губернатору барону Вревському, в якому просив останнього вирішити цю проблему[4].

Туркестанський генерал-губернатор, ознайомившись з рапортом Повало-Швейковського, не поспішав з відповіддю. Він побоювався незадоволення з боку уряду, а також небажаного конфлікту з київським губернатором. Тому він порадив Повало-Швейковському особисто звернутися із запитом до київського губернатора, а сам почав обережно зондувати грунт у

Міністерстві військових справ, у віданні якого перебувало Туркестанське генерал-губернаторство.

На початку лютого 1897 р. до Нового Маргелана знову прибув О. Прядко. Після невтішної бесіди з ферганським губернатором він надіслав 11 лютого 1897 р. телеграму Вревському, в якій просив прискорити вирішення питання про переселення, оскільки у Фергані вже було тепло, і настав час починати весняні польові роботи[5]. Туркестанський генерал-губернатор одержав телеграму Прядка майже водночас із розпорядженням військового міністра П. Ванновського передати вирішення питання про переселення канівських штундистів «на власний розсуд Головного начальника Туркестанського краю». 15 лютого 1897 р. Вревський повідомив ферганського губернатора про свою згоду[6]. Порадуваний Прядко одразу ж надіслав телеграму на батьківщину, керівникам секти, в якій наполягав на необхідності негайного виїзду квартир'єрів на нові місця проживання. А сам зайнявся вирішенням практичних питань, пов'язаних із переселенням. Особливо енергійно він добивався безплатного одержання переселенцями будівельних матеріалів. Ферганський губернатор надіслав Вревському рапорт від 25 лютого 1897 р., в якому просив дозволу видати безкоштовно лісоматеріалів з розрахунку на кожну сім'ю по 40 стовбурів тополя, 60 — сушняку, а також по 10 деревин в'яза або берези[7].

Туркестанський генерал-губернатор звернувся за консультацією до свого чиновника особливих доручень «у лісовій галузі». Останній підтримав Повало-Швейковського, однак нічого певного про розміри такої допомоги сказати не зміг через відсутність конкретних даних про лісові ресурси на Чаткалі. Роздратований генерал-губернатор наказав чиновнику терміново виїхати на місце й вивчити питання про можливість виділення лісоматеріалів для переселенців-сектантів[8].

Увесь квітень того року чиновник «у лісовій галузі» пробув на Чаткалі. Повернувшись до Ташкента, він подав Вревському звіт, в якому вказував, що лісові ресурси Чаткальської долини обмежені, тому безплатно переселенцям можна виділити лише тополеві лісоматеріали, а всі інші — за існуючими розцінками[9].

17 травня 1897 р. Повало-Швейковський одержав дві важливі телеграми. В одній з них туркестанський генерал-губернатор повідомляв про те, що він забороняє безплатну видачу лісоматеріалів, за винятком тополевих, та й то в обмеженій кількості. Зміст другої телеграми був утішливим — київський губернатор оповіщав далекого туркестанського колегу про те, що особисто не заперечує проти переселення канівських штундистів до Середньої Азії. Таким чином переїзд останніх у Туркестанський край невідворотно наближався, а основні проблеми, пов'язані з ним, все ще не були вирішені.

31 травня 1897 р. губернатор Ферганської області звернувся до Вревського з детальним рапортом, в якому вказував, що відмова у видачі переселенцям безплатних лісоматеріалів безпідставна і може призвести до непередбачених наслідків. По-перше, якщо канівці платитимуть за них по існуючих розцінках (по 50 крб. з кожної сім'ї), то це остаточно підірве їхні й без того злиденні фінансові ресурси. По-друге, згідно з урядовими законами, канівські сектанти заслуговують певних пільг, оскільки переселяються в такі місця Туркестанського краю, де ніхто інший добровільно селитися не буде. Тому, писав Повало-Швейковський у рапорті, переселенців-малоросів слід не тільки забезпечити безплатно будівельними матеріалами, а й видати кожній сім'ї по 50 крб. грошової допомоги. Крім того, на думку ферганського губернатора, кожна сім'я переселенців у 1898 р. повинна одержати ще по 100 крб. «підйомних» для розвитку свого господарства. Повало-Швейковський просив у туркестанської крайової адміністрації 11 тис. крб. у 1897 р. і 21 600 крб. у 1898 р., підкреслюючи, що без цієї допомоги вони не зможуть влаштувати своє життя належним чином у надзвичайно складних природно-кліматичних умовах Чаткальської долини. Повало-Швейковський повідомляв туркестанського генерал-губернатора про те, що

він уже витратив частину відпущених йому на «екстраординарні» витрати коштів для відправки на Чаткал чиновника межового відділу Ферганського обласного управління, який мав «нарізати» канівцям земельні наділи і навчити їх будівництву зрошувальних систем, оскільки, за словами Прядка, вони не знайомі з поливним землеробством. Ферганський губернатор висловив згоду взяти на себе також витрати, пов'язані з приїздом на Чаткал чиновників земельно-податкової комісії, які на місці остаточно вирішили б усі питання, що стосуються влаштування «малоросійських» сектантів. Повало-Швейковський закликав туркестанську крайову адміністрацію вишукати всі можливості для подання допомоги мігрантам[10].

Однак ці заклики залишилися без відповіді. Легковажний барон Вревський рішуче відмовився безплатно забезпечити переселенців лісоматеріалами і значно зменшив розміри грошової допомоги. Єдине, чого добився ферганський губернатор, був дозвіл продавати їм лісоматеріали по пільгових цінах, що однак були грабіжницькими на фоні тяжкого становища цих людей.

5 червня 1897 р. мировий посередник 2-ї дільниці Канівського повіту Київської губернії телефонував Повало-Швейковському про те, що перша партія канівських переселенців у кількості понад тисячу чоловік виїхала до Середньої Азії через Катеринослав, Ростов-на-Дону і Петровськ. Мировий посередник повідомляв також, що далі вони вирушать на Красноводськ, Самарканд, Джизак, Ходжент і Чуст. Перед ферганським губернатором постало питання про те, хто фінансуватиме проїзд канівців. Чергове звернення до туркестанського генерал-губернатора не дало позитивних результатів. Вревський відмовився оплатити переселення штундистів, посилаючись на відсутність коштів. Він рекомендував Повало-Швейковському звернутися в Управління по перевезенню військ і вантажів Міністерства військових справ і просити його дозволу на безплатний проїзд «малоросійських» сектантів Закаспійською воєнною залізницею до Самарканда. 7 червня 1897 р. військовий губернатор Ферганської області зробив такий запит. 14 червня 1897 р. начальник названого Управління генерал-лейтенант Головін телеграфував ферганському губернатору про те, що безплатний проїзд переселенців по Закаспійській воєнній залізниці можливий тільки з дозволу царя. А тому необхідно, щоб туркестанський генерал-губернатор подав відповідне прохання військовому міністру, який міг би на його підставі «испросить Высочайшего соизволения». Повало-Швейковський тут же подав рапорт генерал-губернатору, вказуючи в ньому, що «малороси в кількості 1238 чоловік уже прибули в Петровськ і змушені там залишатися, бо не мають коштів ні на дальший проїзд, ні на повернення назад»[11].

16 червня 1897 р. Вревський змушений був надіслати телеграму військовому міністру, в якій просив його поклопотати перед царем про дозвіл канівським сектантам на безплатний проїзд по Закаспійській воєнній залізниці з огляду на їх тяжке становище. 20 червня 1897 р. начальник Головного штабу генерал-ад'ютант Обручев телефонував туркестанському генерал-губернатору про те, що, на думку військового міністра, не слід турбувати государя з приводу таких дрібниць, тим більше, що справа стосується членів забороненої урядом секти, і рекомендував Вревському використати для малоросійських переселенців пільгові тарифи проїзду. Туркестанському генерал-губернатору стало ясно, що ідею безплатного проїзду остаточно відхилено, і він втратив до цієї справи будь-який інтерес, переклавши всі наступні турботи про переселенців і відповідальність за них на Повало-Швейковського, якому порадив звернутися до самаркандського губернатора з проханням натиснути на керівництво Закаспійської воєнної залізниці. Повало-Швейковський послухався цієї поради, однак самаркандський колега виявився незговірливим і почав вимагати від крайової адміністрації кредити для перевезення переселенців залізницею. Вревський не став навіть читати рапорт ферганського губернатора про це. Він переправив його керуючому канцелярією Туркестанського генерал-губернаторства статському раднику Несторовському. Останній не турбував себе довгими пошуками опти-

мального виходу із становища, яке створилося. Він наказав виплатити гроші за проїзд малоросів з тих 5850 крб., що призначалися для видачі їм грошової допомоги у 1898 р. Таким чином, ця сума зменшилася одразу на 2150 крб., що значно ускладнювало майбутнє життя канівських переселенців на новому місці. Повало-Швейковський пробував протестувати, та марно.

22 червня 1897 р. ферганський губернатор одержав від свого київського колеги повний список усіх переселенців-штундистів, а також «Пояснювальну записку», в якій царський намісник на Київщині досить правдиво описував їх нелегке життя на батьківщині, але головним чином рекомендував встановити постійний нагляд за ними, щоб запобігти поширенню їх віросповідання. Київський губернатор не знав, яке місце підготувала штундистам туркестанська адміністрація, інакше він утримався б від непотрібних рекомендацій — адже Чаткальську долину відвідували тільки кочівники-киргизи, та й то лише влітку.

Тим часом Повало-Швейковський, тверезо зваживши всі обставини, зробив висновок, що вся запланована Туркестанською адміністрацією допомога канівським переселенцям явно недостатня для того, щоб вони по-справжньому закріпилися на новому місці. 24 червня 1897 р. він подав черговий рапорт Туркестанському генерал-губернатору, в якому писав, що для нормального влаштування «малоросійських» селян-сектантів на Чаткалі потрібно не менше 32 100 крб., причому половину цієї суми треба видати їм одразу після приїзду. Ферганський губернатор пропонував збільшити земельний наділ на 1 чол. до 20 десятин для багатодітних сімей, що мали чотирьох і більше синів, які не досягли 17 років[12].

Вревський і цей рапорт передав керуючому своєю канцелярією. 4 липня 1897 р. Несторовський писав ферганському губернатору, що душовий земельний наділ канівцям збільшувати не слід, як і розмір грошової допомоги.

На початку липня 1897 р. канівські переселенці-штундисти почали прибувати в Туркестанський край. 11 липня перша партія приїхала в Чуст — кінцевий пункт мандрування залізницею. Стан людей був надзвичайно тяжким. 8 чоловік померли в дорозі. Серед прибулих було чимало тяжко хворих, як дорослих, так і дітей. Однак канівці не занепали духом, сподіваючись, що їх чекає нове й щасливе життя на ще не відомому їм Чаткалі. Щоправда, один місцевий житель, який бував, за його словами, не раз у Чаткальській долині, почав розповідати їм різні жахи про неї, бездоріжжя й ранні заморозки, що нерідко дочиста губили врожаї. Канівці стривожилися, але чиновники ферганської адміністрації заспокоїли їх, розповівши, що начальник Наманганського повіту полковник Арванітакі вже заготував для них на Чаткалі багато продовольства та будівельних матеріалів, почалося спорудження добротного складу, який у майбутньому використають для влаштування школи. Крім того, Арванітакі виклопотав тисячу карбованців, щоб придбати для переселенців додаткові запаси продовольства й фуражу. За словами чиновників повітової адміністрації, щасливе життя було поруч — за горами, у Чаткальській долині, залишалося лише добратися до неї.

17 липня 1897 р. переселенці вирушили до «землі обітованої». У них було своїх 90 коней, у Чусті вони найняли у місцевих киргизів ще 248 з оплатою по 60 коп. в день. На конях, крім різного скарбу, передбачалося везти також немічних старих, вагітних жінок і малих дітей. Попереду йшов проводир-киргиз, найнятий за 40 коп. в день.

Незабаром переселенці підійшли до перевалу Чанач, що був найважчим і найтрагічнішим епізодом на їх шляху. 54 версти йшли три дні. Люди, задихаючись від нестачі кисню, повільно брели вверх кам'яною стежкою. Багато хто кидав свої пожитки, щоб було легше йти. На привалах у знемозі падали на каміння.

Нарешті переселенці побачили Чаткальську долину. Вона мало була схожа на ту «землю обітовану», яку вони змальовували у своїх мріях. При-

рода дійсно вражала красою, але суворою й чужою здалася вона канівцям, які звикли до лісів і степів далекої тепер Батьківщини. Реальність ранніх заморозків вимальовувалася досить чітко — ще був липень, а в долині вже відчувалися ознаки осені, і ночі були дуже холодними. Оскільки середній рівень долини значно перевищував тисячу метрів над рівнем світового океану, а в окремих місцях досягав двох тисяч, то канівцям, незвиклим до умов відносного високогір'я, дихалося важко. Вони почали нарікати, що скоро всі перемруть у цьому богом забутому краю, де сонце світить, та не гріє, де не знайдеш побічних заробітків, без яких вони не могли обійтися й на Батьківщині. У відчаї переселенці почали наполегливо вимагати, щоб їх повернули додому або ж виділили інші, більш придатні для життя місця.

Начальник Наманганського повіту полковник Арванітакі, як міг, намагався заспокоїти стривожених людей, навіть погрожував їм, але нічого не добився. Розуміючи справедливість обурення канівців, він поїхав у Новий Маргелан за порадою до губернатора Ферганської області. Він правдиво розповів Повало-Швейковському про те, що становище переселенців на Чаткалі з кожним днем погіршується, але воно буде ще важчим восени і взимку, коли сніг завалить перевали і повністю ізолює людей від зовнішнього світу. Не поліпшиться їх становище і весною, бо тала вода, що потече з гір, зробить усі шляхи непрохідними. Таким чином, новоселам доведеться увесь рік прожити в самотності, що прирече їх на нестерпні муки, а можливо, навіть на загибель. Полковник Арванітакі пропонував негайно вжити найсерйозніших заходів для полегшення долі канівців.

Перед ферганським губернатором постало важке завдання. Вивезти канівців з Чаткальської долини він не міг — не було ні коштів, ні місця, більш зручного для поселення. Становище ускладнювалося ще й тим, що друга група українців-штундистів, прибувши до Чуста, дізналася про поневіряння своїх земляків і категорично відмовилася рушити слідом за ними. Примусити їх силою зробити це Повало-Швейковський не міг і не хотів, оскільки серед другої групи переселенців було багато хворих, чимало з них померло. Особливо високою була смертність серед дітей. Частину хворих влаштували в місцевий госпіталь. Для лікування інших, за наказом ферганського губернатора, до переселенців було прикріплено обласного лікаря і 9 дільничних фельдшерів.

Тим часом канівці відкрито виявляли своє обурення становищем, в якому вони опинилися, і вимагали повернути їх на Батьківщину. Всі намагання ферганської адміністрації заспокоїти їх були марними, і загроза бунту ставала дедалі реальнішою.

4 вересня 1897 р. Повало-Швейковський надіслав рапорт туркестанському генерал-губернатору, в якому писав, що становище канівських переселенців стає дедалі загрозливішим і необхідно якось знайти вихід з нього. Вревський правильно оцінив тон цього звернення і для обговорення ситуації скликав 25 вересня 1897 р. раду туркестанського генерал-губернатора. Члени ради — обласні губернатори та керівники крайових адміністративних установ з розумінням поставилися до потреб переселенців і занепокоєння ферганського губернатора. Рада прийняла рішення про те, щоб канівці, які вже поселилися на Чаткалі, незважаючи на всю складність свого становища, все ж залишилися б там на зиму, оскільки вивезти їх звідти не було можливості. У зв'язку з цим рада постановила значно збільшити матеріальну та фінансову допомогу їм. Було визнано необхідним відправити на Чаткал додатково 250 пудів пшениці, 20 пудів крупи, сотні пудів картоплі, цибулі, часнику, сухофруктів. Рада туркестанського генерал-губернатора також вирішила виділити для допомоги переселенцям 1184 крб. 61 коп. На думку Повало-Швейковського, ця допомога була більш ніж скромною, проте несла в собі проблиск надії на краще майбутнє. Що ж до інших українських штундистів, які прибули в Туркестан і відмовилися їхати далі, до пункту призначення, то рада вирішила розселити їх групами по різних повітах Ферганської області. Так, 54 сім'ї канівських

переселенців утворили в Араванській долині Наманганського повіту селище Успенське, 38 сімей знайшли притулок у селищі Ніколаєвському Андижанського повіту, 41 сім'я — в селищі Покровському Ошського повіту. Понад 50 сімей виявили бажання працювати на Уч-Курганському каналі. Вони створили кілька артілей і непогано заробляли. І тільки 15 сімей (найзаможніших) повернулися на Батьківщину.

Всупереч похмурим прогнозам, чаткальські новосельці перезимували в долині, що так їх лякала, відносно благополучно. Витримала зиму і їх худоба — загинули тільки два коня та дві телиці. Понад тридцять сімей канівців вирішили залишитися в долині, утворили своє селище і назвали його Олександрівське.

За їх проханням, на Чаткалі було відкрито фельдшерський пункт, і наманганський повітовий лікар Колтановський приїжджав туди для проведення серед переселенців медико-профілактичної роботи.

У перший свій візит Колтановський привіз багато різних лікарських засобів і провів ретельний медичний огляд усіх дорослих і дітей. У своєму звіті про поїздку він висловив сумнів у тому, що українські переселенці зможуть надовго осісти на Чаткалі. У процесі адаптації до умов високогір'я, відзначав він, у них розвиватимуться різні захворювання, в тому числі цинга, що вимагатиме щорічного забезпечення їх картоплею, цибулею, часником, різними овочами і фруктами в значних розмірах, тобто — великих коштів. Таким чином, перебування українських сектантів на Чаткалі стане економічно невигідним. Лікар Колтановський поставив точний діагноз.

Через рік канівці були змушені переселитися в низові райони Ферганської долини, поповнивши склад населення селища Руського Маргеланського повіту. Їх невдалий досвід примусив туркестанські власті відмовитися від розселення у Чаткальській долині російських колоністів.

Епопея канівських штундистів у Туркестанському краї привертає увагу дослідників, що відзначалося вище, як факт не лише переселенської, а й релігійної політики царського уряду. Виселяючи сектантів з центральних губерній на околиці імперії, останній прагнув тим самим запобігти поширенню ворожої ортодоксальному православ'ю «єресі».

У випадку з канівськими штундистами все вийшло навпаки. Розселені в різних місцях Туркестанського краю, вони, незважаючи на пережиті нестатки, труднощі, втрати, швидко освоїлися і почали переманювати в Середню Азію земляків-одновірців, створюючи стійкі осередки поширення свого віросповідання. У 1900 р. газета «Туркестанские ведомости», констатуючи зростаюче проникнення малоросів у Туркестан, стривожено відзначала, що серед них багато сектантів, які є «гніздами усілякої штунди. Простежити за тим, щоб не було сект, важко й нікому»[13].

Переселення першої великої групи українців до Середньої Азії закінчилося відносно благополучно. Однак заплатили вони за нього дорого. Ті ж «Туркестанские ведомости», повертаючись через кілька років до цієї теми, повідомляли, що канівські сектанти під час своїх поневірянь у 1897 р. поховали близько 110 дітей і кілька десятків дорослих, у тому числі й людей похилого віку, які померли від злигоднів і зміни клімату[14].

В наступні роки переселення українців у Туркестанський край відбувалося безперервно, а особливо активно під час столипінської аграрної реформи, що супроводжувалася масовими міграціями селянства в усі кінці імперії. Однак виїжджали тепер окремими сім'ями або невеликими групами. Що ж до якісного складу, то, як і перша велика партія переселенців у Середню Азію, нові мігранти також у більшості були сектантами. На початку XX ст. у Туркестанський край приїхала з України секта хлистів (так вона іменувалася у документах того часу. — *П. Л.*)******. На проживання влаштувалися в селищі Сретенському Ходжентського повіту Самаркандської області.

Під час столипінської аграрної реформи з України виїхало до Середньої Азії багато баптистів, які поселилися головним чином у Семире-

ченській області, а також єговістів*******, ядро яких становили українці з Херсонської губернії.

Безумовно, серед українських переселенців були й прихильники ортодоксального православ'я. Та незалежно від віросповідання всі вони свято берегли пам'ять про далеку Батьківщину, про що свідчать ті назви, які вони давали своїм поселенням: Ново-Херсонське, Нижньо-Волинське, Верхньо-Волинське, Полтавське і т. п. Звичайно, відірвані від рідного середовища, позбавлені можливості розвивати свою культуру й мову, українці в Середній Азії поступово втрачали свої національні ознаки, розчиняючись у масі російськомовного населення Туркестану — росіян, білорусів, поляків, литовців, німців та ін. І їх скрізь називали росіянами і сприймали як росіян, зважаючи на схожість загальних ознак слов'янського типу і не помічаючи тих мовних, культурних, побутових відмінностей, що існували між російськими та українськими переселенцями, особливо в перший період їх проживання у Туркестані. Однак ні час, ні всі складності життя на чужбині не витравили до кінця те, що є сутністю народу. Автор цих рядків — уродженець України, понад 30 років жив у різних місцях Середньої Азії і мав можливість спостерігати, як «росіяни» в сусідстві з мусульманами розмовляли перекрученою, та все ж українською мовою, а пісні — «Реве та й стогне Дніпр широкий...», «Дивлюсь я на небо...», «Запрягайте, хлопці, коней» та багато інших — співали чистою мовою своїх далеких предків.

Сьогодні, в дні утвердження української державності, зростає увага до тих одноплемінників, які через різні обставини проживають далеко від рідної землі. Турбота історичної Батьківщини повинна зігріти їх, і тоді іскри національного характеру, що зберігаються в їх серці, спалахнуть яскравим полум'ям справді національного відродження.

[1] Арсеньев К. К. Свобода совести и веротерпимость. — СПб., 1905. — С. 147.

[2] Маргаритов С. История русских мистических и рационалистических сект. — Симферополь, 1910. — С. 189.

* Штундизм — християнська секта, що виникла в середині XIX ст. на півдні Росії серед російських і українських селян та ремісників під впливом німців-протестантів, переселенців із Заходу. Штундисти надавали великого значення «внутрішній присутності Бога» в людині, заперечували церковну ієрархію та більшість таїнств. У XX ст. переважна більшість штундистів, зважаючи на близькість свого віровчення до баптизму, влилася в його общини.

** Меноніти — християнська протестантська секта, що з'явилася після Селянської війни у Німеччині 1524—1525 рр. В Росії віровчення менонітів утвердилося в середовищі німецьких переселенців наприкінці XVIII ст. Воно проповідувало непротивлення злу насильством, покірливість, всепрощення, моральне самовдосконалення, пацифізм і т. п.

*** Молокани — одна із сект так званого «духовного християнства». Виникла у XVIII ст. в середовищі селян, незадоволених посиленням кріпосного гноблення й політикою офіційного православного духовенства. Молокани заперечували віровчення, обрядність і культ православ'я, негативно ставилися до самодержавства і пророкували прихід «царства божого». Їх секти відзначалися суворим дотриманням норм моралі, запереченням «плотських розваг».

**** Духобори — секта, що також належала до «духовного християнства». За віровченням близька до молокан. Виникла в Росії в кінці XVIII ст. Духобори не визнавали духовенства, храмів, ікон, хреста, таїнств, постів, монашества тощо. Проповідували десять заповідей, безсмертя душі, але заперечували рай і пекло. Відмовлялися від воїнської повинності, за що жорстоко переслідувалися.

[3] История евангельских христиан-баптистов в СССР. — М., 1989. — С. 115.

***** Адвентисти — протестантська християнська секта. Виникла у США в 30-х роках XIX ст. Адвентисти проповідували віру в близьке «друге пришестя» Христа, страшний суд, тисячолітнє царство на небі — хіліазм, «моральне оновлення особи» як необхідну умову підготовки до зустрічі Христа.

[4] Центральний державний архів Узбекистану, ф. 1 (Канцелярія туркестанського генерал-губернатора), оп. 17, спр. 37, арк. 2. Рапорт військового губернатора Ферганської області туркестанському генерал-губернатору від 26 січня 1897 р.

[5] Там же, арк. 5. Телеграма О. Прядка туркестанському генерал-губернатору Вревському від 11 лютого 1897 р.

[6] Там же, арк. 8. Телеграма туркестанського генерал-губернатора Вревського військовому губернатору Ферганської області Повало-Швейковському від 15 лютого 1897 р.

[7] Там же, арк. 14. Рапорт військового губернатора Ферганської області туркестанському генерал-губернатору від 25 лютого 1897 р.

[8] Там же, арк. 12 зв. Рапорт чиновника особливих доручень у лісовій галузі туркестанському генерал-губернатору від 8 березня 1897 р. (див. резолюцію Вревського).

[9] Там же, арк. 17. Рапорт чиновника особливих доручень в лісовій галузі туркестанському генерал-губернатору від 2 травня 1897 р.

[10] Там же, арк. 21—28. Рапорт військового губернатора Ферганської області туркестанському генерал-губернатору від 31 травня 1897 р.

[11] Там же, арк. 29. Рапорт військового губернатора Ферганської області туркестанському генерал-губернатору від 15 червня 1897 р.

[12] Там же, арк. 48, зв. Рапорт військового губернатора Ферганської області туркестанському генерал-губернатору від 24 червня 1897 р.

[13] Туркестанские ведомости. — 1900. — № 11. — 16 лютого.

[14] Туркестанские ведомости. — 1904. — № 25. — 29 лютого.

****** Хлисти — секта, що належить до т. зв. духовного християнства. Виникла в Росії на рубежі XVII—XVIII ст. серед оброчних селян. Хлисти проповідували можливість безпосереднього спілкування зі святим духом, який вселяється у вибраних членів секти — «пророків», сповідували крайній аскетизм, аж до заперечення сім'ї. Головний обряд — т. зв. радіння, на якому доводять себе до релігійного екстазу. Хлисти завжди були в гострій конфронтації з офіційним православ'ям.

******* Євовісти ("Свідки Єгови") — християнська секта, виникла у XIX ст. у США серед дрібної буржуазії. Члени секти проповідували верховенство Бога-отця у «трійці», заперечували безсмертя душі, віру в рай і пекло. Вони розглядали всю історію людського суспільства як боротьбу Єгови із сатаною, що повстав проти нього, і готувалися до їх останньої битви — Армагеддону, внаслідок якої прийде вічне блаженство для євовістів. В епоху царизму євовісти прирівнювалися до революційних організацій і були під постійним наглядом охранки. В епоху панування комуністичної ідеології в СРСР секта євовістів характеризувалась як одна з найреакційніших у християнстві і була заборонена.

* * *

В. Б. Любченко (Київ)

Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908—1914 рр.)

Однією з характерних рис політичного життя Російської імперії у період, що розпочався після революції 1905—1907 рр., було виникнення нової впливової політичної сили — російського націоналізму. Тривалий процес формування його ідеології призвів до швидкого утворення цілої системи взаємозв'язаних між собою організацій, що самоідентифікували себе (не обов'язково у назві) як російські націоналістичні.

В особі російського націоналізму український національний рух набув найпослідовнішого і найбезкомпроміснішого противника. Більше того, заснування російських націоналістичних організацій саме в Україні (а тут виникли найперші й найпотужніші з них) дає підстави розглядати цей процес як реакцію на зрослий за часів революції український національний рух з боку його противників. Серед них значний відсоток становили етнічні за походженням українці, які відповідно до тогочасної офіційної доктрини про єдність російського народу самоідентифікували себе як росіяни («русские»).

Отже, позиція російських націоналістичних організацій в українському питанні — це одночасно й позиція політично активних етнічних українців — представників вищих верств суспільства, які повною мірою використовували переваги, що їх надавала їм офіційно визнана належність до пануючої в імперії нації.

Система російських націоналістичних організацій формувалася з початку 1908 до 1914 р. Її характерною особливістю було те, що фундаторами та провідними діячами російських націоналістичних організацій була порівняно невелика кількість осіб, які переважно входили одразу до кількох організацій. Частка етнічних українців та осіб, тією чи іншою мірою зв'язаних з Україною, серед провідних діячів російського націоналістичного руху

була найбільшою. В системі російських націоналістичних організацій не було чіткої ієрархії, хоча вони формально поділялися на місцеві (регіональні) та загальноімперські, центральні органи яких знаходились у Петербурзі. Причому найвпливовіші місцеві організації, які існували в Україні, ні за впливом, ні за чисельністю не поступалися загальноімперським, тому підтримували рівноправні стосунки з останніми, делегуючи до їх керівних органів своїх представників.

Формування системи російських націоналістичних організацій розпочалося в березні — квітні 1908 р., коли було засновано «Киевский клуб русских националистов» (ККРН) — їх найвпливовішу регіональну організацію, в статуті якої містилися положення про боротьбу проти українського національного руху.

Українське питання знайшло відображення в таких пунктах статуту ККРН:

«Південно-Західний край є споконвічно і суто російський край.

Російський народ існує тільки один. Ніякого малоруського чи то «україно-руського» народу немає, а є тільки південно-російська гілка єдиного російського народу.

Українофільський рух є явищем такою ж мірою шкідливим, як і безпідставним.

...Однак головне і основне завдання клубу — боротьба з польським натиском і з українофільством силами самої України»[1]. Ініціатором утворення ККРН був відомий публіцист А. І. Савенко — непересічна фігура в російському націоналістичному русі на теренах України.

Друга значна регіональна організація російських націоналістів — «Подольский союз русских националистов» (ПСРН) — була створена у серпні 1909 р. за зразком ККРН І. Є. Раковичем, одним з фундаторів київської організації націоналістів. Надалі майже всі провідні члени ПСРН були одночасно й членами ККРН. У статуті ПСРН українське питання також було відображено, хоча й не так чітко, як у аналогічному документі ККРН[2].

У травні — червні 1908 р. в Петербурзі завдяки зусиллям публіциста «Нового времени» М. О. Меншикова та князя О. П. Урусова — лідера національної групи у III Державній Думі був створений «Всероссийский национальный союз» (ВНС) — націоналістична організація партійного типу, яка в перші роки існування залишалася більш петербурзькою, ніж всеросійською. З її реорганізацією й приходом до керівництва П. М. Балашова — подільського поміщика, члена ККРН і ПСРН — ВНС поступово перетворився на організацію дійсно всеросійську, що знайшло відображення й у персональному складі її «Главного совета», до якого у 1912 р. входили члени ККРН і ПСРН П. Армашевський, Ф. Безак, О. Гіжицький, П. Кулаковський, А. Савенко, В. Шульгін та ін.[3].

ВНС відкрив кілька своїх відділів в Україні (за домовленістю з ККРН він міг це робити в місцевостях, де не було самодіяльних націоналістичних організацій або де вони були слабкими), зокрема, в Чернігові, Ніжині, Одесі. Наприкінці грудня 1913 р. в лавах ККРН стався розкол, й праві націоналісти (приблизно 100 чол.) заснували у Києві відділ ВНС, який серед інших відділів цієї організації найбільшу увагу приділяв українському питанню[4].

На підтримку галичан російської орієнтації була спрямована діяльність заснованого у Петербурзі графом В. О. Бобринським «Галицко-Русского Общества» (ГРО), яке завдяки старанням діячів ККРН відкрило у Києві в березні—травні 1910 р. свій найбільший відділ, що складався з еліти місцевої націоналістичної організації. Очолили відділ ГРО у Києві М. В. Стороженко та Ю. А. Яворський — у минулому галичанин[5].

У столиці в листопаді—грудні 1911 р. членом ККРН і ПСРН Д. М. Чихачовим було створено також «Западно-Русское Общество» (ЗРО), що опікалося в основному економічними інтересами росіян на заході імперії[6].

Відомо, що у Чернігові в 1913 р. діяв й «Клуб русских националистов Черниговской губернии», щоправда малопомітний[7].

Однак серед цих організацій ККРН став першою й найбільш орієнтованою на боротьбу з українським рухом російською націоналістичною організацією, яка з огляду на значну частку етнічних українців у своїх лавах (не менш як 40 відсотків її членів мали українські прізвища) часто виступала від імені малоросів. За визнанням А. І. Савенка, «до цього часу в усій Росії не було товариства, яке б поставило собі завданням культурну, ідейну боротьбу з українофільством ...Ми — малороси, але ми — російські патріоти. Ми будемо всіма засобами пропагувати ідею єдності російського народу, а відтак, і єдності російського націоналізму»[8].

В даній статті основна увага приділена тим заходам російських націоналістів, спрямованим проти українства, що мали у сучасників найбільший розголос.

Ще у 1906 р. майбутні активні діячі російських націоналістичних організацій розглядали можливість видання журналу, спеціально призначеного для боротьби проти українського національного руху. Проте тоді у Києві не було людей, які могли б виділити для цього необхідні кошти, про що свідчить лист Т. Д. Флоринського до Ю. А. Яворського від 6 серпня 1906 р.[9]. Заснування навесні 1908 р. ККРН мало засвідчити, що відтепер з'явилися особи, об'єднані спільною метою боротьби з українством й готові витрачати на це не тільки свій час та сили, а й певні власні кошти.

Вже в травні 1908 р. російські націоналісти — члени ККРН провели першу успішну акцію, спрямовану проти українського національного руху, а конкретніше — проти внесеного 37 членами Державної Думи на її розгляд законопроекту про викладання українською мовою у початкових школах тих місцевостей, де переважала українська людність. Оскільки «проект 37 членів Думи пройшов якось непоміченим і невідміченим у пресі та суспільстві», російські націоналісти дійшли висновку, що «це найяскравіше за все показує, як слабко у нас обізнані з істинним характером та метою українофільського руху»[10].

Щоб змінити ставлення російського суспільства до згаданого законопроекту, 12 травня 1908 р. було проведено загальні збори ККРН, на яких прийнята спеціальна резолюція — розлогий документ з 8 розділів на 6 сторінках, де викладалася мотивація націоналістів як рішучих противників законопроекту 37-ми. Резолюція націоналістів, розтиражована правою пресою, крім того, була розіслана відомим політичним та громадським діячам, урядовцям, роздана членам Державної Думи. В ній перебільшувалося політичне значення законопроекту й натомість повністю відкидалося культурне: «Цілком зрозуміло й беззаперечно, що пропозиція 37 членів Думи переслідує мету не педагогічну, якою прикриваються автори пропозиції, а винятково політичну. ...Призначення українізованої школи полягає у зруйнуванні народної свідомості про єдність російського народу, в укоріненні в уми малоросів думки про повну окремішність російського народу, у вихованні у них почуття ...національного та політичного сепаратизму»[11]. Особливе значення протесту націоналістів А. І. Савенко вбачав у тому, що «цей протест виходить з серця Малоросії, від самих малоросів, які відкрито заявляють, що загальноруська літературна мова — їх рідна мова»[12].

Агітація націоналістів справила велике враження на членів Думи та громадськість і «законопроект 37-ми» було поховано в комісії по народній освіті. В інтерв'ю з цього приводу професор І. В. Лучицький — депутат III Думи від Києва, кадет — відверто зазначав: «Треба вам знати, що проти цього законопроекту велася завзята агітація. Йшла вона головно з Києва... Більшість депутатів щодня діставали відозви й листи, а в тих листах їх намовляли провалити це питання... Впевнившись в безцільності дебатів по цьому питанню, до якого під впливом київської агітації змінили своє ставлення ліві октябристи та члени «Коло», ... ми рішили од внесення законопроекту, якого жде вірний провал, утриматись...»[13].

У червні 1909 р. під егідою київського відділу «Императорского военно-исторического общества» відбулися гучні урочистості з нагоди 200-і річниці

перемоги російських військ під Полтавою, які максимально були використані російськими націоналістами для дискредитації українського національного руху. За наполяганням ККРН до програми урочистого зібрання були включені політичні промови, в яких з'ясовано, «по-перше, загальнонаціональне значення Полтавської перемоги і, по-друге, значення цієї перемоги в історії українського сепаратизму (розгром мазепинців та вірність малоросів єдиній Росії)»[14]. Від ККРН на цьому зібранні, в якому брав участь київський генерал-губернатор Ф. Ф. Трепов, з промовами виступили Д. Я. Балясний та А. І. Савенко. Останній, між іншим, патетично зазначив: «Українське питання (якщо може бути таке питання) вирішене самою історією, тобто вирішене безповоротно, і що б не говорили мазепинці, українці ніколи не підуть за ними так само, як 200 років тому наші предки не пішли за Мазепою»[15].

В ході численних спроб звинуватити провідників українського національного руху у державній зраді російські націоналісти не гребували й відвертими фальсифікаціями, намагаючись справити належне враження на громадськість. Наприклад, описуючи 7 лютого 1909 р. в «Киевлянине» роботу з'їзду, що відбувся у Львові 19—20 січня 1909 р. з нагоди 40-річчя львівської «Просвіти», А. І. Савенко характеризував його як всеукраїнський, де «вирішувалося питання про створення самостійної України, про організацію повстання в Малоросії і про сприяння австрійським військам на випадок війни з Росією»[16]. Оскільки на з'їзді було багато представників Малоросії, то, на думку А. І. Савенка, вони «здійснили, таким чином, тяжкий державний злочин — державну зраду»[17].

Недостовірність поданої пильним націоналістом інформації стала очевидною після того, як професор І. В. Лучицький звернувся до суду з позовом на А. І. Савенка, який назвав його учасником з'їзду, що не відповідало дійсності. Суд, який відбувся у 1910 р., хоча й виправдав обвинуваченого, проте визнав його писання «заблуждением» й зобов'язав принести свої вибачення[18]. На думку С. Єфремова, ця фальсифікація все ж досягла своєї мети й дала «зайвий козир у руки наших охранителів»[19].

Наприкінці 1909 р. у надрах ККРН народилася таємна записка, спрямована проти діючих національно-культурних товариств, переважно українських і польських, й адресована прем'єр-міністрові П. А. Столипіну. Авторами її найвірогідніше були професор Т. Д. Флоринський, С. Н. Щоголев та А. І. Савенко. Серед сучасників поширювалися чутки, що відвіз записку П. А. Столипіну на початку січня 1910 р. київський губернатор О. Ф. Гірс, покровитель місцевих націоналістів[20]. Ця версія підтверджується архівними матеріалами, які свідчать, що 5 січня 1910 р. київський генерал-губернатор Ф. Ф. Трепов отримав дозвіл від П. А. Столипіна на поїздку О. Ф. Гірса до Петербурга у службових справах, про що наступного дня повідомив останнього[21].

У Петербург О. Ф. Гірс прибув не раніше 7—8 січня 1910 р., а вже 20 січня за підписом П. А. Столипіна з'явився циркуляр губернаторам (написаний на підставі записки ККРН), в якому вказувалося на неприпустимість реєстрації інородческих культурно-просвітницьких товариств як таких, що «мають на меті об'єднання інородческих елементів на грунті виключно національних інтересів», і який відносив українців до інородців[22].

Брак часу, що був у розпорядженні канцелярії П. А. Столипіна для підготовки тексту циркуляру, мабуть, зумовив появу в ньому недоопрацьованих формулювань, внаслідок чого він фактично спростовував (до того ж на такому високому рівні) офіційну доктрину про єдність російського народу, а отже, вперше в державній практиці Російської імперії визнавав українців як окремий від росіян народ. Цей нюанс помітив М. Грушевський і попри катастрофічні наслідки, що мав циркуляр для українських національних товариств, все ж високо його оцінив[23]. Натомість цього не помітив Є. Чикаленко, як згодом й інші історики, коли 19 лютого 1910 р. занотував у власному «Щоденнику»: «І так записка «націоналістів» таки досягла мети. Столипін видав циркуляр губернаторам...»[24].

Той факт, що редакція частини циркуляру, де українців як націю віднесено до інородців, не відповідала меті націоналістів, трохи згодом довели самі автори записки. Так, виступаючи 5 грудня 1911 р. у Петербурзі з доповіддю «Мазепинское движение в Южной России», А. І. Савенко зазначив, що існує думка, ніби малороси такі ж інородці, як поляки, фіни і т. п., і навіть у циркулярі Столипіна щодо них було вжито цю назву, але «вся російська історія доводить неправильність цієї думки»[25].

А. С. Н. Щоголев у 1912 р. так писав з приводу циркуляру П. А. Столипіна: «На жаль, циркуляр поєднує в понятті «інородческі» і всі українські товариства, тобто організації української партії. Ці товариства, без сумніву, — антидержавні; вони прагнуть розвинути відцентрові явища у самому тілі російського народу, ведуть проповідь інородческих тенденцій в одній з його гілок, а тому значно небезпечніші за інородческі асоціації, які працюють тільки над придатками до російського народного тіла чи навіть над вкрапленнями в це тіло. Діяльність українських товариств повинна, по можливості, обмежуватися, з нею необхідно боротися, але потрібно пам'ятати, що ці товариства складаються «из русских людей, распропагандированных «инородствующими» русскими же агитаторами»[26].

Отже, члени ККРН мали безпосереднє відношення до появи столипінського циркуляру, хоча останній, всупереч їх бажанням, ледь не спростував основу тодішнього російського націоналізму — доктрину про єдність російського народу. Тому важливо усвідомити, що російські націоналісти, насамперед українського походження, ведучи принципову боротьбу з українським рухом, який вони навіть не вважали за національний, вимагали від уряду вжити заходів не проти українців-малоросів як окремого інородческого народу, а проти провідників та прибічників українського руху як політиканів-сепаратистів, «инородствующих русских же людей». Минув невеликий проміжок часу, і П. А. Столипін «виправився» в рапорті Сенатові, в якому, протестуючи проти реєстрації 7 березня 1910 р. у Москві товариства «Українська хата», вже керувався тим, що «три головні галузі східного слов'янства — Велико-, Біло- і Малоросія — по походженню і по мові «не могут не составлять единого целого»[27].

Плідна співпраця П. А. Столипіна з націоналістами, які в Південно-Західному краї імперії були йому політично відданими, продовжувалася до смерті прем'єра. Перебуваючи у Києві, він прийняв 1 вересня 1911 р. депутацію ККРН з 13 осіб. Розмова з націоналістами тривала цілу годину, й однією з її основних тем була «українофільська пропаганда». На закінчення П. А. Столипін сказав: «Я вам дуже вдячний за те, що ви відвідали мене. Моє співчуття та моя підтримка цілком на вашому боці. Я вважаю вас і взагалі діячів вашого клубу сіллю тутешньої землі»[28].

В листопаді 1911 р. російські націоналісти — члени ККРН — присвятили два засідання (17 та 24 листопада) розгляду питання про українсько-мазепинський рух, на яких були заслухані доповіді А. В. Стороженка «Сущность и значение украинофильства» та Ю. А. Яворського «Мазепинский кошмар и русская действительность». Результатом цих засідань стало прийняття резолюції ККРН, направленої 25 листопада 1911 р. голові уряду Коковцову, міністрам Макарову, Гучкову, Балашову, в «Новое Время», «Московские Ведомости», «Голос Москвы», «Свет», в якій націоналісти вважали за свій обов'язок «звернути увагу уряду та суспільства на наступні цілковито безсумнівні обставини:

1. Мазепинський рух, опираючись на невразливу для нас галицько-австрійську базу, росте, розповсюджується по всій Малоросії і набуває загрозливих розмірів;

2. У той час, як Австрія веде рішучу й нещадну боротьбу з російською партією в Галичині, у нас з мазепинською пропагандою і створеним нею рухом не ведеться ніякої боротьби.

3. Мазепинський рух є найгрізнішим і найнебезпечнішим з усіх рухів, спрямованих проти єдності і цілісності Російської імперії, оскільки цей рух

намагається зруйнувати саму основу цілісності і величі Росії — єдність російського народу»[29].

Сутність «мазепинства», як його розуміли націоналісти, у цей час спробував окреслити А. І. Савенко в своїй «Записке об украинском движении», яка, ймовірно, готувалася ще на запит П. А. Столипіна. «Мазепинці, — на думку провідного ідеолога російського націоналізму в Україні, — ...це сепаратисти, що прагнуть до відділення Малоросії від Росії шляхом виділення України в окрему державу... Вони добре розуміють, що, якби їм вдалося утвердити в науці й в уяві освіченої громади те положення, що малороси — особний народ, то в нашому столітті, коли демократія скрізь проголосила принцип «свободи національного самовизначення», незабаром отримала б широке визнання вимога їх, мазепинців, що Україні повинно бути дано самостійне політичне існування»[30].

19 — 21 лютого 1912 р. у Петербурзі відбувся 1-й з'їзд реорганізованого ВНС, на якому окремо розглядалося «мазепинське» питання. З'їзд прийняв за поданням киян А. І. Савенка, В. В. Шульгіна та петербуржців М. О. Меншикова й графа В. О. Бобринського спеціальну резолюцію, в якій протестував «проти спроби лівих партій розколоти російський народ і зарахувати малоросів та білорусів до інородців»[31].

Предметом особливої уваги російських націоналістів, що зібралися 3 січня 1913 р. на чергове засідання ККРН, було обговорення ситуації в Галичині. Проблеми, яких торкалися доповідачі, добре ілюструють назви доповідей: «Об украинском университете» (А. В. Стороженко), «Славянство и подъяремная Русь» (А. І. Савенко), «Новейшие гонения на русский народ в Галичине и угроза галицких украинцев — мазепинцев по адресу России» (Т. Д. Флоринський)[32].

Особливе місце в діяльності російських націоналістичних організацій, що існували в Україні, займало їх ставлення до постаті найвидатнішого українського поета Т. Г. Шевченка, який став національним символом українського відродження. Добре усвідомлюючи значення Т. Г. Шевченка як поета і символа, націоналісти заперечували велич його постаті. «...Т. Г. Шевченко — аж ніяк не велика людина. Це зовсім не геній, яким його силкуються зобразити україно́філи»[33], — твердили вони.

Пропагандистська кампанія, розгорнута у 1911 р. членами ККРН, призвела до заборони урочистого відзначення 50-х роковин з дня смерті поета, хоча націоналісти вже не так категорично оцінювали літературний доробок (особливо лірику) Тараса Шевченка. На загальних зборах ККРН, що відбулися 23 лютого 1911 р., з великою промовою «Певец самостийной Украины» виступив А. І. Савенко, який, зазначивши, що «Шевченко, як поет-лірик, який оспівував Україну, близький серцю доповідача», далі зробив безкомпромісний висновок: «Підходячи до творчості Шевченка із загальноросійської точки зору, ми знаходимо в цій творчості такі елементи, які не дозволяють нам ставитися з повагою до пам'яті поета»[34]. Далі А. І. Савенко дав настанову для «русских людей», згідно з якою вони «не тільки не можуть брати участь у вшануванні пам'яті Шевченка, але й повинні найрішучіше протестувати проти цього вшанування»[35].

Подією, що нікого не залишила байдужим у Російській імперії, стала заборона святкування столітнього ювілею з дня народження Тараса Шевченка. Головними ініціаторами її були київські російські націоналісти — ліві та праві, згуртовані на початку 1914 р., відповідно, навколо ККРН з газетою «Киевлянин» та київського відділу ВНС з газетою «Киев». З наближенням святкувань, що мали відбутися у Києві під патронатом міської думи і в яких взяли б участь не тільки аполітичні шанувальники пам'яті поета (яких, звичайно, була б більшість), а й національно-свідомі елементи, для яких Тарас Шевченко був також символом національного відродження, стають гучнішими голоси російських націоналістів з обох київських угруповань, спрямовані проти урочистостей і закладин пам'ятника поетові.

В газеті правих націоналістів «Киев» 8 січня 1914 р. з'являється стаття з далеко не риторичним запитанням в її назві — «Допустимо ли?», автор

якої «сміє думати, що хто-небудь повинен звернути увагу на цей замір. Навряд чи можна закривати на нього очі»[36].

Ті російські націоналісти, що залишилися після розколу в ККРН, під керівництвом А. І. Савенка розробили по-єзуїтському гнучку стратегію святкувань. Вона полягала у тому, щоб усунути від урочистостей все національно-свідоме українство, а святкування прибрати до своїх рук. З цією метою 10 січня 1914 р. члени ККРН на загальних зборах приймають резолюцію, що вже наступного дня з'явилася в «Киевлянине»: «Вважаючи цілком природним та законним бажанням прихильників пам'яті автора «Кобзаря» вшанувати пам'ять співця Малоросії, загальні збори членів «Клуба Русских Националистов» вважають, проте, за необхідне застерегти російську громадськість, що табір мазепинців закордонних та російських, які є ініціаторами вшанування пам'яті Шевченка, шанують його не як поета, а винятково як політичного діяча, запеклого ворога єдиної і неділимої Росії. З Шевченкових свят буде зроблено спробу продемонструвати зростання ідей українського сепаратизму та показати, що вся людність Малоросії вже перейнялася змаганням до здійснення ідеалу Шевченка, тобто до відокремлення від Російської імперії всієї Малоросії, яка за планом мазепинців повинна самостійно існувати. Клуб вважає, що російська громадськість повинна рішуче протестувати проти будь-якої спроби надати Шевченковим святам політичного антиросійського характеру»[37].

Наведена вище резолюція ККРН була призначена не лише для громадськості, а й для уряду, отже, так би мовити, для зовнішнього користування. Для внутрішнього ж, на пропозицію А. І. Савенка, тоді ж було визнано бажаним вшанувати пам'ять Шевченка як поета, а не як політичного діяча, для чого правлінню ККРН було доручено виробити докладну програму святкувань, а також звернутися до попечителя учбової округи, губернського та повітових земств з пропозицією спільним коштом видати російським правописом твори Т. Г. Шевченка[38]. Українська громадськість одностайно виступила проти спроб націоналістів з ККРН надати святкуванню «патріотичного» характеру. «Було б справжньою образою пам'яті поета, — писала «Рада» 18 січня, — якби націоналісти взяли участь у майбутніх святах. Тільки не це»[39].

Праві київські російські націоналісти з місцевого відділу ВНС рішуче виступали проти будь-яких святкувань й не поділяли намірів ККРН. На їх думку, «пропозиція «Киевлянина» відзначити таким чином Шевченка схожа на пропозицію випробувати силу отрути. Не ризикуйте!»[40].

Представники обох угруповань націоналістів закидали телеграмами та листами найвпливовіших столичних урядовців, сановників та політичних діячів з вимогою вжиття певних заходів щодо святкувань. Цікаво, що подібні листи надходили і до майбутнього гетьмана Української Держави П. П. Скоропадського — генерала свити імператора й командира лейб-гвардії кінного полку, який перебував у Петербурзі й мав значний вплив. Про П. П. Скоропадського в нейтральній та прихильній до нього історіографії існувала думка як про людину скоріше байдужу, ніж вороже настроєну до проявів українського національного життя в період до 1917 р. Проте лист відомого російського націоналіста (раніше члена ККРН, а у 1914 р. — правого націоналіста) голови київського відділу ГРО М. В. Сторожeнка до П. П. Скоропадського від 26 січня 1914 р. наводить на думку, що останній міг бути причетним до заборони святкувань (хоча це тільки припущення). Наведемо його текст: «Вельмишановний Павле Петровичу, з нагоди столітнього ювілею з дня народження Тараса Шевченка мазепинці затіяли встановити йому пам'ятник на одній з найкращих площ м. Києва — Караваєвській. Це зовсім неприпустимо для майбутнього великої, неділимої Росії. Розпропаговані уже значною мірою мазепинцями вчителі й деякі попи здійснюватимуть паломництво у Київ для поклоніння «батьку» Тарасу й виховуватимуть підростаючу генерацію сіл у дусі Шевченка, тобто ненависті до царя й всього російського. Це ганьба для нас, малоросів, та для нашого першопрестольного Києва. Згадайте Ваші враження від ук-

раїнізації нашого сільського люду, порадьтесь зі своїми однодумцями стосовно цього й скористайтесь приїздом у Петербург 27 січня київського генерал-губернатора Ф. Ф. Трепова, аби вплинути на нього у розумінні недопущення такої ганьби для сивого Києва, а почасти через нього на сфери. Все, чого досягли цар Олексій Михайлович і славний гетьман Богдан, може зруйнуватися з причини короткозорості чи, може бути, зради уряду і сильної підтримки з боку Академії наук в особі К. Р., Шахматова, Ольденбурга, Бодуена, а тепер ще й нашого міченого жида Перетця. Мазепинці тут вже розпочали вакханалію, розраховуючи, що їх взяла гору, потрібно діяти енергійно. Не втрачайте жодної хвилини часу. Справа надзвичайної важливості. Потрібно рятувати Батьківщину від найлютіших ворогів! Їй загрожує доля Червоної Русі та Угроросії. Палко Вам співчуваю та бажаю повного успіху.

М. Стороженко»[41]

Чи вплинув П. П. Скоропадський на Ф. Ф. Трепова, а через нього на «сфери» — невідомо, проте на початку лютого 1914 р. своє вагоме слово сказав уряд: міністр внутрішніх справ рекомендував губернаторам утриматися від офіційного святкування на місцях. Не важко здогадатися, як такі «рекомендації» виконувалися місцевою владою. Навіть самі ініціатори антишевченківської кампанії з ККРН, не очікуючи такої жорсткої реакції на власні резолюції, спочатку розгубилися, кваліфікувавши в «Киевлянине» заборону святкувань як факт «вищою мірою сумний та недалекоглядний»[42].

Заходи київських російських націоналістів викликали хвилю обурення не тільки громадськості, а й багатьох політичних діячів, подекуди діаметрально протилежних за політичними поглядами, для яких роль націоналістів у забороні святкувань була цілком ясною. Для ілюстрації наведемо кілька характерних думок.

Ультраправому князю Мещерському належить думка про те, що «скажений ідіотизм націоналістів у Києві накинувсь на тих, хто шанує пам'ять Шевченка..., яким як поетом пишаються не самі українці, але й росіяни»[43]. Неприхильний до автономістських планів провідників українського національного руху кадет Мілюков, виступаючи 19 лютого в Думі з приводу заборони Шевченкових свят, зазначив, що «Державна Дума... вмішалася в те підприємство, яке київські націоналісти намагалися провести, безпосередньо звертаючись до начальства. ... Там, у Києві, вони не мовчали. Там клуб київських націоналістів підняв цілу бучу. Друкувалися статті Савенка, складалися резолюції, там посилалися алярмістські телеграми міністрам»[44]. Українська поступова газета «Рада» 5 лютого з гіркотою констатувала: «Київських націоналістів, що Шевченкове свято зробили останніми часами центром своєї брудної уваги, можна повітати з перемогою. Так, то їхня перемога, бо досі не сталось нічого такого, що могло б дати фактичну причину до заборони, якусь певну законну підставу до неї... За таку підставу став єдине той навіснілий гвалт та брудна фантастика, що навіть князь Мещерський охарактеризував може занадто прикрим, але справедливим словом»[45].

Поряд з виступами проти Шевченкових свят російські націоналісти у 1914 р. не полишали своєю увагою й інші аспекти українського національного життя. На вищезгаданому засіданні ККРН 10 січня було прийнято ще одну резолюцію (в українських колах такі резолюції націоналістів кваліфікувалися як доноси), призначену для голови уряду, міністрів закордонних та внутрішніх справ, а також народної освіти. Вона загалом дуже схожа на аналогічну, прийняту ще 25 листопада 1911 р., проте цього разу в ній було вказано місце перебування «мазепинців» у державі: «Багато мазепинців є навіть на російській державній службі, особливо, на превеликий жаль, у великій кількості по учбовому відомству»[46].

Мотиви пошуку «мазепинців» у відомстві народної освіти домінували і в прийнятій на доповідь А. І. Савенка резолюції чергового з'їзду ВНС, що

відбувся у Петербурзі незабаром: «Засвідчуючи, що український відщепенський рух, не маючи коріння у народній свідомості та історії, може розвинутись в Південній та Західній Росії внаслідок насадження його окремими чиновниками — вчителями, що становитиме цілком реальну небезпеку, з'їзд висловлює надію, що міністерство народної освіти зверне увагу на цей антинародний рух, якому протегують єзуїти та австрійська поліцейська влада»[47].

Оцінюючи доноси націоналістів на український рух як такі, що розраховані на відомчу логіку, «якій нема діла до того, чи є які підстави під доносом, чи нема», «Рада» дійшла висновку, що націоналісти таким чином «орудують державними справами, адже вони диктують своїми безглуздими резолюціями ті постанови, які потім входять у життя й силкуються унормувати його по рецептах, написаних купкою Савенків»[48].

В березні 1914 р. питанню про «шкідливість мазепинського руху» присвятили своє зібрання члени київського відділу ВНС[49].

З початком першої світової війни владі знадобилися спеціалісти з українського питання, зокрема добре обізнані у галицьких справах. Давній фахівець у цій галузі російський націоналіст й заступник голови київського відділу ГРО Ю. А. Яворський був запрошений вже 5 серпня 1914 р. головнокомандувачем Південно-Західного фронту на «нараду в штабі військової округи... секретного характеру» разом з діячами щойно створеного у Києві з галицьких утікачів російської орієнтації «Карпато-Русского Освободительного Комитета»[50]. За спогадами Д. Дорошенка, Ю. А. Яворський «був одним з головних керманичів» цього комітету, що «мав своїм головним завданням допомагати побідній російській армії руйнувати українське життя»[51]. Йому ж Д. Дорошенко приписував авторство «одної книжечки, надрукованої штабом Київської військової округи, з підзаголовком, що це секретне видання. Ця книжечка мала служити підручником про Галичину, про її національні відносини, давала відомості, як розпізнавати «мазепинців» і «русских»... Цю книжечку давали від штабу кожному офіцерові, що їхав на Галицький фронт»[52].

Український національний рух у перші ж місяці війни зазнав тотальних репресій як в російській Україні, так і в окупованій російською армією Галичині. Російські націоналісти, сподіваючись остаточно вирішити «мазепинське» питання скрізь, де могли, сприяли цим репресіям. Але вже наприкінці 1914 р. з ряду причин почасти втрачає актуальність українське національне питання для російських націоналістичних організацій, що в умовах війни самі були організаційно неспроможні проводити якісь значні заходи проти українства.

Таким чином, найбільш орієнтованими на боротьбу з українським національним рухом у пореволюційній Російській імперії були російські націоналістичні організації, зокрема ті, що діяли на теренах України. Саме заснування останніх з певними застереженнями можна розглядати як реакцію на зрослий за часів революції український рух. Специфікою тогочасного російського націоналізму було його опертя значною мірою на український етнічний грунт, який згідно з офіційною доктриною про єдність російського народу розглядався як теж російський. Отже, з повним правом можемо стверджувати, що російський націоналізм був ідеологією не лише власне росіян, а й цілком природньо того значного прошарку етнічних українців, що сповна використовували переваги офіційно визнаної їх належності до пануючої в імперії нації.

Оскільки існування українського національного руху спростовувало офіційну доктрину про єдність російського народу, що могло б призвести до «виключення» малоросів-українців зі складу основного народу імперії (столипінський циркуляр від 20 січня 1910 р. хоч і був короткочасним «непорозумінням», проте підтверджує можливість подібного розвитку подій) й значно погіршити для їх соціальної верхівки умови просування шаблями кар'єри, саме російські націоналісти українського походження ініціюють ор-

ганізовану боротьбу з українським рухом, створюючи для цього перші в імперії російські націоналістичні організації.

Особливістю боротьби російських націоналістичних організацій з українським національним рухом було послідовне заперечення його характеру як саме національного, що найбільш влучно сформулював С. Щоголев: «Українство та його ідеологія — плід соціально-політичних побудов, ... воно «облыжно рядится» в тогу націоналізму і є рухом винятково політичним»[53]. Провокуючи офіційну владу на вжиття репресивних заходів проти українського руху, російські націоналісти, аби запобігти її ставленню до останнього як до руху національного, роз'яснювали, що «етнографічний склад української партії в Росії здебільшого малоруський, а тому немає жодних підстав (як це робилось) вважати українську партію інородческою; правильніше називати її такою, що інородствує»[54].

Змальовуючи перед урядом та громадськістю існуючі форми українського національного руху, російські націоналісти значно перебільшували загрозу, яку вони реально могли становити для єдності імперії, вбачаючи у найпоміркованіших вимогах українців далекосяжну політичну мету — повне відокремлення України, що випереджало тоді найсміливіші проекти більшості провідників українського руху. Використовуючи свої ефективні засоби впливу на громадську думку (лише в Україні газети «Киевлянин», «Подолянин», «Киев»), російські націоналісти постійно вказували на «самостійну Україну» як на нагальну мету українського руху і мимоволі виступали популяризаторами цієї радикальної ідеї, підводячи обивателя до усвідомлення самої можливості її існування як чогось реального, вартого уваги (в малотиражній легальній українській пресі подібні ідеї не могли б з'явитися навіть якби їх сповідували провідники українського руху).

Маючи значний вплив на уряд (особливо очолюваний П. А. Столипіним) й державну політику, російські націоналісти були причетними до урядових заходів проти українства, принаймні тодішні українські діячі не сумнівалися, «що російський уряд в боротьбі з українством слухає голосу самих націоналістів»[55].

[1] Клуб Русских Националистов // Киевлянин. — 1908. — 21 марта.
[2] Державний архів Хмельницької області у Кам'янці-Подільському, ф. 629, оп. 1, спр. 23.
[3] Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського НАНУ (далі — ІР ЦНБ), ф. 167, спр. 18.
[4] Учреждение Киевского отдела Всероссийского Национального Союза // Киев. — 1914. — 3 янв.
[5] Сборник Клуба Русских Националистов (далі — Сборник КРН). — К., 1911. — Вып. III. — С. 25—26.
[6] Там же. — К., 1913. — Вып. IV—V. — С. 152—153.
[7] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України), ф. 1439, оп. 1, оп. 1, спр. 1481, арк. 3.
[8] Савенко А. И. Заметки // Киевлянин. — 1908. — 29 марта.
[9] ІР ЦНБ, ф. XXI, спр. 1097.
[10] Савенко А. И. Заметки // Киевлянин. — 1908. — 13 мая.
[11] Сборник КРН. — К., 1909. — Вып. I. — С. 36.
[12] Савенко А. И. Указ. соч.
[13] Доля українського законопроекту про мову // Слово. — 1908. — 20 лип.
[14] Сборник КРН. — К., 1910. — Вып. II. — С. 60.
[15] Там же. — С. 90.
[16] ІР ЦНБ, ф. 68, спр. 529.
[17] Ефремов С. Патриотический гусь // Киевские Вести. — 1909. — 8 февр.
[18] ІР ЦНБ, ф. 66, спр. 529.
[19] Ефремов С. О львовских заговорщиках // Киевские Вести. — 1909. — 11 февр.
[20] Чикаленко Є. Щоденник (1907—1917). — Львів, 1931. — С. 115—116.
[21] ЦДІА України, ф. 442, оп. 639, спр. 320, арк. 61.
[22] Чикаленко Є. Назв. праця. — С. 114.
[23] Грушевський М. Гімн вдячності // Літературно-Науковий Вісник. — 1910. — Кн. IV. — С. 46.
[24] Чикаленко Є. Назв. праця. — С. 114.
[25] Сборник КРН. — Вып. IV—V. — С. 138.

[26] Щеголев С. Н. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912. — С. 276—277.
[27] Чикаленко Є. Назв. праця. — С. 218.
[28] Сборник КРН. — Вып. IV—V. — С. 46—47.
[29] Там же. — С. 262.
[30] Там же. — С. 264.
[31] Там же. — С. 83.
[32] Там же. — С. 145—150.
[33] Савенко А. И. Заметки // Киевлянин. — 1908. — 25 апр.
[34] Сборник КРН. — Вып. III. — С. 36.
[35] Там же. — С. 41.
[36] С-ченко Д. Допустимо ли? // Киев. — 1914. — 8 янв.
[37] В Клубе Русских Националистов // Киевлянин. — 1914. — 11 янв.
[38] Місцеві націоналісти та ювілей Т. Г. Шевченка // Рада. — 1914. — 11 січ.
[39] Націоналісти й Шевченко // Рада. — 1914. — 18 січ.
[40] Малоросс Шевченко и «Киевлянин» // Киев. — 1914. — 19 февр.
[41] ЦДІА України, ф. 1219, оп. 2, спр. 494, арк. 1—2.
[42] Киевлянин. — 1914. — 13 февр.
[43] Брудні людці // Рада. — 1914. — 4 лют.
[44] Рада. — 1914. — 1 берез.
[45] Без ювілею // Рада. — 1914. — 5 лют.
[46] В Клубе Русских Националистов // Киевлянин. — 1914. — 11 янв.
[47] Ромул Коміки // Рада. — 1914. — 6 лют.
[48] Там же.
[49] ЦДІА України, ф. 354, оп. 1, спр. 26, арк. 37.
[50] ІР ЦНБ, ф. XXI, спр. 1131.
[51] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920). — Мюнхен, 1969. — С. 23.
[52] Там же.
[53] Щеголев С. Н. Указ соч. — С. 552.
[54] Там же. — С. 557.
[55] Столичні немовлята і провінційні златоусти // Рада. — 1914. — 30 трав.

Т. І. Лазанська (Київ)

Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст.

Однією з визначних подій післяреформенної епохи стало розгортання промислового будівництва на Україні. В цей час зростав кількісно, розвивався і мужнів підприємницький клас суспільства, покликаний до життя всім ходом економічного розвитку. Перші поодинокі підприємці, які ще не були у повному розумінні капіталістами, почали з'являтися наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст. Проте на цьому відтинку історичного шляху внаслідок панування кріпосницьких стосунків формування промислової буржуазії відбувалося надто повільно, а її представників можна було перелічити поіменно.

Так, певне уявлення про кількісний і соціальний склад промислової буржуазії дає список підприємців України, вміщений у «Списке фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 г.». Слід зазначити, що до подібних списків не потрапляв чималий прошарок підприємців, задіяних у сільській місцевості, які за своїм походженням були переважно із селян. На жаль, подібна практика подачі статистичних відомостей діяла протягом усього XIX ст.

Отже, до розглядуваного нами списку включено 652 особи. За соціальним складом серед них переважали поміщики (41,7 %), другу позицію посідали купці (27,6 %), за ними йшла група міщан (23,46 %) і, нарешті, селяни (2,45 %). Походження 4 % промисловців не встановлено, а вихідців з

духовенства налічувалося лише 3 [1]. Таким чином, до підприємницької діяльності у першій половині XIX ст. залучалися активніше ті стани, що були значно краще забезпечені коштами — поміщики та купці.

Цим двом соціальним групам і надалі вдавалося зберігати домінуючі позиції у промисловості. Таку високу питому вагу поміщиків серед організаторів промислових підприємств вдало пояснював тогочасний відомий статистик Журавський. «Поміщики, — зазначав він, — переважно виробники: вони володіють головною і найважливішою сумою приватного майна — землею, а значить, чималою частиною матеріалів фабричного виробництва. За допомогою позик у кредитових установах вони завжди можуть мати у своєму розпорядженні величезні капітали для початкової організації закладів, та й організувати ті заклади дегше їм через те, що вони використовують власні матеріали і робітників»[2].

Наявність коштів, нагромаджених за рахунок нееквівалентної торгівлі, також допомагала купцям в організації виробництва, хоча їм деякою мірою перешкоджала відсутність у першій половині XIX ст. вільних робочих рук. Однак, незважаючи на це, купецтво вже в той час значно активізувало свою промислову діяльність. За розрахунками дослідника соціально-економічних процесів на Україні переломної доби І. М. Бровера, який вважав усі міські фабрики і заводи купецькими через те, що поміщицькі підприємства зосереджувалися переважно в маєтках, так представив динаміку розвитку купецького підприємництва: 1838 р. — 607 закладів, 1840 р. — 707, 1847 р. — 752, 1861 р. — 1575. Отже, купецький капітал дедалі настійніше заявляв про себе у промисловості. Вже на час селянської реформи 1861 р. він посів домінуюче становище. На 1861 — 1862 рр. купецькому капіталу належало 72 % промислових підприємств різного типу [3].

Майже у повному розпорядженні купецтва знаходилися швацькі, чинбарні, ливарні, салотопні підприємства, тим часом як цукроваріння монополізували поміщики. Географічно поміщицьке підприємство переважало у Київській та Харківській губерніях, а купецьке — у Херсонській. За умов засилля цих двох соціальних станів у промисловості лише поодиноким представникам соціальних низів — селянам — вдавалося пробитися до лав більш-менш значних промисловців.

До таких, зокрема, належали родини Симиренків і Яхненків, котрі започаткували бурхливу промислову кар'єру ще за кріпосницької доби. Розпочавши свою діяльність як дрібні торгівці, вони викупилися з кріпосної неволі і заснували в 1815 р. торговий дім, який вже на зламі двох епох був відомий не лише в імперії, а й в Європі. Нагромадивши кошти на торгових операціях, вони у 40-і рр. першими у Російській імперії заснували парове цукрове виробництво на Ташлицькому та Городищенському цукрових заводах, за останнім словом техніки побудували Городищенський машинобудівний завод і ціле робітниче містечко з недільною школою, парафіяльним міським та технічним училищами, бібліотекою, театром, лікарнею та церквою [4]. На жаль, промисловий злет фірми був припинений її крахом на початку 80-х рр. XIX ст.

Бурхливий розвиток фабрично-заводської промисловості у пореформену добу викликав зростання нових соціальних сил і посилення їх ролі у громадському та економічному житті суспільства. Інтенсивне індустріальне будівництво, яке розгорнулося, починаючи з 60-х рр. XIX ст., привело до того, що промислова буржуазія перетворилася у впливову частину класу капіталістів, котра специфічно була пов'язана з передовим у технічному відношенні господарством, а тому виступала носієм технічного прогресу. Потребуючи дедалі більше освічених кадрів, вона вільно чи невільно сприяла розвиткові як загальної, так і спеціальної освіти. Вміло пристосовуючись до кон'юнктури внутрішнього та зовнішнього ринків, промислова буржуазія удосконалювала виробництво, впливала на політику уряду, підштовхуючи його і далі по шляху реформування економіки.

У період поглибленого розвитку ринкових відносин, що відбувався у 2-й половині XIX ст., змінювалися шляхи, форми та інтенсивність становлення

буржуазії взагалі, і промислової зокрема. На цей процес певним чином впливало і пореформенне законодавство, яке стимулювало залучення до підприємництва демократичних низів. У 60-і рр. було ліквідовано обмеження у торгово-промисловій сфері для селян і міщан. Селянські свідоцтва 4-х розрядів скасовувалися. На селян поширювалися загальні юридичні права. Формально протягом перших пореформенних років усувалися всі станові обмеження у підприємництві. Підприємцем міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Одночасно певним категоріям промисловців надавався цілий ряд пільг. Так, від промислових зборів звільнялися дворянські підприємства в маєтках та селянські за місцем прописки власника, якщо в кожному з них працювало не більше 18 робітників. Не сподатковувалися мукомельні, олійниці, цегельні, лісопильні і тому подібні заклади, розташовані за межами міст. Усе це, з одного боку, сприяло ширшій участі у промисловому будівництві менш заможних прошарків суспільства, а з іншого, — підтримувало дворянське підприємництво, що, як ми відзначали, вже на час реформи почало поступатися місцем купецькому.

Всі ці зміни були зафіксовані у положенні від 8 січня 1863 р. «Про мито за право торгівлі та інших видів промислів» [5]. Юридично ним визнавалися за всіма станами рівні права в галузі підприємницької діяльності. Це положення залишалося незмінним аж до 80-х років, коли зміцнення ринкових засад викликало нові підходи в оподаткуванні підприємців [6].

В той час, як створювалися умови для торгово-промислової діяльності суспільних груп, що до того зазнавали обмежень, поміщики позбавлялися пільг, які вони мали у феодальному суспільстві. Внаслідок реформ, і головним чином селянської 1861 р., дворянство зазнало відчутних матеріальних втрат, лишившись раптово ряду привілеїв. Насамперед воно втратило дармову робочу силу, на якій, по суті, трималося їхнє господарство. Як зазначалося на з'їздах сільських господарів, поміщики після реформи зіткнулися з труднощами економічного характеру: бракувало оборотних коштів, припинялися позики з опікунських рад під заставу маєтків, не існувало законів, які б регулювали і забезпечували умови найняття робочої сили, селяни, що викупились, не бажали працювати за наймом, навіть на прийнятних умовах; крім того, залізничне будівництво, що активно розгорталося, відтягувало найбільш кваліфікованих робітників від поміщицьких підприємств, зростали ціни на робочі руки [7]. Все це зумовлювало кризу поміщицького господарства, складовою частиною якого були промислові підприємства.

До того ж, на початку 60-х рр. було скасовано монополію поміщиків у галузі винокуріння. Щоправда, за феодалізму на Україні гуральництвом займалися й козаки, військові обивателі та однодвірці. Після реформи права на цей рід діяльності надавалися всім тим, хто придбав відповідне свідоцтво [8]. Тому в цю, фактично, суто дворянську галузь промисловості почали проникати капітали інших суспільних верств. Поміщики, не витримуючи конкуренції з боку технічно більш прогресивних підприємств купців, поступово витіснялися з таких традиційно належних їм галузей, як винокурна, цукрова, мукомельна, салотопна, сукняна тощо. Навіть проведений у 1890 р. в інтересах поміщиків закон про винокуріння, згідно з яким переваги надавалися дрібним підприємствам, що знаходилися у сільській місцевості, тобто переважно в руках поміщиків, юридично мав загальностановий характер. Фактично знищувалася дворянська монополія на землю. Обмеження, що існували у першій половині XIX ст. при купівлі-продажу землі для податних станів, у пореформенний період було ліквідовано (однак за власниками землі зберігалося право на її надра).

Отже, буржуазні реформи надавали всім станам суспільства однакові права. Працелюбність, енергія, бережливість, притаманні багатьом представникам соціальних низів — селянам, купцям, міщанам, допомагали їм успішно займатися підприємницькою діяльністю. Однак такі можливості були не в усіх. Дух грюндерства, що панував у суспільстві, нерідко спону-

кав підприємців до нечесних шляхів наживи, відвертого шахрайства. Дуже точну характеристику цього періоду подав перший дослідник буржуазії П. Берлін: «На кінець 60-х років і на початку 70-х особливо яскраво розгоряється промислово-банківська вакханалія. Не тільки купці і промисловці, а й столбові дворяни беруть якнайширшу і жадібну участь у нашвидкоруч організованих справах. Жадоба нажити капітали на промислових затіях, на залізничних концесіях, на підрядах і поставках охоплює добросердих вчорашніх поміщиків, що здатні були лише проживати гроші» [9-10]. Захоплюючою атмосферою збагачення перейнялися й зовсім інертні в минулому і, здавалося б, не дуже придатні до підприємницької діяльності науковці, адвокати, лікарі, інженери.

Тодішній міністр шляхів сполучення граф Бобринський у своїй доповідній записці царю зазначав: «Система посередництва між урядом і акціонерами, посередництва, яке не потребує ні капіталів, ні знань, ні кредитів, має своїм наслідком те, що кожна більш-менш зацікавлена особа, яка прагне особистої наживи і ледве знайома з ходом справ у міністерстві чи у вищих установах, здобуває не тільки можливість, але й право бути засновником акціонерного залізничного товариства» [11]. Щоб якось залучити до залізничного будівництва більше рядових капіталістів та припинити спекуляції навколо нього, уряд запровадив у 1874 р. нові умови акціонування. Ефект від цього заходу був незначний [12]. Великі ділки, добре опанувавши ситуацію, зуміли скупити більшу частину акцій, не гребуючи навіть послугами підставних осіб.

Крім залізничного будівництва, іншим потужним джерелом нагромадження капіталів, що знаходилося в руках поміщиків, стала викупна операція. Український дослідник капіталістичного села М. Н. Лещенко зазначав, що загальна сума викупної позики по Україні становила понад 490 млн. крб. Крім того, поміщики мали отримати безпосередньо від селян ще 13 млн. крб. так званих додаткових платежів [13]. Зокрема, колишні поміщицькі селяни України, які здійснювали викупні операції на підставі указу 1861 р., протягом 1861 — 1874 рр. сплатили поміщикам 79641628 крб., а за викупними актами згідно з указом 1863 р. — 160045769 крб. [14]. Безумовно, певна частина цих величезних коштів була використана дворянством для перебудови своїх господарств на засадах капіталістичної економіки, для заснування нових і розширення вже існуючих промислових закладів. При бажанні поміщики могли кредитуватися на пільгових умовах у державному та дворянському банках.

Натомість спостерігався величезний відтік капіталів із селянських господарств як за викуп землі, так і у вигляді різних податків. Все це лягало важким тягарем на плечі селян і стримувало розвиток приватної підприємницької ініціативи. Адже за розрахунками професора Янсона, який досліджував матеріальний стан селян після реформи, платежі колишніх кріпаків трипільної смуги при середньому наділі перевищували прибутковість землі від 24 до 124 %. У зв'язку з цим він висловлював думку, як на перший погляд зовсім парадоксальну, про те, що, мабуть, усім поміщицьким селянам жилося легше за кріпацтва [15].

Щоб якось звести кінці з кінцями, селяни наймалися на роботу та розвивали кустарні промисли. Однак навіть для цього потрібні були первісні капітали, яких вони не мали. Не було можливості селянину також вільно кредитуватися. Кореспонденти комісії по вивченню кустарних промислів по Чернігівській губернії відзначали, що «стан кредиту серед кустарів надзвичайно жалюгідний, в грошах вони відчувають скруту, а дістати їх і кредитуватися вірним способом не мають змоги» [16]. Громадські й кредитні заклади були неспроможні задовольнити попит кустарів, а міські банки не давали їм кредитів. Послугами міських банків, як зазначалося в матеріалах комісії Чернігівської губернії, могли користуватися лише найбільш заможні власники шкіряних заводів, а дрібні господарі мали звертатися до євреїв-лихварів, оплачуючи їм за позички величезні проценти [17]. Відсталі архаїчні

форми кредитування розорювали дрібних кустарів, виживали лише міцніші та спритніші.

Напружені економічні змагання, хронічна нестача коштів покликали до життя у другій половині XIX ст. нові організаційні форми. «Підприємства, набуваючи великих розмірів, дедалі частіше ставали не приватною справою, а колективною безособовою», — зазначає сучасний дослідник П. Г. Риндзюнський [18]. На зміну одноосібному йшов колективний капітал. Навіть цукрозаводчики, які ще донедавна за невеликі кошти могли обладнати завод, змушені були шукати собі партнерів по виробництву, оскільки підприємства з передовою технікою і технологією вже вимагали значних затрат.«Селянська реформа змусила заводчиків звернути увагу на надзвичайні потреби виробництва й сліди цього вже помітні. Невеличкі, так звані сільськогосподарські заводи поступилися місцем перед чималими заводами, спорудженими за паровою чи вогневою системою з комерційною метою» [19]. Тим більше не під силу одноосібнику було будівництво металургійних, машинобудівних, суднобудівних заводів та великих шахт і рудників. Саме в цих найбільш розвинутих і економічно важливих галузях України акціонерний капітал, до того ж іноземний, здобув переконливу перемогу.

Незважаючи на це, одноосібний капітал, який залучав до своїх лав нові покоління людей та нові суспільні прошарки, зберігав ще досить вагоме місце у промисловому виробництві України протягом другої половини XIX ст. Свідченням тому є джерела, які ми маємо у своєму розпорядженні. Вони дають можливість визначити станове походження переважної частини власників одноосібних підприємств фабрично-заводського типу. Так, найбільш повним і таким, що охоплює дані на кінець XIX ст., є «Список фабрик и заводов Европейской России» (під ред. В. Є. Варзара). Щоправда, і це видання не є бездоганним, бо його укладачі інколи уникали вказувати соціальну належність того чи іншого підприємця. Крім того, цей і подібні йому довідники не включали даних про підприємства, що підпорядковувалися гірничому наглядові.

Таким чином, згідно із «Списком...» на зламі двох століть потяг до промислового підприємництва на Україні виявили 2422 осіб (Табл. 1). Враховувалися власники підприємств фабрично-заводського типу, в яких працювало не менше 15 робітників, або які були оснащені механічним двигуном, або мали річне виробництво від 2 тис. крб. Серед власників налічувалося 856 купців (35,4 %), 589 — дворян (24,3 %), в тому числі й титулована знать, чиновники різних рангів, військові, землевласники, 263 міщан (10,9 %), 63 селян (2,6 %), 64 (2,6 %) — лікарі, юристи, інженери, фармацевти, вчителі, служителі культу. Отже, на підприємницькому обрії разом з традиційними станами з'явилася зовсім нова група підприємців з інтелігентської верстви. Крім того, у списку зазначено 98 іноземних підданих (4,0 %) і 489 осіб, соціальний стан яких не визначено [20]. Якщо порівняти ці дані з тими, що наводилися у «Списку» 1832 р., впадає в око надзвичайно зросла активність купецького підприємництва. Захопивши напередодні реформи 1861 р. лідерство у промисловості, воно утримувало його протягом усього XIX ст. Дворянський клас, як ми вже зазначали, змушений був поступитися, попри певні пріоритети і можливості, які він мав, більш енергійний, здібній, підприємливій масі купецтва. Досить відчутних втрат зазнали і міщани, питома вага яких у великій промисловості знизилася більше ніж удвічі. Натомість зріс відсоток власників закладів фабрично-заводського типу із селян. Незважаючи на несприятливі обставини, що складалися внаслідок здирницької викупної операції, селянство теж продемонструвало невтримний потяг до промислового будівництва, хоча його питома вага і не була значною серед промислового загалу.

Безумовно, відсоток селян-промисловців, так само як і міщан, міг бути вищим, якби частина їх, розбагатівши, автоматично не переходила до стану купецтва. В цей час межа між купцями, селянами та міщанами, які займалися торгово-промисловою діяльністю, визначалась не стільки традицій-

Таблиця 1. Соціальний склад промислової буржуазії України

Галузі промисловості	Соціальні верстви		Міщани	Селяни, в тому числі поселенці, козаки, колоністи	Інтелігентські професії — інженери, медики, священнослужителі, студенти, вчителі, юристи	Невідомі	Іноземні піддані
	Купці, в тому числі і їх сини	Дворяни, офіцери, чиновники, землевласники, самовиті особи					
Група I — IV							
обробка волокнистих рослин	54	4	19	3	—	13	7
Група V							
мішане виробництво (переважно галантерейне)	9	3	5	—	—	4	6
Група VI							
обробка дерева, паперове виробництво, друкарні, типолітографії тощо	53	18	39	2	5	44	6
Група VII							
механічна обробка деревини	98	19	19	7	2	52	5
Група VIII							
обробка металів, виробництво машин, апаратів, знарядь праці	72	22	50	4	22	83	20
Група IX							
обробка мінеральних речовин	113	47	35	11	12	62	6
Група X							
обробка продуктів тваринництва	66	2	17	—	—	12	8
Група XI							
хімічне виробництво	17	4	6	—	5	9	4
Група XII							
харчова промисловість	374	470	73	36	18	210	36

ною належністю до певного стану, скільки заможністю. Розмивання станових рамок набуло закономірності за доби ринкових відносин.

Нерідко до купецького стану приписувались і дворяни. Так, відомий промисловець-цукрозаводчик граф Бобринський вважався впливовим московським купцем. Так само і до дворянства підприємницький вітер заносив вихідців із суспільних низів. «Ми бачимо цукрозаводчиків, які потрапили у дворянство із селян, — писав один з харківських поміщиків. — Ми знали їх батьків і дідів, які були землеробами і пастухами, а тепер їх діти вже потомственні дворяни» [21]. Це, зокрема, стосувалося таких лідерів національної буржуазії, як Терещенки та Харитоненки.

Діяльність промисловців, як свідчить «Список», найбільшої активності набула в 80 — 90-ті роки, тобто під час аграрної кризи. Саме в цей час виникла переважна більшість промислових закладів. Так, з 2217 підприємств, зафіксованих у джерелі, 1458 (65,76 %) засновано якраз в останні десятиріччя XIX ст., 452 (20,38 %) — у 60 — 70-ті роки і 307 (13,84 %) — у дореформений час [22]. Отже, найбільш плодотворними для промислової діяльності стали останні два десятиріччя століття. Якраз на ці роки припадає завершення індустріалізації країни, становлення в основних рисах її промислового комплексу.

Аналіз «Списка...» свідчить, що одноосібне підприємництво розподілялося по галузях промисловості таким чином: найбільш компактна група буржуазії зосередила свою діяльність у харчовій промисловості. Причому, всі соціальні прошарки демонстрували завидну енергію саме в цій групі виробництва. Більше половини промисловців (1217 осіб) вкладали свої кошти у цукрову, мукомельну, винокурну, тютюнову, пивоварну, олійницьку галузь промисловості, тобто займалися переробкою сільськогосподарської продукції. Якщо додати сюди ще 205 осіб, комерційні інтереси яких були пов'язані з обробкою волокнистих рослин та продуктів тваринництва, то стане зрозумілим тісний зв'язок підприємців-заводчиків саме із сільським господарством і великим землеволодінням. Адже найбільш численними власниками підприємств по переробці землеробської та тваринницької продукції були поміщики і купці. Перші зосередилися виключно в згаданих групах виробництв. З 589 поміщиків-промисловців у переробній галузі було зайнято 476, або 80,8 %.

Слідом за ними йшли купці — 57,7 % (494 чол.), які, маючи достатньо коштів, скуповували поміщицькі та селянські землі і фактично також ставали землевласниками. Так, протягом 1863 — 1882 рр. на Україні купці залучили для свого розширеного комерційного підприємництва 1812,6 тис. дес. землі [23]. До групи промисловців, зайнятих переробкою сільськогосподарської сировини, входило 41,4 % (109 чол.) міщан та 61,9 % селян. Отже, переважна більшість підприємців володіла закладами сільськогосподарського профілю. Звичайно, їх число могло бути значно більшим, адже практично майже у кожному селі працювали крупорушки, млини, винокурні. Вони не увійшли до згаданого списку через те, що були дуже дрібними і розрахованими лише на задоволення потреб мешканців села. Наприклад, у 1887 р. лише винокурних підприємств на Україні налічувалося близько 8 тис. Звісно, що в ході концентрації виробництва їх кількість скорочувалася і в 1907 р. вже зафіксовано лише 569 винокурень [24].

Якщо землевласники-поміщики виявляли інтерес виключно до промислової переробки сільгосппродукції, купці разом з цим енергійно розвивали галузі, пов'язані з обробкою деревини, металів та виготовленням мінеральних речовин. Цими видами промисловості займалося більше третини купців, тобто 336 (39,6 %) з 856 осіб.

Помірну схильність до цих галузей проявляли поміщики, за винятком цегельного, кахляного виробництва (47 осіб), обробки металів і машинобудування (22 особи). Питома вага міщан у обробній промисловості становила трохи більше 54 % (143 особи). Участь селян та інтелігенції тут була незначною, хоча третина останньої категорії підприємців займалася розвитком виробництва групи VIII. Як бачимо, матеріали «Списка...» демонструють тісний зв'язок одноосібного промислового підприємництва української буржуазії із сільським господарством і обробною промисловістю, яка також була пов'язана переважно з землею, її надрами, і землеробством зокрема.

Як вже зазначалося вище, «Список» не містив даних щодо гірничозаводської промисловості, яка на Україні набула бурхливого розвитку, а її організатори перетворилися в одну з найбільш впливових груп буржуазії. У вітчизняній історіографії цей прошарок підприємців грунтовно дослідив український історик В. В. Крутиков [25]. За його даними, абсолютну перевагу у вуглевидобутку на початку 70-х років мали поміщики. Вони провадили розробку вугілля на власних землях, що ставило їх у більш вигідне становище порівняно з іншими групами підприємців, які змушені були орендувати чи купувати землі.

Одночасно з поміщиками вугільну промисловість розвивали селяни (переважно колективно), козаки. У 60-ті роки свою увагу на вугільну промисловість звернули і купці. Так, купець Іванов взяв в оренду у князя Лівена вугільні розробки біля с. Олександрівка Бахмутського повіту. Аналогічний контракт на розвідку землі уклав із селянами с. Бешів також Афроїм Школьников [26]. Проте це були лише перші кроки купецького капіталу в цій галузі.

Більш потужний приплив купецьких коштів відбувся у 70-ті роки. Вже на І з'їзді гірничопромисловців разом з поміщиками засідали купці А. Рейс, К. Нейшильд, І. Уманський, С. Поляков, а згодом до них долучилися І. Прохоров, В. Максимов, Шушпанов. Проте відсутність технічних знань, достатньої фінансової підтримки, обмеження, що існували в купівлі та оренді земель, негативно позначилися на купецькому підприємництві.

Разом з тим загострювалася конкурентна боротьба між промисловцями. Наприклад, у 1880 р. купцеві 2-І гільдії Іванову довелося вести напружену боротьбу за право на оренду шахти Дагмара, що в Лисичанську, з купцем Єстеровичем та інженером Виноградовим. Можливість заплатити більшу орендну плату, ніж його конкуренти, стала останнім аргументом у цій битві на користь Іванова. Інженер Виноградов тим часом перехопив право на оренду іншої шахти — «Капітальної» [27]. За таких умов пробитися до ешелону великих промисловців вдавалося купцям із значними капіталами. Загалом про соціальний склад вуглепромисловців і ті зміни, яких він зазнав протягом другої половини XIX ст., свідчить таблиця № 2 [28].

Таблиця 2. Соціальний склад вуглепромисловців України

Групи власників	1872		1882		1894		1900	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Поміщики	42	53,2	66	38,8	51	25	76	24
Купці, почесні громадяни, козаки	7	8,9	37	21,7	28	13,7	63	20
Дрібні землевласники (селяни, козаки)	18	22,8	29	17	56	27,3	51	16,1
Інтелігенція	1	1,2	2	1,2	6	3	10	3,2
Офіцери і чиновники	2	2,5	18	10,6	19	9	16	5
Іноземці	—	—	2	1,2	4	2	5	1,6
Капіталістичні об'єднання	3	3,8	9	5,3	26	13	81	25,6
Не встановлено	6	7,6	7	4,2	14	7	14	4,5
Всього	79	100	170	100	205	100	316	100

Ці дані свідчать про невпинне розширення кола вуглепромисловців, кількість яких протягом неповних трьох десятиріч зросла у 4 рази. Гостра конкурентна боротьба, що розгорталася у донецьких степах, змусила поміщиків дещо поступитися місцем енергійним купцям та великим капіталістичним об'єднанням, питома вага яких у вуглепромисловості зростала. Проте поміщицький елемент у складі гірничопромислової буржуазії України навіть на кінець XIX ст. був досить вагомим. Разом з чиновниками і офіцерами поміщики становили чверть складу підприємців.

Отже, у другій половині XIX ст. суспільство, яке вступило у смугу ринкових відносин, відчувало могутній приплив господарської енергії. В результаті цього зростав кількісно і розширювався у соціальному відношенні підприємницький клас суспільства, зокрема — промисловий, який дедалі більше набував всестанового характеру. До нього залучалися родовите дворянство і рядові поміщики, знатні купці і дрібні торгівці, селянство, що скинуло ярмо рабства, інженери, юристи та адвокати, вчені, вчителі та лікарі. Саме цей клас підприємців, позбавлений традицій і станових пережитків, схильний до новаторства, став носієм соціального прогресу. Однак незавершеність буржуазних перетворень в економічному і політичному житті держави стримувала саморозвиток приватної ініціативи нижчих суспільних станів.

[1] Підраховано за: Список фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 г. — СПб., 1833. — Ч. 1. — С. 115 — 144; 152 — 156; 234 — 245; 588 — 601; 710 — 730; 742 — 745; 804 — 805; 812 — 825.

[2] Статистическое описание Киевской губернии. — К., 1852. — Ч. 3. — С. 1 — 2.
[3] Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму. — К., 1924. — Т. 1. — С. 33 — 82.
[4] Клебановский П. Воспоминания о фирме бр. Яхненко и Симиренко // Киевская Старина. — 1896. — Т. 52. — С. 101 — 114, 251 — 252, 358 — 377; ЦДІА України, ф. 442, оп. 38, спр. 423, арк. 1 — 7; ф. 707, оп. 34, спр. 329, арк. 1; оп. 27, спр. 253, арк. 1; оп. 26, спр. 497, арк. 1 — 4; оп. 225, спр. 81, арк. 1 — 6.
[5] ПСЗ II. — Т. 38. — № 39118.
[6] Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России. — СПб., 1892. — С. 193, 241, 378.
[7] Труды 5-го съезда сельских хозяев в Одессе в декабре 1878 г. — Одесса, 1879. — С. 10 — 55.
[8] ПСЗ II. — Т. 36. — № 37197.
[9-10] Берлин П. А. Русская буржуазия в старое и новое время. — М., 1922. — С. 116.
[11] Татищев В. Император Александр II. — СПб., 1903. — Т. 2. — С. 203.
[12] Лаверычев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России 1861 — 1900. — М., 1974. — С. 58.
[13] Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. — К., 1970. — С. 36, 39, 40.
[14] Підраховано за: Ежегодник министерства финансов. Вып. 6. — СПб., 1875. — С. 244 — 245.
[15] Янсон Ю. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. — СПб., 1881. — С. 73, 86.
[16] Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности. — СПб., 1880. — Вып. 5. — С. 356.
[17] Там же.
[18] Рындзюнский П. Г. Утверждение капитализма в России. — М., 1978. — С. 229.
[19] Грум-Гржимайло. По вопросу о влиянии, какое имеет на экономическое положение свеклосахарных заводов преобразование крестьянского быта // Труды Вольного экономического общества — СПб., 1886. — Т. 1. — С. 473.
[20] Підраховано за: Список фабрик и заводов Европейской России. — СПб., 1903. — 838 с.
[21] Труды VIII съезда уполномоченных дворянских обществ. — СПб., 1912. — С. 170.
[22] Підраховано за: Список фабрик и заводов Европейской России. — СПб., 1903. — 838 с.
[23] Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — К., 1927. — Т. 2. 00 С. 58.
[24] Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. — М., 1954. — С. 79.
[25] Крутиков В. В. Основные этапы формирования горнопромышленной буржуазии Юга России // Из истории буржуазии. — Томск, 1982.
[26] ЦДІА Росії, ф. 37, оп. 53, спр. 89, арк. 79, 89, 92 — 94.
[27] Там же, оп. 5, спр. 884, арк. 57, 121, 184, 190
[28] Крутиков В. В. Основные этапы формирования горнопромышленной буржуазии Юга Росии // Из истории буржуазии. — Томск, 1982. — С. 55, 61.

Джеймс Мейс (США, Вашингтон),
В. Ф. Солдатенко (Київ)

Національне питання у житті й творчості Миколи Скрипника

У своєму автобіографічному романі «Третя рота» Володимир Сосюра напише: «І ось Хвильовий застрелився, застрелився Скрипник, якого я любив усім серцем і дивився як на мого комуністичного батька, називаючи «червоним левом революції».

Тут же Сосюра згадує, що він писав до Скрипника декілька листів, у яких каявся у своїх ухилах як поет, тому що дивився на нього як на партійного керівника, «математика революції».

Математик революції — визначення глибоко символічне і досить точне, Микола Олексійович Скрипник був марксистом-ленінцем, професійним революціонером. Він був практиком і водночас теоретиком з багатьох питань революційної боротьби, багато в чому цікавий, багато в чому помилковий. І, можливо, його творам, зібраним у прижиттєвому п'ятитомнику, судилася б доля творів багатьох так званих периферійних божків, коли б не увійшов він у вдячну пам'ять українців, як той, хто заслужив своєю подвижницькою працею титулу «батька українізації» — унікального процесу 20-х — 30-х років, який спричинився до українського культурного відродження того часу.

Микола Скрипник більше ніж будь-хто інший був теоретичним творцем українського шляху до соціалізму: одним із родоначальників того специфічного явища, який ми сьогодні називаємо національним комунізмом в Україні. Він ніколи не йшов всупереч офіційній лінії партії чи радянського уряду. Але певний час саме він планував і скеровував розвиток процесів у КП(б)У і в українському суспільстві. Діяльність Миколи Скрипника — це спроба знайти особливий національний шлях до соціалізму в рамках української держави, що була в складі СРСР. Але він розумів Союз не як унітарну централізовану державу, а як асоціацію вільних народів, федерацію незалежних соціалістичних держав у постійному політичному і економічному альянсі проти світового капіталізму.

Микола Скрипник не сприймав ідеї політичної і культурної домінації Москви над колишніми поневоленими царською Росією народами, він боровся проти спроб використання «російської ідеї» як політичного клею для творення русоцентристської тоталітарної імперії. Діяльність Миколи Скрипника можна розглядати в одному ряду з діяльністю таких комуністичних діячів, як Б. Тіто чи В. Гомулка, але історична перевага Скрипника в тому, що він стояв біля самих витоків національного комунізму. І хоч не займав ні в партії, ні в державі перших посад, саме він контролював і скеровував національну політику України у 20-х — 30-х роках.

Національний комунізм — це «шлюб» ленінізму та національних побажань у встановленні і визнанні цінності нації побіч інших пріоритетів соціалістичного будівництва. На зразок того, як пізніше в країнах середньосхідної Європи, що іменувались державами народної демократії, національний комунізм в Україні був продуктом специфічної політичної кон'юнктури в пункті, де сила національних устремлінь зробила пряму владу Москви надзвичайно проблематичною і конфліктною. Якби суспільний розвиток в Україні пішов пропонованим націонал-комуністами шляхом, суспільний лад мав шанс бути справді демократичним. Проте

ISSN 0130-5247. Укр. іст. журн., 1996, № 2

національні комуністи не могли знайти для себе місце між Москвою і Україною. Вони були досить лояльні для Москви та досить патріотичні для нації, яку вони скеровували.

Треба зважити, що національний комунізм в Україні мав досить сильне коріння, тому що український національний рух часів царської Росії завжди мав соціалістичний характер і несоціалістичні націоналісти ніколи не мали масової підтримки. І оскільки радянська влада в Україні була встановлена при опорі на російські багнети, дуже швидко стало очевидно навіть самим більшовикам, що стабільна радянська Україна неможлива без підтримки частини українських радикалів. У цьому процесі національного самоусвідомлення більшовиків в Україні та в СРСР Скрипник грав центральну роль.

Постать Миколи Скрипника — складна і неоднозначна. Оцінювати його, послуговуючись тільки чорними або тільки білими фарбами, неможливо. Микола Скрипник — це тугий клубок суперечностей, конфліктів, компромісів, поступок і в той же час фанатичної роботи на терені національної політики.

Наявні публікації про Скрипника навряд чи можуть задовольнити інтерес до цієї непересічної особистості [1]. Деякі з них — малопрофесійні, неглибокі [2], почасти кон'юнктурні, так би мовити перехідні [3]. Ті ж, що свого часу побачили світ за кордоном [4], як правило, виявляють брак чи обмеженість документальної джерельної бази, особливо щодо найцікавішого, найважливішого періоду життя і творчості — завершального.

Видані після десятиліть вагань і зволікань його вибрані твори [5], хоч і ввібрали в себе новітні наукові здобутки, дуже обмежені в обсязі, не можуть за охопленням творчої спадщини не те, щоб стати врівень, а навіть наблизитись до п'ятитомника статей і промов М. Скрипника, що вийшли на початку 30-х років [6].

Народився Микола Олексійович Скрипник 13 (25 н. ст.) січня 1872 р. у сім'ї залізничного службовця Олексія Касяновича та акушерки Олександри Пилипівни у слободі Ясинуватій Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Опановував знання у Барвінківській двокласній слобідській школі та Ізюмському реальному училищі. Багато читав позапрограмних книжок. Це і українська класика, передусім Т. Шевченко, це і твори російських революціонерів-демократів, народників. Як наслідок — юнацьке захоплення бунтарськими мріями, настроями і спроба самому зайнятись пропагандою нехай ще й неусталених, суперечливих ідей, що уявлялись революційними. Перший результат — виключення з училища.

Винитись М. Скрипник не став. Зайнявся самоосвітою. Поступово соціалістична, марксистська література витіснила всю іншу. «З 1897 року я вже вів свою роботу як марксист, соціал-демократ і з цього часу вважаю себе членом партії» [7].

У 1900 р. Микола Скрипник вступає до відомого революційними традиціями Петербурзького технологічного інституту. (Екзамени за реальне училище були складені екстерном того ж року.) Першокурсник через старших товаришів досить швидко зближується з соціал-демократами — «твердокам'яними», виявляє неабияку активність у студентських заворушеннях, що хвилею прокотились по країні. Тепер уже — виключення з інституту і після ув'язнення — перше заслання — до Катеринослава. Так надії на вищу освіту, на вузівський диплом закреслено назавжди.

Микола Скрипник став на дорогу борця цілком свідомо. Став, непогано уявляючи долю революціонера в такій поліцейській країні, як Росія. Проте, мабуть, ніяк не сподівався, що за ним аж п'ятнадцять разів з гуркотом будуть зачинятися ковані грати в'язниць, що сім разів він буде засилатись урядовцями подалі від революційних центрів (Катеринослав і Онега, Туруханськ і Єнісейськ, Красноярськ, Якутськ і Моршанськ). Не знав, що засуджуватиметься царським судом загалом до 34 років позбавлення волі (більше половини відпущеного долею віку), а одного разу, заочно — навіть до страти, що кілька разів, хоч і з неймовірними труднощами, та все ж

кінець кінцем щасливо вириватиметься з рук жандармів і знову й знову поринатиме з головою у таку тяжку, звитяжну — аж до виснажливості і втрати здоров'я (здатність до такої самопожертви вважалася звичним явищем для російських інтелігентів) революційну борню.

Для характеристики життя Скрипника у короткі перерви між арештами теж надзвичайно важко знайти якісь спокійні епітети, тони. Постійні зміни нелегальних місць проживання (Петербург, Саратов, Вольськ, Нижній Новгород, Харків, Катеринбург, Перм, Нижній Тагіл, Одеса, Київ, Рига, Ярославль, Красноярськ, Москва, Уфа — всіх не згадати), виконання дедалі нових завдань. Не так легко віднайти такі види легальної і нелегальної діяльності, якими б через необхідність не довелось займатись професійному революціонерові. При цьому — випадкові мізерні заробітки, які й заробітками назвати важко. З найважливіших функцій в дожовтневий час — член редакції «Правди», головний редактор журналу «Вопросы страхования».

На відміну від багатьох інших працівників такого масштабу — в еміграції не був. За кордон взагалі, за єдиним винятком, виїжджав лише для участі у партійних форумах. В Україні після першої російської революції теж не довелось бувати. І супутницею життя — Марію Миколаївну Межеву — знайшов далеко від Батьківщини — в Сибіру.

Лютнева революція застала Миколу Олексійовича на засланні у Моршанську. Він очолив виконком місцевої Ради робітничих депутатів, а наприкінці травня 1917 р. його викликали для роботи в Петроград. Тут він був обраний секретарем Центральної Ради фабрично-заводських комітетів, був делегатом І Всеросійського з'їзду Рад і обраним до ВЦВК Рад, був делегатом VI з'їзду РСДРП(б) і обраним кандидатом у члени ЦК, увійшов до Військово-революційного комітету при Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів, брав активну участь в організації і проведенні жовтневого збройного повстання.

Кінець 1917 р. різко змінив життєвий вектор Скрипника. І Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові (11 — 12 грудня) заочно обрав його членом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад. Тоді ж Миколу Олексійовича ввели і до складу робітничо-селянського уряду — Народного Секретаріату як народного секретаря праці. Слід було готуватись до від'їзду.

Микола Скрипник виявив певні вагання — не був переконаний, що момент повернення на Батьківщину найкращий. Хоч завжди цікавився розвитком подій в Україні, де востаннє був більше десяти років тому, звісно, здалеку достеменно розібратись у новітніх політичних хитросплетіннях не міг.

Не могло, зокрема, не викликати питань, не насторожувати те, якими шляхами пішов процес самовизначення українського народу. Цей процес дуже своєрідно поєднався, переплівся з боротьбою за владу. В результаті виникло два владних центри. Перший — Центральна Рада і Генеральний Секретаріат — репрезентували у Києві Українську Народну Республіку як автономну частину неіснуючої федерації. Другий — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад і Народний Секретаріат — уособлювали в Харкові Радянську Україну з тією ж офіційною назвою — «Українська Народна Республіка», що теж заявила про федеративний зв'язок з Росією. Якщо перші відмовились визнати РНК урядом Росії, то другі — навпаки, відразу ж заявили про поширення на Україну чинності всіх його декретів, заручились підтримкою Петрограда, заявили про неправомочність Центральної Ради, розпочали боротьбу проти неї. Особисто для Скрипника ситуація із зайняттям відповідальної посади в уряді набирала своєрідного вигляду: начебто треба було на ходу вскочити на підніжку поїзда, що вже відійшов від перону, чимдалі набирає швидкості, але поки що невідомо, куди він направляється. У разі ж необхідності зміни маршруту треба було, як мінімум, перебратись до локомотива і приймати відповідні рішення. Та врешті-решт Микола Олексійович уже давно звик до того, що слід долати

внутрішні пересторoги і в інтересах революції займатись справою, яка уявлялась найважливішою. До того ж і Ленін настійно домагався прискорити від'їзд [8], бажаючи, очевидно, мати вірного випробуваного соратника в одній з тих точок, яка уявлялась найгарячішою, тією, де вирішувалось майбутнє класового протиборства.

Прибувши наприкінці грудня 1917 р. на Україну, Скрипник з усією серйозністю занурився у справи. Не поспішав, не кидався у крайнощі, як деякі з колег по Народному Секретаріату, коли після тріумфального взяття Києва буквально через два з половиною тижні довелось залишити його австро-німецьким окупантам, поспіхом відступати на схід. Ряд народних секретарів вийшли тоді з уряду і вирушили у діючі частини на фронт.

Миколі Олексійовичу до початкових функцій додали ще й посаду народного секретаря торгівлі й промисловості, а 4 березня 1918 р. ЦВК Рад України призначив його Головою Народного Секретаріату та народним секретарем зовнішніх справ.

Від ясної, чіткої уяви новообраного голови уряду про ситуацію, у якій знаходилась тогочасна Україна, від глибини усвідомлення її статусу у стосунках як з іншими національно-державними утвореннями колишньої імперії, так і зі своїми західними сусідами багато в чому залежала політика, лінія поведінки Народного Секретаріату. Ось коли у величезній нагоді Миколі Олексійовичу стали його знання тих процесів, що розвивалися в країні протягом 1917 — перших місяців 1918 року.

Проте, мабуть, не можна не зазначити, що Скрипник здебільшого знав про ці події із періодики, від товаришів по партії. Безпосередню участь у розв'язанні тих чи інших проблем, зокрема національно-державних, він став брати лише останнім часом. І якщо прагнути з'ясувати гносеологію поглядів М. О. Скрипника на шляхи розвитку України, то все ж доведеться визнати, що до березня 1918 р. українська проблема мала для нього більше теоретично-абстрактний характер.

Очевидно, не можна вважати, що Скрипник досить глибоко володів і теоретичними засадами в національному питанні. В усякому разі, у своїх публікаціях він цієї проблеми практично не торкався. Отже, до конкретних питань національно-державного, а далі і національно-партійного будівництва Микола Олексійович був начебто у цілому підготовлений, хоч назвати цю готовність оптимальною все ж таки не можна.

17 — 19 березня 1918 р. у Катеринославі відбувся II Всеукраїнський з'їзд Рад. Після впертої боротьби (більшовики не мали тут більшості, поступалися фракції «лівих есерів») було підтримано підписання РСФРР Брестського миру. Зважаючи на умови останнього, які формально розривали зв'язок України з Росією, з'їзд оголосив Україну незалежною радянською республікою і заявив, що по суті взаємини братніх республік залишаються попередніми.

Наприкінці березня 1918 р. Скрипник очолив Надзвичайне повноважне посольство України до Москви. Роз'яснюючи його мету, Микола Олексійович у спеціальній статті і виступі 1 квітня на засіданні ВЦВК РСФРР розкрив суть рішень II Всеукраїнського з'їзду Рад: проголошення незалежності України, незмінність дружнього ставлення до Росії (Брестський мирний договір лише «формально розривав ті федеративні узи, які досі зв'язували Російську Федерацію з Україною»), рішимість боротися проти окупантів і Центральної Ради за відновлення в Україні влади Рад, федеративних зв'язків з Росією [9].

Після оголошення декларації повноважного посольства РНК 3 квітня ухвалив резолюцію, в якій висловив своє «захоплене співчуття героїчній боротьбі трудящих і експлуатованих мас України» [10].

Однак паралельно вибухнув інцидент, який, з одного боку, висвітлив справжнє ставлення наркома у справах національностей, а згодом найвищого керівника партії і держави Й. В. Сталіна до України, її суверенності, її повноважних представників, а з другого, чимало визначив у його особи-

стих майбутніх стосунках з одним із найталановитіших діячів України тих років — М. О. Скрипником.

4 квітня 1918 р. у розмові по прямому проводу з головолю ЦВК Рад України В. П. Затонським Й. В. Сталін зробив заяву: «Ми тут всі думаємо, що ЦВК України повинен, морально зобов'язаний залишити Таганрог і Ростов. Досить грати в уряд і республіку, здається, вистачить, час кинути гру. Прохаю передати копію цієї записки Надзвичайному Комітету (так в тексті, очевидно, — комісару — *авт.*), Донському Ревкому і ЦВК України. Нарком Сталін» [11].

Звичайно, такий крок наркома у справах національностей, манера, у якій він був здійснений, викликали природне обурення представників Української Соціалістичної Радянської Республіки. Надзвичайне посольство терміново підготувало заяву урядові Російської Радянської Федерації. Його підписали Голова Народного Секретаріату М. О. Скрипник, інші народні секретарі. «Ми повинні заявити найрішучіший протест проти виступу наркома Сталіна, — говорилося у документі. — Ми повинні заявити, що ЦВК Рад України і Народний Секретаріат мають джерелами своїх дій не те чи інше ставлення того чи іншого НАРКОМА Російської Федерації, але волю трудящих мас України, яка виразилась у постанові II Всеукраїнського з'їзду Рад. Заяви, подібні зробленій наркомом Сталіним, спрямовані до зриву Радянської влади на Україні і не допустимі з боку представника сусідньої Республіки. Трудящі маси України ведуть свою боротьбу зі своєю буржуазною контрреволюцією незалежно від того чи іншого рішення Раднаркому Російської Федерації, і зривається Радянська влада на Україні зараз багнетами німецьких військ. І якщо хто-небудь насмілюється назвати боротьбу української трудящої маси «грою», яку «час припинити», то самі маси України, що ведуть боротьбу, думають інакше, і ті делегації, які звертаються до нас навіть із зайнятих германцями місцевостей України, підтверджують це, як і та боротьба, яка тепер ведеться нашими військами. Дружнє ставлення, до якого зобов'язався Рад. Нар. Комісарів Російської Федерації щодо Української Республіки, вимагають недопущення заяв, які спрямовані до зриву Радянської влади на Україні і прямо сприяють ворогам українських трудящих мас».

Далі повноважне представництво України спробувало довести, що його діяльність ніякою мірою не може розглядатись як така, що суперечить Брестській угоді і може спричинитися до конфлікту між РСФРР і Німеччиною. «Окремі групи і частини Російської Федерації від неї відколюються (Крим, Дон і т. д.), зараз пропонують Українській Народній Республіці створення «Південної Радянської Федерації». Але Народний Секретаріат завжди прагнув об'єднати для боротьби з Центральною Радою трудящі маси місцевостей, на які чинить замахи ця Центральна Рада, проте ніскільки не має намірів втягувати в свою боротьбу Російську Федерацію або її окремі частини».

Автори документа торкнулися і питання, яке навряд чи на той час мало однозначне тлумачення — про належність частини Області Війська Донського — а саме Таганрозького округу Україні. «Відносно вимог наркома Сталіна, щоб Народний Секретаріат України залишив Таганрог, ми лише вкажемо, що Таганрог є частиною території Української Народної Республіки і лише населення цієї території може заявити, до якої Радянської Федерації воно бажає належати — до Російської чи Української».

Надзвичайне повноважне посольство висловило прохання до уряду РСФРР «зробити належне роз'яснення щодо виступу наркома Сталіна і тим відвернути можливі наслідки його виступу, які так шкідливо можуть відбитися на боротьбі трудящих мас України за соціалізм» [12].

Як було вичерпано конфлікт — достеменно невідомо. Оскільки з боку української делегації нарікань з цього приводу більше не було, очевидно, Леніну, як і завжди, вистачило дипломатичного і політичного хисту, щоб примусити Сталіна зняти напругу.

Та навряд чи до цього моменту більше подумки не звертались ні Сталін, ні Скрипник. І можна допустити, що осад, який залишила ця історія в пам'яті обох, не раз позначався на їх позиціях щодо національних аспектів розв'язання різних проблем, а також і на їх особистих стосунках.

Резюмуючи сказане, можна відзначити, що в той час, коли уряд Радянської України очолював М. О. Скрипник, з різних обставин статус України як національно-державного утворення не усталився. Він змінювався, нерідко втілюючи у собі в різних комбінаціях принципові підходи до розв'язання національної проблеми з факторами тимчасової дії, елементами політичного, дипломатичного характеру. Таке поєднання часом було досить суперечливим. Постійна ж причетність Скрипника до пошуків розв'язання найскладніших проблем національно-державного будівництва, відносин з іншими державними утвореннями виробили в ньому своєрідну методу, якої він дотримувався і надалі, намагаючись іноді штучно поєднати суперечливі елементи, хоч настійної потреби в цьому уже й не було. Це іноді призводило до виникнення нових ускладнень, коштувало самому Миколі Олексійовичу нелегких моральних переживань і збитків.

Подібно до того, як Скрипнику довелося впритул зіткнутися з проблемою державного будівництва в Україні в той час, коли цей процес набув уже досить помітної сили, хоч і не досяг більш-менш визначених форм, він поринув і у справу утворення Комуністичної партії України, коли тут було пройдено лише початковий шлях.

Пізніше, на І зїзді КП(б)У, Скрипник згадував, що ще влітку 1917 р. ЦК РСДРП(б) пропонував йому поїхати в Україну для утворення тут партії. Це твердження викликає певні сумніви. По-перше, немає жодних свідчень, щоб для Леніна, ЦК РСДРП(б) така проблема набула вже тоді практичного значення. По-друге, ідея консолідації більшовицьких сил у загальноукраїнському масштабі влітку 1917 р. тільки-но народжувалась і ще не оволоділа скільки-небудь широкими колами навіть керівних працівників місцевих організацій. Це стало однією з головних причин практичної безплідності крайового (обласного) з'їзду РСДРП(б) 3 — 5 грудня 1917 р. Обраний на ньому Головний комітет РСДРП(б) — соціал-демократії України не міг стати за таких умов керівним центром більшовиків України і нічого так і не зробив.

Умови австро-німецької окупації по-новому загострили проблему, активізували полеміку серед керівних більшовицьких організацій про шляхи утворення республіканської партійної організації, її майбутню стратегію і тактику. Тоді як прихильники «лівих» поглядів відстоювали формування повстання проти окупантів і створення з цією метою окремої Компартії України, прибічники правих поглядів виходили з того, що без допомоги з боку Росії повстання безперспективне, внутрішніх потенцій для нього недостатньо, а Компартія України має бути обов'язково складовою частиною РКП(б).

Скрипник намагався у згаданих питаннях виробити власну лінію. На Таганрозькій партійній нараді (19 — 20 квітня 1918 р.) він запропонував резолюцію, яка відкидала і «меншовицько-угодовські» пропозиції правих поглядів і «есерівський чистий інсуррекціонізм» виразників «лівих» поглядів. Учасники наради у більшості згодились з ним і визнали за необхідне організувати партизансько-повстанську боротьбу трудящих в тилу німецько-австрійських військ, визначили курс на підготовку повстання проти окупантів та їх пособників, підкресливши «залежність успіху цього повстання від збереження і зміцнення Радянської влади в Російській Федерації і від дальшого розвитку світової соціалістичної революції». Одним із найневідкладніших і найзначніших партійних завдань учасники наради визнали «відтворення класової партійної організації пролетаріату та її керівництва в справі організації і ведення повстання робітничого класу і селянства проти диктатури контрреволюційної буржуазії» [13].

Тут знову особливу роль відіграв Скрипник. Проекту резолюції правих (автор Е. І. Квірінг) «Створити автономну партію з своїм Центральним

Комітетом і з своїми з'їздами, але підпорядковану спільному Центральному Комітету і з'їздам Російської комуністичної партії» Микола Олексійович протиставив свій: «Створити самостійну комуністичну партію, що має свій Центральний Комітет і свої партійні з'їзди і зв'язану з Російською комуністичною партією через міжнародну комісію (III Інтернаціонал)» [14].

Учасники наради більшістю голосів (за — 35, проти — 21, 1 — утримався) знову підтримали Скрипника. Серед тих, хто голосував за запропоновану ним резолюцію, були і однодумці Г. Пятакова, Г. Лапчинського — прибічники утворення окремої комуністичної партії на Україні. Їх розрахунок був простим — організаційно відірвана від РКП(б) КП(б)У стала б знаряддям для зриву Брестського миру.

З чого ж виходив Скрипник, коли висував свій проект резолюції. Адже позиції «лівих комуністів» він ніколи не поділяв, сам застерігав проти «лівокомуністичної» небезпеки. Так, уже дещо пізніше, 8 червня 1918 р., на засіданні Оргбюро по скликанню I з'їзду більшовицьких організацій України він вступив у дискусію з Г. Пятаковим. Останній звинуватив Миколу Олексійовича у тому, що той на нараді з представниками Донецько-Криворізького басейну і більшовицької фракції Румчероду (ЦВК Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеської області. Існував з літа 1917 р.) заявив про можливість на наступному з'їзді «висловитись проти виділення із РКП комуністів (більшовиків) України у самостійну партію, в разі якщо на з'їзді «ліві комуністи» будуть у більшості».

Скрипник пояснив, що такий крок буде доцільним, «якщо на з'їзді утвориться «лівокомуністична» більшість, яка буде прагнути це виділення в окрему партію зробити засобом боротьби з Російською Комуністичною партією та її політикою». Він підкреслював, що «лівокомуністична» більшість може при виділенні піти шляхом боротьби з РКП, від чого вже тепер потрібно відмежуватися» [15].

Таким чином, між позиціями М. Скрипника і Г. Пятакова та Г. Лапчинського була суттєва відмінність.

Та для дослідників позиції Миколи Олексійовича завжди було нелегко розібратися у її мотивах. Адже він сам формулював їх не вельми чітко і переконливо. Увага зосереджувалася, передусім, на тому, що Скрипникова ідея відокремлення КП(б)У виходила з турботи про збереження Брестського миру і уявлялася йому актом чисто формальним.

Проте, думається, справжні засади такої позиції слід шукати глибше. Перш за все, створення самостійної комуністичної партії логічно витікало з уяви про суверенне державне утворення. Будь-яке інше розв'язання питання про співвідношення принципів державного і партійного будівництва було б неодмінно суперечливим.

По-друге, Микола Олексійович, як і інші члени більшовицької партії, сподівався на швидку перемогу світової пролетарської революції, після якої і стосунки між всіма націями, народами, державами мали базуватися на якісно нових принципах, привести до утворення всесвітньої соціалістичної федерації. Природно, що у такому разі і відповідними мали бути взаємовідносини між собою. Найбільшою мірою новій ситуації відповідало б утворення Комуністичного Інтернаціоналу, який би й об'єднав всі національні компартії як однакові і рівні.

Що ж до того, що більшовикам України довелося б декларувати свою окремішність від РКП(б), то Скрипник розглядав це не як акт руйнування єдиної партії, а саме як формальну декларацію, оскільки свято вірив у те, що комуністам внутрішньо іманентний інтернаціоналізм, а поступка обставинам може бути легко виправлена в будь-який момент.

Звичайно, у таких розрахунках було чимало ідеалізму: від надій на світову революцію до піклування про обов'язкову відповідність, практично тотожність, принципів партійного будівництва принципам державного будівництва.

Сумніватись у чистоті задумів Скрипника немає жодних причин. Та й не зважати на їх абстрактність, нереальність ніяк не можна.

Все ж з часу Таганрозької наради справа утворення Компартії України набула могутнього імпульсу, була переведена у практичну площину. Для підготовки з'їзду більшовицьких організацій України було призначено Організаційне бюро, до якого увійшли А. Бубнов, Я. Гамарник, В. Затонський, С. Косіор, І. Крейсберг та ін. Очолив Оргбюро (став його секретарем) М. Скрипник. На його ж пропозицію було ухвалено назвати майбутню республіканську партійну організацію Комуністичною партією (більшовиків) України. Нарада не прийняла пропозицію полтавської групи більшовиків і «лівих» українських соціал-демократів назвати партію «Українською Комуністичною партією», оскільки це суперечило її інтернаціональному характерові, а також відхилила запропоновану Е. І. Квірінгом назву партії «РКП(б) — на Україні».

Очолюване Скрипником Оргбюро провело значну роботу по підготовці партійного форуму, відновленню більшовицького підпілля в Україні. Микола Олексійович був однією з ключових фігур у стосунках з В. І. Леніним, ЦК РКП(б), коли йшов пошук найсприятливішого варіанта утворення КП(б)У. Особливою була і його роль на І з'їзді більшовиків України, що проходив у Москві 5 — 12 липня 1918 р. Можна сказати, що практично всі питання були обговорені за його активною участю, він мав відношення до підготовки всіх найважливіших ухвал.

Щоправда, не всіх їх вдалося провести. Так, за наполяганням правих було вирішено розформувати Народний Секретаріат (Скрипник, що очолював тоді Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів, інакше: Повстанський народний секретаріат або Повстанська дев'ятка, — був проти). Не пройшли й інші проекти резолюцій Скрипника, зокрема, принципова — про поточний момент.

Та головним завданням І з'їзду було об'єднання більшовицьких організацій України — утворення Комуністичної партії України. На з'їзді, як і на Таганрозькій партійній нараді, було висловлено дві точки зору з питання утворення Компартії України. З основною доповіддю виступив М. Скрипник, із співдоповіддю — Е. Квірінг. Вони й запропонували делегатам з'їзду відповідні резолюції.

Позиція М. О. Скрипника порівняно з Таганрогом дещо змінилася. У його проекті були відсутні слова про «самостійну Комуністичну партію України», а в констатуючій частині вказувалося, що зв'язок з РКП(б) «залишається і повинен залишитися надалі, незалежно від тієї чи іншої формальної сторони партійного будівництва» [16]. Разом з тим в резолюції не йшлося про те, що КП(б)У створюється як місцева організація єдиної РКП(б), а, як і на Таганрозькій нараді, фактично декларувалося утворення окремої, організаційно самостійної Компартії України.

У проекті резолюції Скрипник сформулював такі головні положення і пропозиції: «Беручи, разом з тим, до уваги: 1) що комуністи всіх країн повинні становити й фактично становлять одну Комуністичну партію з єдиною програмою і єдиним фронтом боротьби за диктатуру пролетаріату, фактичним керівним центром якої є ЦК РКП, і що комуністичні партії окремих країн у III Інтернаціоналі становлять лише окремі загони;

2) що комуністи України всією своєю діяльністю пов'язані з Російською Комуністичною партією (більшовиків) і цей зв'язок лишається й повинен лишатися надалі, незалежно від тієї чи іншої формальної сторони партійного будівництва;

3) що комуністи України всією своєю діяльністю на Україні повинні підтримувати політику Російської Комуністичної партії, яку вона проводить у Росії і яка основана на передишці й збиранні сил, повинні дотримуватись загальних постанов ЦК і з'їздів РКП, беручи все це до уваги, І з'їзд партійних організацій комуністів (більшовиків) України постановляє: комуністичні організації України об'єднуються в окрему Комуністичну партію (більшовиків) України з своїм Центральним Комітетом і своїм з'їздом, формально зв'язану з Російською Комуністичною партією через міжнародну комісію III Інтернаціоналу.

З'їзд доручає Центральному Комітетові за погодженням з ЦК РКП встановити форми організаційного зв'язку й спосіб можливої участі організації Комуністичної партії (більшовиків) України в загальних з'їздах Російської Комуністичної партії»[17]. При цьому Микола Олексійович, якщо судити з його власних тверджень, був далеким від переслідування сепаратистських цілей. «Не в наших інтересах, — говорив він, — не тільки поділ державних одиниць, але й будь-яке дроблення сил наших, безперечно нам непотрібне і шкідливе. Ми — прихильники демократичного централізму, прагнемо об'єднати всі сили для боротьби зі спільним ворогом, що стоїть перед нами. Згідно з цим ми повинні уникнути всяких поділів і дроблень»[18].

Як же в такому разі поєднати логіку утворення окремої партії з необхідністю консолідації зусиль комуністів України і Росії? На це питання, яке об'єктивно поставало перед Скрипником і яке йому ставили на з'їзді опоненти, він намагався відповісти виходячи передусім з особливостей ситуації в республіці. Це — державне відокремлення України від Росії, здійснене IV Універсалом Центральної Ради, з чим довелось згодитись РСФРР при підписанні Брестського миру. Це — існування в Україні гетьманського режиму. Це — нелегальне становище більшовиків, їх підпільна діяльність, головним змістом якої була підготовка збройного повстання проти окупантів, монархічного режиму.

У позиції Миколи Олексійовича не на останньому місці була турбота про умови дотримання Брестського миру. «Нам треба, — наголошував він, — пристосуватись до ворога, відповідно до тих умов, в яких ми перебуваємо. І якщо, хоч на певний проміжок часу, створюється ця ефемерна українська держава з гетьманом на чолі, то нам доводиться відповідно до цього шикувати свої лави для того, щоб повести робітників в атаку проти ворога, і повести, не звалюючи відповідальності за цю нашу боротьбу на тих, хто стоїть поряд з нами на своїх постах і вершить свою комуністичну справу»[19].

Причому Скрипник вважав цей аспект відповідності партійного будівництва державним зобов'язанням настільки важливим, що до сформульованої тут тези повертався неодноразово протягом обговорення питання про принципи організації Компартії України. «Завдяки сучасному міжнародному становищу Російська Радянська влада є тепер безперечно керівним органом і знаряддям нашої партії, — підкреслював він. — Тим часом Російська Радянська влада, завдяки міжнародним відносинам, перебуває в такому становищі, коли створювати міжнародні ускладнення не доводиться, вони виникають і поза її волею, їх створюють й інші партії. Але нашим завданням є те, щоб ми поставили перед собою конкретну мету, яка при всій відмінності течій, що борються тут, в загальному визнається всіма ними, щоб ми політичну відповідальність не перекладали на плечі Російської Комуністичної партії, на якій уже зараз лежить відповідальність за всі справи Російської Радянської республіки. Це питання не дипломатії, а питання про те, як побудувати відносини так, щоб діяльність, яку веде партія у різних країнах, в одній країні при різних умовах роботи цих партій у різних країнах, не тільки не могли використати вороги, а, навпаки, щоб вона сприяла в одному річищі загальному прагненню Комуністичної партії, а не діяла у розріз з нею. Виходячи з цих міркувань, треба було б визнати, що організаційна відособленість, організаційне виділення на Україні Комуністичної партії більшовиків (що будується) нині необхідне»[20].

Одночасно не можна не відзначити, що реалістичні міркування Скрипника дивним чином переплітались з досить-таки ідеалістичними, навіть дещо ефемерними уявами. Так, наголошуючи на відособленні більшовиків України на грунті дипломатичних факторів, він тут же пропонував доволі непевну конструкцію відносин з РКП(б).

«Російська Комуністична партія, — говорив Микола Олексійович, — є тим джерелом, звідки ми черпаємо досвід революції і звідки ми всі — робітники і найбідніші селяни на Україні — беремо кожен собі приклад,

як іти, яким шляхом вести свою боротьбу. Це ще очевидніше для нашої партії. Ми — молода організація, яка щойно пережила контрреволюційний розгром і заново відбудовується. Певна річ, все, що ми повинні мати для своєї діяльності, ми, товариші, насамперед візьмемо з Російської Комуністичної партії. Тому фактично становище лишається таким, як було й раніше. Підкреслюю: фактично перед нами буде Російська Комуністична партія з її центральними установами, і ми будемо по ній, по цьому флангу шикуватися, ідучи у своєму партійному будівництві все далі й далі. Лозунги, під якими ми будемо йти, виходитимуть з Російської Комуністичної партії. Так воно буде й надалі, інакше й бути не може. Формально, певна річ, створюється таке становище, за якого наша партія виділяється. Але це формальна сторона, за якою наша партія виділяється. Але це формальна сторона, яка для нас, прихильників революційного Інтернаціоналу, значення не має» [21].

Чому ж в уяві Скрипника виділення в окрему партію трактувалось як суто формальне? Важливим для Миколи Олексійовича є посилання на те, що такий акт був би формальним саме для прихильників III, тобто вже Комуністичного Інтернаціоналу. Посилання хистке уже хоча б тому, що такої міжнародної організації комуністів на той час ще не існувало, а лише йшла підготовча робота до її створення. І навіть передбачаючи основні її характерні риси, навряд чи можна було судити про них напевне. Тим більше відштовхуватись як від фактора визначального. М. О. Скрипник спеціально намагався довести, що партії, які входили до II Інтернаціоналу, відрізнялися одна від одної тим, що мали не лише відмінну організаційну будову і тактику, але й програмами. На міжнародних конгресах лише відбувалася координація їх лінії поведінки. Для прихильників III Інтернаціоналу уява про програму діяльності комуністів різних країн, на думку Миколи Олексійовича, мала докорінно відрізнятися. «На даній стадії розвитку фінансового капіталу, — говорив він, — перед пролетаріатом стоїть завдання — боротися за соціалістичну революцію, за диктатуру пролетаріату, і це буде відповіддю на ті імперіалістичні шляхи, якими розв'язуються наявні суперечності суспільного розвитку, буде відповіддю на ті шляхи світової війни, що нині поставлені й у майбутньому передбачаються. Відповідно до цього у нас програма фактично одна в усіх країнах і для всіх комуністичних партій. В цьому відношенні наше розуміння партії в III Інтернаціоналі інші, ніж у II Інтернаціоналі. Тепер усі комуністи всього світу становлять фактично одну партію» [22].

Звичайно ж, у даному разі Микола Олексійович без належних підстав вважав тотожними цілі і програми діяльності комуністів різних країн на тогочасному етапі, явно переоцінював ступінь їх переконань як такий гарант єдності, якому не можуть зашкодити ані державні кордони, ані перегородки організаційного характеру. Тому й сприймати висловлені міркування як достатньо вагомі аргументи ніяк не можна.

Не в меншій мірі це стосується і спроб Скрипника пояснити свої пропозиції щодо утворення окремої КП(б)У логікою приведення організаційних форм діяльності комуністів у відповідність з факторами національно-державного спрямування.

Дійсно. У одних відношеннях Скрипник вважав (принаймні теоретично) Україну державним утворенням, тотожним іншим державам і відповідно доходив висновку про необхідність окремої Комуністичної партії. В інших же випадках називав гетьманську Українську державу під німецькою окупацією ефемерною, — і не лише тому, що вона мала маріонетковий характер щодо окупантів, а й за природою, так би мовити, генетичного походження. Щоправда, останнє не заважало йому знову робити висновки про необхідність окремої організації партії, але вже через особливі умови діяльності комуністів України.

Водночас, входячи в суперечність з самим собою, на тому ж таки I з'їзді КП(б)У Скрипник намагався твердити, що «національне питання знято з порядку денного». У протоколах його виступ під час обговорення ре-

золюції «Україна і Росія» передано у такому вигляді: «Тов. Скрипник доводить, що лозунг права нації на самовизначення, аж до відокремлення, мав своє виправдання до Жовтневої пролетарської революції. У процесі розвитку боротьби класів ми можемо становитись на різні позиції у цьому питанні. І саме для України характерна діалектична зміна нашого ставлення до цього лозунга. До Жовтня наша лінія була цілком вірною, але коли у влади став пролетаріат, становище докорінно змінилося.

Вже під час Брестських переговорів Всеукраїнський з'їзд Рад висловився проти виділення, а тепер ми проти виділення подавно, бо тепер самостійність — ширма для контрреволюційної боротьби проти Радянської влади.

Але первісний наш лозунг у свій час мав значення і буде мати його у першу стадію революції в Австро-Угорщині, хоронити його, у всякому разі, ще рано, бо він не скрізь ще пройдений і зживається у ході боротьби»[23].

Таким чином, аргументацію М. О. Скрипником необхідності утворення окремої від РКП(б) Компартії України, виходячи із стану відносин України і Росії, визнати логічною, доказовою не можна при всьому бажанні. Скоріше, тут можна вести мову про відсутність до кінця продуманої, всебічно теоретично опрацьованої, вибудованої, зваженої схеми. І хоч на І з'їзді КП(б)У його підтримали прихильники Г. Пятакова, М. Скрипник у процесі обговорення резолюцій, що набуло пристрасної суперечки, зняв свій проект. Це зумовило прийняття пропозицій Е. Й. Квірінга про утворення КП(б)У на правах обласної організації РКП(б).

Після всебічного обговорення з'їзд більшістю голосів прийняв резолюцію, запропоновану Е. Й. Квірінгом, і постановив: «Об'єднати партійні комуністичні організації України в автономну, в місцевих питаннях, Комуністичну партію України з своїм Центральним Комітетом і своїми з'їздами, але яка входить в єдину Російську Комуністичну партію з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з'їздам Російської Комуністичної партії, а в питаннях загальнополітичних — ЦК РКП».

Судячи з усього, Скрипник зняття своєї резолюції з голосування, схвалення іншої резолюції не сприйняв як власну поразку. Перевагу, як і завжди, взяла уява про революційну доцільність, про найефективнішу форму життєдіяльності партійного організму. Микола Олексійович і на заключному етапі з'їзду справляв на його роботу великий вплив. Зокрема, саме з його пропозиції з кількох можливих варіантів було ухвалено назвати республіканську партійну організацію Комуністичною партією (більшовиків) України. У заключний день роботи з'їзду Скрипник зробив доповідь «Практичні і організаційні завдання партії на Україні». З його ініціативи з'їзд вирішив утворити в Україні обласні партійні організації.

М. О. Скрипника було обрано до керівного органу комуністів України — кандидатом у члени ЦК КП(б)У. Він з повним правом міг вважати Компартію України в тому вигляді, в якому вона народилася, і своїм дітищем.

Надалі його доля була щонайтісніше пов'язана з її діяльністю. Делегат майже всіх наступних з'їздів і конференцій (аж до смерті), з кінця 1918 р. практично незмінний член ЦК, з 1923 по 1925 р. — кандидат, а в 1925 — 1933 роках — член Політбюро ЦК, Микола Олексійович завжди користувався величезним авторитетом і робив вагомий внесок у розв'язання проблем, якими займалась республіканська партійна організація.

Щоправда, доля склалася так, що йому ніколи не довелося очолювати КП(б)У, хоч, здавалось, підстав для цього у нього було не менше від інших. Подейкували, що це пов'язано з його помилковою позицією (так вважалось десятиліття) у питанні про утворення партії на І з'їзді КП(б)У, яку, начебто, йому не могли вибачити ні Ленін, ні ЦК РКП(б), ні партійний актив України.

Думається, що ніякої логіки у таких міркуваннях немає. Секретарями ЦК КП(б)У обирались Г. Пятаков, Й. Квірінг, С. Косіор, які в багатьох принципових питаннях того нелегкого часу нерідко дотримувались, як

офіційно вважалось, оцінювалось у відповідних документах, хибних поглядів, припускались досить серйозних помилок.

Очевидно, тут більшу роль відіграли інші мотиви. М. О. Скрипник, як правило, не примикав до жодної з течій, що тоді сформувалися і проявляли себе нерідко з полярних позицій. Він ніколи не прагнув до фракційності, до згуртування навколо себе якоїсь групи людей, завжди хотів бути вище за таку поведінку, сподівався, що принципово відстоює загальнопартійний інтерес. І поки точилася боротьба між представниками «лівих» і правих, він, природно, не міг реально претендувати на першу роль у партії, за яку точилося нерідко відчайдушне суперництво.

А згодом настали інші часи, які покликали на авансцену інших виконавців. Микола Олексійович тим часом дедалі більше займався державними справами, набував досвіду державного діяча. Його анкета періоду громадянської війни миготить частими змінами місць роботи: завідуючий відділом по боротьбі з контрреволюцією, член колегії Всеросійської ЧК, Народний комісар державного контролю в уряді Радянської України, народний комісар робітничо-селянської інспекції УСРР, народний комісар внутрішніх справ республіки. З квітня 1922 р. до початку 1927 р. він очолює комісаріат юстиції, водночас обіймає посаду Генерального прокурора УСРР.

Мабуть, цілком правомірно виникає питання, чому у вищих сферах юриспруденції, правопорядку, державного будівництва країни, а потім республіки такий довгий час перебувала людина, яка не мала не лише спеціальної, а навіть будь-якої вищої гуманітарної освіти, яка, здавалось, ніколи не виявляла нахилу до роботи в цій зовсім непростій і нелегкій галузі. Судячи із творчої спадщини, не можна було віднести заняття проблемами законності, криміналістики до вподобань Миколи Олексійовича.

Залишається шукати більш-менш переконливі пояснення перш за все в ідейно-психологічній сфері. Наскільки М. О. Скрипник був відданий ідеї соціалістичної революції, готовий на будь-які самопожертви заради її торжества, настільки ж непримиренним він був до її ворогів, готовим до послідовної, безкомпромісної боротьби з ними. І за тодішніми уявами така якість, така націленість переважували будь-які інші критерії. Микола Олексійович і сам ніколи не приховував свого жорсткого ставлення до супротивників нового ладу.

Біда Скрипника, його покоління полягала, очевидно, насамперед у тому, що вони абсолютизували закони класової боротьби, протиставляли їх загальнолюдським законам і, не задумуючись, відкидали останні як нічого не варту формальність, якщо вони заважали їх революційній практиці.

І, можливо, Скрипник ніколи б не заслужив такої шани і уваги нащадків, якби він замикався лише на своїх тогочасних службових обов'язках. Його діяльна творча натура, характер, темперамент вимагали значно більших обширів. Він плідно проявляв себе одночасно в багатьох сферах суспільного життя.

Одна з таких сфер — національна. Твердити, що тут виявлявся якийсь особливий потяг, особлива любов, мабуть, не варто. Швидше можна допустити, що Микола Олексійович вважав це вимушеною необхідністю, невідворотним обов'язком, який він прийняв на себе свідомо, а поступово сам себе переконав, що, окрім нього, з таким завданням навряд чи інший хто впорається. Проте таке припущення може виявитись хибним, чи ж то не в усьому близьким до істини. Єдине, що з певністю можна стверджувати, так це те, що незалежно від посад, які обіймав Скрипник, він завжди вважав своїм обов'язком пильнувати за тим, як здійснюються принципи національної політики, як відбиваються ті чи інші кроки в цій галузі на суверенітеті республіки, як іде процес будівництва багатонаціональної держави.

(Далі буде)

[1] Бабко Ю. Солдат партії (Про М. О. Скрипника). — К., 1962; Бабко Ю., Білокобильський І. Микола Олексійович Скрипник. — К., 1967.
[2] Мацевич А. Микола Скрипник. Біографічна повість. — К., 1990. — 216 с.
[3] Білокінь С. І. Нарком // Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди. — К., 1990. — С. 357 — 367; Нечай П. Ім'я і доля. Героїчні і трагічні сторінки біографії М. О. Скрипника // Київська правда. — 1989. — 12, 14, 15 лют.
[4] Кошелівець І. Микола Скрипник. — Мюнхен, 1972. — 343 с.
[5] Скрипник М. О. Вибрані твори. — К., 1991. — 617 с.
[6] Скрипник М. Статті й промови. — Т. 1. — Харків, 1930. — С. 1 — 5.
[7] Там же. — С. 6.
[8] Скрипник М. Воспоминания об Ильиче. — М. — Л., 1927. — С. 77 — 78.
[9] Скрипник М. Статті і промови. — Т. 1. — С. 102.
[10] Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. — Т. 5. — 1974. — С. 356.
[11] Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО) ф. 39, оп. 4, спр. 192, арк. 1.
[12] Там же.
[13] Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.) Сб. документов и материалов. — К., 1962. — С. 83, 84, 86.
[14] Там же. — С. 82 — 83.
[15] Коммунист. — 1918. — № 1 — 2. — С. 31 — 32.
[16] Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. — С. 179.
[17] Там же.
[18] Там же. — С. 167.
[19] Там же. — С. 167 — 168.
[20] Там же. — С. 167.
[21] Там же. — С. 168.
[22] Там же. — С. 166.
[23] Там же. — С. 128 — 129.

ПО СТОРІНКАХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ПЕРІОДИКИ

С. Венгржиновский

Свадьба Тимоша Хмельницкого*

Влюбленный юноша просил у отца, чтобы его отправили к невесте как можно скорее, торопил челядь, да, правду сказать, и нечего было откладывать; сватовство и так тянулось больше трех лет. Препятствий больше не предвиделось никаких: согласие отца невесты было, заложник тоже был, значит, лукавый волошин не мог ничего дурного сделать жениху.

В княжеском дворце в Яссах шли хлопотливые приготовления к свадьбе. Домна Тодора, жена Василия Лупула, в угоду жениху хотела устроить свадьбу по украинским обычаям, а потому надо было многое приготовить, многому научиться и научить челядь. К свадебному пиру все комнаты усыпаны были розмарином. Невеста тоже размечталась о женихе: вероятно, слышала о его новых подвигах на Батоге и приказывала петь казацкие думы и песни, желая, быть может, перевести подвиги героев этих дум на своего суженого. Народ ликовал, что наконец грозившая опасность нашествия иноземцев прошла. Один, кажется, Лупул сидел нахмурившись, горюя о несбывшихся надеждах.

Между тем жених в обществе Выговского и Тетери, которых отец его придал ему в качестве менторов, и с небольшим отрядом казаков приближался к пограничному городу Ямполю, где его должно было встретить молдавское посольство, чтобы сопровождать в Яссы. Но дальше поведем рассказ словами очевидца, хотя негодующего против жениха и не щадящего для него и его свиты черных красок, но передающего все дело с полною обстоятельностью. «Случилось, — восклицает он, — то, чего или сам Бог желал и что предопределил от века для возлюбезного детища его милости господаря, или же — что неизбежный злой рок не хотел минуть этого дома; во всяком случае, он не мог избежать своей горькой судьбы после поражения поляков на Батоге и осады Каменца. После долгих переговоров по поводу этого брака обе стороны подошли к Днестру 18 августа. Для приветствия Тимоша, остановившегося в Ямполе, его милость господарь, как человек мудрый, выслал к Сорокам великого дворника [1] Тому с небольшим отрядом войска; с ним же отправил карету с шестью лошадьми, а также всевозможные припасы и приказал приготовить вин и медов, чтобы угостить Тимоша в Сороках как сына; оттуда Тома должен был служить проводником ему в Яссы. Что же делал Тимош? Он послал к дворнику в Сороки, приглашая его к себе в Ямполь; а когда дворник, не желая противиться его воле, переправился на другую сторону Днестра, то Тимош задержал его, опасаясь измены, и, мало того, сейчас написал к его милости господарю, чтобы он прислал своего брата в качестве заложника. И на это должен был согласиться его милость господарь с пасмурным лицом. Лишь только гетман прибыл в Ямполь, как Тимош со своим войском стал переправляться на волошский берег Днестра. Это было во вторник 26 августа. В среду он ночевал в Бельцах (уездный город Ясского уезда Бессарабской губернии), в четверг — над Прутом в Каушанах (деревня в Ясском уезде), а в пятницу около полудня подъезжал к Яссам. Для приветствия нежеланного сына выехал и его милость господарь с боярами и восьмью тысячами войска; при нем были шесть паюков [2], одетых красиво по-турецки, и кавалькада из 8 оседланных лошадей. Словом, ехал как монарх, величие ко-

* Закінчення. Початок див.: «Укр. іст. журн.» — 1995. — № 6.

торого довольно достойно описать не могу. Съезжая в долину навстречу Тимошу, шедшему с тремя тысячами запорожского войска, как говорят, отборнейшего, однако ж ужасно оборванного, в четверти мили от него войска его милости господаря выстроились по обеим сторонам дороги. Спускаясь под гору со своим войском, Тимош-гетманич несколько испугался и приказал играть, как перед сражением, войсковой музыке. Съехавшись, его милость господарь и Тимош сошли с лошадей и поздоровались. Тимош обнял его милость, [который] поцеловал его как сына. Его милость господарь сказал ему несколько слов приветствия, радуясь его приезду, а тот хоть бы слово проронил: стоял как столб и кусал себе губы. Выговский отвечал за него. Кавалькада Тимоша состояла из 9 лошадей невидных, да и тощих; правда, на двух-седла были очень дорогие; одно — густо осыпано жемчугами, а другое — богато вышито золотом.

Сам Тимош, человек еще молодой, с лицом, изрытым оспой, большого росту, великий дурень, одет был в атласный кармазиновый жупан и бархатную, подбитую соболями ферезию [3], но как бы с чужого плеча. Имел он еще два рыдвана, каждый в шесть лошадей, воз со скарбом да мешков до 400 с солью, которой они набрали, кажется, для торговли. Некоторые полковники были на хороших лошадях; все в польских костюмах, в серебре, но таких было немного, большая же часть-голота. В город Тимош ехал бок о бок с его милостью господарем; при въезде их стали стрелять из пушек и заиграла военная, а также турецкая и цыганская музыка. Его милость господарь ввел Тимоша в богато убранные покои, где представил ему своего сына Стефана и много говорил, выражая радость и удовольствие по поводу его приезда. Тимош по-прежнему молчал, Выговский опять отвечал за него. Между тем, в комнате невесты боярышни стали сейчас танцевать, а цыгане резали усердно на своих сербах [4]. Его милость господарь ушел в другие комнаты, предлагая жениху тоже отдохнуть после такого трудного путешествия и умыться от дорожной пыли; услуживать ему назначил своих придворных. С ним осталась и его ассистенция (свита), как-то: Выговский, Тетеря и немало других его приближенных; тут же стояли некоторые волошские бояры; но он, повернувшись к ним задом (только прошу Wemiam — извинения), стал обрезывать себе ногти. Полковникам, есаулам и сотникам назначили в городе приличные квартиры и каждому дали все необходимое, а под виноградниками стоял казацкий табор, причинивший немало убытку ясским жителям. Жиды и не показывались, потому что приходилось откупаться дорогой ценой, если попадались в казацкие руки. Потом наехали и жены казацкие; им тоже дали квартиры и все необходимое. Между тем, во дворце уже приготовили обед, к которому его милость господарь пригласил Тимоша; но тот медлил, так что его милости пришлось долго ожидать. Наконец он пришел к обеду, переодевшись в другое, польское платье. Его милость усадил Тимоша подле себя. Стали есть, пить за здоровье и стрелять из пушек, а Тимош по-прежнему ни бе ни ме, что ужасно обижало его милость господаря. Играла турецкая и волошская музыка, а турки выделывали всякие фокусы до самой ночи. В субботу утром Тимош приготовлялся к браку и не был на обеде. Все боярыни и боярышни, богато одетые, танцевали в замке, а Тимош, покуривая в окне дымный табачище, в присутствии всех присматривался к волошским танцам. В воскресенье молодежь и волошские боярыни тоже танцевали; затем их милости свою гордую Роксанду, возлюбленное свое детище, отдали с великою печалью Бог знает кому, неотесанному, немому мужику. Тимош ехал в церковь на своем турецком коне под китой [5] в дорогом платье, которое подарил ему его милость господарь. Два паюки шли подле него; бояре тоже провожали его, как что-нибудь путное. Тимош вернулся из церкви в замок франтом, веселый, обнявши невесту. Собралось много народу; стреляли из пушек, пели; дочь его милости заливалась слезами, а прежде, бывало, нетерпеливо выглядывала жениха и приказывала петь казацкие песни. Потом сели за стол. Послали за казачками, но их не застали на квартире, потому-что все они угощались горилкой в «карвасерах» (предместье в турецких

городах, где обыкновенно находились кабаки и жил чернорабочий народ). Привезли их в замок, как каких-нибудь страшилищ; все это были родственницы Хмельницкого, очень безобразные, в жидовских «сермаках», подбитых, однако ж, соболями, с большими воротниками; они хотели, чтобы их наряды соответствовали волошским. Много о них следовало бы писать, но стыд удерживает меня. Всех этих женщин угощала ее милость господарыня в других комнатах, а его милость господарь поминутно просил своего зятя Тимоша есть, пить и веселиться. Только теперь, нагнувшись к Котнарскому, он тихо проговорил: «Спасибі дуже його милості господарови: есть всего досить. Чого ж більше треба!» Дал таки Бог услышать от него хоть слово! Опять заиграла турецкая музыка; стали стрелять из гармат и пить за здоровье Хмельницкого и за счастье новобрачных. Тимош послал за своей музыкой: органистом, тремя скрипачами и пузанистом, и только теперь немного разошелся. Музыканты стали играть ему по-польски, а он приказал своим казакам «идти в танец». Те, как скот, повалили в комнаты. Пили за полночь, но казачек еще довольно рано отвели на квартиры, потому что когда боярыни сказали им что-то неприятное, одна казачка, большая вострука, по имени Галька Карпуха, при княгине ответила: «Чи це на сміх ми до вас приїхали? Коли ви пишніші від нас, чому ж дочку свою за козака віддаєте?» Спускаясь потом по лестнице, она свалилась не только от своей толстоты, но и потому, что пьяна была; едва ее довели до кареты. Другие казачки, однако, держались на ногах, и всякий раз, как отвозили их на квартиры, возницы и логофеты [6] его милости господаря получали от них в подарок орехи. После свадебного пира новобрачный, вставши из-за стола, отправился в покои, отведенные для него и его жены, и два дня кряду не выходил оттуда. В среду выехал в поле на прогулку. В четверг обедали в покоях его милости господаря. На обеде присутствовали их милости господарь и господарыня, гордая Роксанда и Тимош, а также бояре и боярыни; из посторонних мало кто был допущен; за столом их милостям прислуживали камер-юнгферы [7]. После обеда Тимош решился уже сам танцевать со своей женой; при этом ему служили Выговский и Тетеря. За такой труд его милость господарь подарил зятю штуку парчи, но последний не сумел даже и поклониться. Того же дня рано Тимош делал подарки его милости господарю и знатнейшим боярам. Его милости подарил сорок соболей, своей жене — адамашковую соболевую шубку, а боярам — каждому по сто талеров левковых [8]. На такие дары некоторые гордые бояре не обратили почти внимания. В свою очередь его милость подарил Хмельницкому четырех лошадей: двух турецких с седлами и двух волошских арсамаков. Посол господаря мултанского (валашского) тоже подарил ему коня с седлом, а жене его — ковер и штуку парчи; других послов не было. Его милость господарь дал приданого за дочерью 20 тыс. талеров, кроме платья; сверх того ей, как любимой дочери, еще особо подарил две тысячи червонных злотых, карету и много возов со скарбом. Выговский получил в подарок 20 локтей атласу, 10 локтей бархату, рысий мех на шубу и 150 талеров левковых. Другим из свиты Тимоша, есаулам, сотникам тоже дарили деньги, да те без стыда сами домогались подарков. В пятницу 6 сентября выехал Тимош из Ясс. Его милость господарь провожал его до того места, где встретил его при въезде; провожали молодых и ее милость господарыня с боярами. Сошли с лошадей и стали прощаться. Прощаясь, его милость господарь долго разговаривал со своим зятем. В это время Роксанда, обливаясь слезами, обнимала мать, наконец, подошла к отцу попрощаться. Его милость поцеловал зятя, принимая веселый вид, но на сердце у него была печаль, едва дававшая ему возможность говорить; прощались также бояре и боярыни. Еще его милость стоял с открытой головой, а Тимош уже сел на коня и, надевши шапку, уехал. Сбывши такого гостя, его милость господарь уехал обратно в город».

Тимош на своей свадьбе был, однако ж, больше разговорчив, чем представляет его автор вышеприведенного рассказа. По другим сведениям, во время свадьбы в княжеском дворце часто собирались на семейные совеща-

ния, и на них Тимош играл не последнюю роль. Беседы имели политический характер; в одной из них Лупул стал уговаривать своего зятя относиться к полякам миролюбивее. Тимош ответил ему резко на это: «Поки ця шабля у мого боку, не перестану її тупити на ляхах». В дальнейших беседах проглянули заветные мечты Хмельницких — отца и сына, которые они связывали с устроившимся теперь браком. Тимош стал делать прозрачные намеки, что сам желал бы стать господарем земли молдавской, а Лупула утешал тем, что с батьком они достаточно влиятельны в Стамбуле, чтобы выхлопотать или, наконец, купить Валашское княжество. «Еще и Ракоци достанется», — прибавил Тимош в конце беседы. Опечалили Лупула такие речи зятя, и он сейчас после отъезда Тимоша в Украину стал хлопотать в Константинополе о Валашском господарстве, решив в крайнем случае уступить Молдавское зятю. Не знаю, чем бы эти хлопоты кончились, если б их не предупредили события, которые не дали самому Лупулу удержаться на Молдавском господарстве.

На свадебных семейных совещаниях присутствовал логофет, первый сановник княжества, самое доверенное лицо Лупула-Стефан Бурлуц (толстый, или Георгица, как называют его другие). Он слышал все планы и предположения новых родственников и проболтался о них пред своей женой, которая была по происхождению валашка и состояла в близком родстве с Матвеем Бессарабом. Понятно, что жена логофета не замедлила сообщить последнему полученные ею от мужа сведения. Матвей Бессараб, слыша об угрозах Тимоша Ракоци, которого желал иметь давно союзником против Лупула, сообщил о сем трансильванскому князю, предлагая ему заключить наступательный и оборонительный союз против Лупула и его зятя. Пошли деятельные переговоры. Новые союзники разожгли честолюбие молдавского логофета обещанием посадить его на место Лупула. Новый триумвират стал подготавливать почву к осуществлению своих планов.

Пока все это происходило, в Украине «барзо примерки великіе были в Корсуне и по иных городах в тех поветах, также и на Заднепрю, в Переясловлю и в пригородках его, в Носовце, в Прилуце, опрочь Нежина, много вымерло людей, же пусты зостали дворе». Страх заразы заставил Тимоша спустя несколько недель после своей свадьбы искать убежища у своего тестя, и потому он просил Лупула позволить им переехать в Яссы с женой на то время, пока в Украине свирепствует чума. Лупул, скрепя сердце пригласил зятя с дочерью; но, кажется, был убежден, что у Тимоша это только предлог, а умысел у него другой, и стал еще настойчивее хлопотать в Стамбуле о Валашском господарстве. Между тем и супружеская жизнь молодых, кажется, не ладилась; спустя два месяца после их свадьбы разнеслись слухи, что они живут очень не мирно, и слухи эти так далеко распространились, что Шайноха нашел их даже во французской газете (Jazette de France 1652 г. 15 ноября).

Вторжение Тимоша в Валахию произвело самое дурное впечатление на соседей; даже Богдан Хмельницкий чувствовал неловкость своего положения и в письме к королю, не умея оправдать поведения сына, отвергал самый факт вторжения его в Валахию. Смелый поступок Тимоша обеспокоил даже Турцию, и по этому поводу визирь Азем-Магомет «писал к Хмельницкому, требуя, чтобы он своих ратных людей держал в уйму[9] и в господарство его государя входить не велел и о том учинил крепкий заказ, а сына своего взял бы к себе».

После поражения Тимоша союзные войска венгерцев, молдаван и валахов повернули к Сочаве, древней столице молдавского княжества; они решили осадить эту крепость, чтобы принудить жену Василия Лупула выдать свои богатства. Должно быть, у Домны Тодоры было еще много состояния, хотя она ушла в Сочаву только с остатками богатства Лупула. Но Тимош предупредил союзников, подоспев на помощь к своей теще с восемью тысячами казаков и запершись с ней в Сочаве, привел крепость в оборонительное положение. Хотя сочавский замок для своего времени был почти неприступным и имел значительный гарнизон, но положение осаж-

денных было трудное. С самого начала союзная армия в числе 20 тысяч окружила замок железным кольцом, лишив таким образом город возможности пользоваться подвозом съестных припасов и фуража. Правда, замок был достаточно крепок, и у осажденных было довольно храбрости. Будь малейшая надежда на помощь извне, Тимош мог бы продержаться и даже отбить осаду; но такой помощи ниоткуда нельзя было ожидать, потому что сам король польский стал лагерем у Каменца, чтобы не допустить Богдана Хмельницкого подать помощь сыну. Может быть, Богдан и не обратил бы внимания на это препятствие, если б чувствовал в себе достаточно силы, чтобы помочь своему первенцу; но это было после постигшей его неудачи в борьбе с поляками; татары его оставили, а свои казаки протестовали против нового похода в Молдавию, так как надо было напрячь все силы против Польши для поправления проигранного дела.

Действительно, положение осажденных становилось очень трудным; многие из гарнизона уходили к осаждающим. Весь гарнизон падал духом; одна Домна Тодора, жена Василия Лупула, поддерживала мужество и бодрость осажденных. «Она, — говорят современные летописцы, — казаков задобряла деньгами, волохов поощряла обещаниями, словом: всех своею смелостью подбодрила, даже съестные припасы сама лично делала и воду мерой раздавала. А когда не стало пороху, выставила всю посуду для приготовления его; Тимошку обязывала бражничать с казаками и побуждать их к неустанной обороне, но на все мирные предложения союзников отвечала отказом».

Наконец в лагерь осаждающих прибыл давний соперник Тимоша — Дмитрий Вишневецкий. Узнав от бежавших из Сочавы трех полков, спасенных некогда Тимошем от смерти, где находился его соперник, он приказал навести в это место «колобрину» (род пушки). Выстрел оказался роковым: пушку разорвало и ее осколком оторвало ногу у Тимоша. Раненого, в бесчувственном состоянии, подхватили казаки и долго трясли, желая привести в чувство; но это ни к чему не привело. Тимош прожил еще четыре дня в страшных мучениях, у него развился антонов огонь, и он умер.

Теща долго скрывала смерть Тимоша; тело его в гробу, покрытом двумя коврами, временно было поставлено в лавке. 9 октября Сочава сдалась. Казакам позволено выйти с оружием и взять с собою тело своего предводителя.

Печальная весть о смерти Тимоша быстро разнеслась по Украине. Ломала руки с отчаянием молодая жена, заливаясь горючими слезами. Не так думала она встретить милого. Отчаяние ее еще усугублялось, когда она глядела на двух своих малюток-близнецов, которые лишились отца прежде, чем его увидели. Старый Богдан был тоже неутешен, потеряв в сыне главную свою надежду, но его скорбь несколько утихала при мысли, что любимый сын его не достался в руки врагу и умер казаком.

[1] Високий боярський чин при дворі молдавського господаря в XIV — XIX ст.
[2] Нижчий боярський чин при молдавському дворі на зразок пажа.
[3] Різновид жіночого верхнього одягу.
[4] Національний циганський смичковий інструмент.
[5] Плетене солом'яне чи трав'яне покривало.
[6] Вищий боярський чин при дворі молдавського господаря в XIV — XIX ст., який очолював господарську канцелярію, зберігач великої печатки.
[7] Боярський чин при дворі молдавського господаря.
[8] Молдавська національна грошова одиниця за доби середньовіччя.
[9] Стримував.

До 60-річчя Інституту історії України НАН України

Михайло Марченко*

Док. № 7

Висновок співробітників Інституту історії і археології АН УРСР [1] щодо характеру літератури, яку було вилучено під час арешту М. І. Марченка

5 січня 1943 р.

З а к л ю ч е н и е

[Пор.] Уфа, 5 января 1943 г. Мы, нижеподписавшиеся, директор Института истории и археологии Академии наук УССР, профессор Петровский Николай Неонович, старший научный сотрудник института, кандидат исторических наук Гуслистый Константин Григорьевич и старший научный сотрудник того же института, кандидат исторических наук Ястребов Федор Александрович [2], рассмотрев представленный нам список изъятой при аресте у бывшего зав[едующего] сектором феодализма Института истории АН УССР Марченко Михаила Ивановича антисоветской националистической литературы [3], и отвечая на поставленные перед нами вопросы, нашли:

1. **Вопрос:** Какой литературой, изъятой из обращения, мог пользоваться Марченко М. И., как бывший зав[едующий] сектором эпохи феодализма Института истории Академии наук УССР?

Ответ: 1. «Велика історія України», 2. «Часи козацькі на Україні», 3. «Про організацію українського війська».

Примечание: Нам неизвестны следующие, поименованные в приложенном к сему списке, издания: 1. «Песенник», 2. «Атлас Украины» — изд[ательст]во «УСС», 3. «Вістник», 4. «Антисоветский пятитомник» К. Левицкого, 5. «Від Мирного до Хвильового», 6. «Память вождя Укр[аинской] галицкой армии», 7. «Відродження Буковини», 8. «Великий зрив» — автор К. Левицкий.

2. **Вопрос:** Имелась ли какая-либо конкретная необходимость в пользовании литературой, изъятой у Марченко при обыске и указанной в прилагаемом списке?

Ответ: Конкретная необходимость могла быть в пользовании только: «Велика історія України», «Часи козацькі на Україні» и «Про організацію козацького війська». У Марченко не было, связанной с научной работой, конкретной необходимости пользоваться следующей литературой, поименованной в приложенном списке: 1. «Моя борьба» Гитлера, 2. «Історія Січових стрільців», 3. «Відродження нації» Винниченко, 4. «Наполеон и Украина», 5. «Історія «Просвіти», 6. «Договор с Деникиным», 7. «Українські січові стрільці», 8. «Українсько-московська війна», 9. «Полтава» Богдана Лепкого, 10. «Мотря» Лепкого.

На основании изложенного выше мы приходим к выводу, что Марченко М. И., как зав[едующий] сектором феодализма и как научный сотрудник Института истории Академии наук УССР, мог пользоваться тремя изда-

* П р о д о в ж е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1996. — № 1.

ниями, поименованными в ответе на 1-ый из поставленных выше вопросов. Что касается десяти изданий, перечисленных в ответе на второй вопрос, то у Марченко не было никакой конкретной необходимости пользоваться ими для своей научной работы и хранить их у себя дома.

По поводу изданий, поименованных в примечании к ответу на 1-ый вопрос, заключения дать не можем, т. к. содержание этих изданий нам неизвестно.

Проф[ессор] Н. Петровский
К. Гуслистый
Ф. Ястребов

ДА СБУ, спр. 31982-ФП, арк. 145-в. Оригінал. Рукопис. Підписи — автограф.

Док. № 8

Протокол допиту в'язня М. І. Марченка в Управлінні НКВС СРСР по Новосибірській області [4]

31 березня 1943 р.
Допрос начат — 9^{00}
- « - окончен] — [5]

Вопрос: Сообщите причину Вашего отказа подписать протокол об окончании следствия, который был Вам предъявлен 30 июля 1942 года?

Ответ: Протокол об окончании следствия мне 30-го июля 1942-го года не предъявлялся и я его подписывать не отказывался.

Вопрос: Вам зачитывается акт от 30-го июля 1942 года [6], из которого видно, что Вы отказались подписать протокол об окончании следствия.

Почему Вы теперь об этом заявляете ложь?

Ответ: Я тогда заявил следователю, что после ознакомления меня с дополнительными материалами моих сокамерников, которые были допрошены в качестве свидетелей по моему делу, и учитывая то, что я уже 7 марта 1942-го года подписывал постановление об окончании следствия, после чего мною было через следователя подано заявление на имя областного прокурора г. Новосибирска, датированное тем же числом, я считал, что следствие дополнить ничем не имею и протокол мною уже подписан еще 7 марта 1942 г. в г. Томске.

Вопрос: Коль скоро Вам дополнительно предъявили новые материалы, которых не было до 7 марта 1942 г., т. е. до предыдущего протокола об окончании следствия, Вы обязаны были подписать новый протокол, чего не сделали.

Ответ: Следователь, предъявляющий мне следствие [7], не объяснил моих обязанностей, сейчас я понял, что допустил ошибку, которую признаю.

Вопрос: В поданном Вами заявлении на имя областного прокурора г. Новосибирска 7 марта 1942 года Вы просили Вас вызвать для дачи объяснений. Что Вы хотели сообщить?

Ответ: Я хотел просить прокурора ускорить решение моего дела, никаких других жалоб и ходатайств я заявлять не имел и не имею.

Вопрос: Выше Вы сообщили, что с материалами допрошенных в качестве свидетелей Ваших сокамерников Вы ознакомились еще 30-го июля 1942 г. Вы это подтверждаете?

Ответ: Да, я еще раз повторяю, что с материалами допрошенных по моему делу свидетелей я познакомился еще 30-го июля 1942 г.

Вопрос: Сокамерники Гессен Владимир Юльевич на допросе от 2-го июля [8] 1942 г., Петельский Василий Иванович — 23-го июля 1942 г., а также Захарченко Петр Ефимович, Загальский Николай Сергеевич и Мисонжик Исаак Осипович на допросах от 29-го июля 1942 [г.] Вас полностью уличают во враждебном отношении против [9] советской власти и в том, что Вы в пути следования этапом и в камере среди заключенных проводили беседы-лекции на контрреволюционные националистические темы.

Вы признаете себя в этом виновным?

Ответ: Хотя я с вышеуказанными сокамерниками, с которыми я продолжительное время находился в одних камерах Томской тюрьмы и с некоторыми из них следовал этапом из Киева в Томск, находился в нормальных взаимоотношениях и личных счетов с ними не имел, все же их показания я считаю вымышленными и провокационными, которые я категорически отрицаю.

Я ни в этапе, ни в камере среди заключенных контрреволюционных националистических разговоров не проводил.

По существу [показаний] каждого сокамерника, допрошенных в качестве свидетелей по моему делу, объясняю следующее:

Действительно, по просьбе заключенных во время этапирования нас из Киева в г. Томск и в некоторых камерах Томской тюрьмы я прочитал несколько лекций-бесед на следующие темы:

1. «Славяне и их историческое прошлое».
2. «Киевское государство».
3. «Новгород Великий».
4. «Битва на Чудском озере».
5. «Создание Московского государства».
6. «Завоевание Сибири Ермаком» и некоторые другие беседы из цикла русской истории.

Никакой националистической контрреволюционной пропаганды в этих лекциях мною не протаскивалось, лекции мною читались в соответствии со взглядами советской исторической науки. По поводу показаний Гессена Владимира Юльевича я должен заявить, что они являются лживыми.

О том, что я якобы заявлял о том, что буду читать свои лекции по-украински лишь потому, что украинский язык является государственным во всем СССР, это ложь, я этого не говорил. Я перед началом одной из лекций ска[за]л, что мне легче читать на украинском языке потому, что на Украине я преподавал на этом языке, как на языке Украинской Республики.

Гессен меня обвиняет в том, что я неправильно, в националистическом духе истолковывал вопрос создания и формирования русской и украинской народностей.

Я же на своей точке зрения настаиваю, что создание русской и украинской народностей является процессом одновременным, это правильно и давно установлено в исторической науке.

О каком бы то ни было завоевании русскими украинцев и угнетении последних в прочитанных мною лекциях на указанные выше темы у меня не было и речи.

В отношении завоевательной политики князей Рюриковичей Гессен проявляет свое незнание истории.

Первые князья Рюриковичи не были ни русскими, ни украинцами, это были варяги-завоеватели, пришедшие на нашу землю из-за Балтийского моря [10]. Так и говорилось мною в беседах. По вопросу о литературном историческом памятнике о «Полку Игореве»: это есть, о чем я и тогда заявлял моим сокамерникам, — памятник общей культуры украинского и русского народов, что является доказательством родственности происхождения этих двух братских народов. Мною это говорилось в лекции «Киевское государство» в разделе «Культура Киевской Руси» [11]. О монастырях и церквах, о крещении Руси, о прогрессивной роли этого явления и проч. говорилось мною правильно, в соответствии с замечаниями на конспекты по истории СССР, данными руководителями правительства в 1934 году, и в связи с постановлениями ЦК ВКП(б) о преподавании истории в школе [12]. Никаких искривлений, а тем более истолковываний своих взглядов в контрреволюционном националистическом духе у меня не было.

Гессен меня обвиняет в том, что я восхвалял польскую культуру и охаивал советскую действительность, это все ложь.

О положении рабочих и крестьян Польши мною ничего не говорилось, и советскую действительность я не опошлял.

В отношении показаний Петельского Василия Ивановича могу сказать следующее: никаких вопросов во время чтения мною лекций Петельский мне не задавал.

В отношении роли Киева и Новгорода, как первых государственных объединений на Руси, я в лекциях говорил, и это правильно, что Киев был первым центром государственного объединения на Руси, что Киевское государство было общим пунктом исторического развития, как русского, так и украинского народов.

Показания Захарченко, Решетникова, Загальского и Мисанжика, которые по своему содержанию однородны между собой и аналогичны показаниям Гессена и Петельского и которые сводятся к тому, что я в прочитанных мною лекциях протаскивал контрреволюционные националистические взгляды, являются неверными, вымышленными, которые я отрицаю с начала и до конца.

Вопрос: Чем Вы желаете дополнить свои показания?

Ответ: Свои показания я дополнить ничем не имею.

Протокол с моих слов записан верно, мною лично прочитан, в чем и расписываюсь.

М. Марченко.

Допросил: Ст[арший] следов[атель] след[ственной] гр[уппы] УНКВД НСО[13] **Шейнман**
лейт[енант] гос[ударственной] безоп[асности]

При допросе присутствовал пом[ощник] прокурора гор. Мариинска [14] **Макиенко**

ДА СБУ, спр. 31982-ФП, арк. 49 — 54. Оригінал. Рукопис.

Док. № 9

Власноручні свідчення в'язня М. І. Марченка про його роботу ректором Львівського державного університету ім. І. Франка у 1939 — 1940 рр. [15]

30 травня 1943 р.

«Моя работа в городе Львове — 1939-40 гг. — и взгляды на причины моего ареста» [16]

В дополнение к показаниям по существу следственного дела заключенного Марченко Михаила Ивановича.

Заранее прошу прощения у следствия, что форма моего изложения будет несколько отличаться от обычного следственного показания. В данном объяснении я ставлю своей задачей описать, как можно подробней, насколько мне это удастся и позволит память восстановить за такой довольно продолжительный разрыв, все, хотя бы основные, вопросы, связанные с моим пребыванием в Западной Украине, с тем, чтобы следствие с этих строчек, написанных мною, могло установить действительное положение вещей, многообразие и многогранность той работы, которая была возложена на меня и в которой промахи, недочеты и ошибки были неминуемы, ту сложность политической обстановки [17], в которой я тогда очутился, связи с людьми, часто неизвестными или малоизвестными мне, и установить степень моей виновности в целом.

Мое назначение на должность ректора Львовского государственного университета было связано с рядом предшествующих этому моментов, которых необходимо здесь коснуться. Как известно, после начала польско-немецкой войны в начале сентября 1939 года наша армия готовилась перейти

польско-советскую границу с целью освобождения Западной Украины и Западной Белоруссии от гнета польских панов. 7 сентября 1939 г. я был призван в ряды РККА [18] и назначен на должность старшего инструктора отдела пропаганды Политического управления Киевского особого военного округа, а впоследствии превращенного в Политическое управление Украинского фронта [19]. Начальником Политуправления был Пожидаев, его заместитель Кащеев. С Киева выехали 13 сентября вместе со штабом фронта, возглавляемым Тимошенко [20], в Проскуров [21]. Велась подготовка частей нашей армии к переходу границы. В подготовке этой кампании мое лично участие заключалось в составлении проектов различных воззваний, листовок, газетных статей и проч. Выезжал я также в подразделения частей нашего Украинского фронта с определенными задачами. Мною был составлен проект воззвания командования фронта к населению Западной Украины, опубликованный в воинской прессе 17 сентября 1939 г., несколько листовок к крестьянам, к солдатам (żołnierzam) польским, на польском и украинском языках. В газете «Красная Армия» за 17-е или 18-е сентября, точно не помню, помещена моя статья подвальная «Западная Украина — земля украинских рабочих и крестьян».

17 сентября части Красной армии, как известно, перешли польскую границу. Мы следовали за ними. Числа 20-го прибыли в город Тарнополь вместе со штабом фронта. В этот же или на второй день я провел многолюдный митинг населения в городе Зборове, километрах в 40 от Тарнополя. До 23 сентября был в частях по ряду вопросов пропаганды и агитации в городах Броды, Дубно, Луцк, Любомель, Владимир-Волынский. По возвращению в Тарнополь, по месту пребывания Политического управления и штаба фронта, мне сказали, что меня хотят видеть представители Центрального Комитета Ком[мунистической] партии Украины [22], чтобы дать мне какое-то важное поручение от секретаря ЦК КП(б)У Никиты Сергеевича Хрущева, пребывавшего также в то время в Тарнополе. Встретился я с представителями ЦК в лице завед[ующего] орг[анизационным] отделом ЦК КП(б)У Зленко [23] и редактором центральной газеты Украины «Комуніст» [24] Чеканюком [25], вручившими мне письменное поручение отправиться в Киев немедленно для выполнения очень важного и ответственного поручения. [В] тот же день Управление Военно-Воздушных Сил фронта предоставило самолет, и через несколько часов я был в Киеве.

Задание ЦК КП(б)У заключалось в следующем: Западная Украина была в основном очищена от остатков польской армии. Нужно было осваивать освобожденную страну в хозяйственном и политическом отношении. Требовались данные экономического и хозяйственного положения освобожденных территорий, количество населения, социальный и национальный состав его, материальное его положение, количество земли по населенных пунктах, хозяйственное освоение ее и землеобеспеченность населения по социальным его категориям, состояние промышленности и транспорта в занятых нами воеводствах бывшего Польского государства и ряд других данных, оказавшихся необходимыми для освоения занятой нами территории. Этих материалов на месте не оказалось, их нужно было добыть из фондов Украинской Академии наук, находящейся в Киеве, и ЦУНХО [26] — [27] Украинской Республики и представить в соответственно разработанном виде. Использовав научно-технический аппарат Института экономики и Института истории Академии наук УССР, я за несколько дней с этой задачей справился полностью. Тем временем штаб фронта вместе с Политическим управлением переехали из Тарнополя во Львов. Мне пришлось из киевского аэродрома также отправиться туда же. Сдав доставленные мною материалы, я продолжал работать в Политуправлении, в группе работников, занимавшихся вопросами пропаганды, агитации и прессы среди местного населения. Мы были расположены на окраине города Львова, в кадетском корпусе. Помню, одно из первых заданий дано было мне сделать доклад на собрании местной львовской интеллигенции на тему: «Буржуазно-националистические партии Польши — злейшие враги народа». Для подготовки к

этому докладу мне потребовались материалы из местных библиотек. Первой из библиотек Львова я посетил большую библиотеку Научного общества им. Т. Г. Шевченко (Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові) [28 — 30] по улице Чарнецкого 26. Работая в этой библиотеке, первым моим знакомством из местной интеллигенции было знакомство с профессором и действительным членом Украинской Академии наук Возняком Михаилом Степановичем [31], которого я раньше знал лишь по его многочисленных трудах в области истории украинской литературы. В первые дни пребывания во Львове я посетил эту библиотеку два или три раза и виделся с профессором Возняком, который знакомил меня с фондами библиотеки, в которой он работал десятки лет, познакомил с этнографическим музеем научного общества и ввел несколько в курс состояния научной работы во Львове вообще, которой я очень интересовался. Беседы с Возняком были исключительно на научные темы. Впоследствии Возняк был избран в Верховный Совет Укр[аинской] Советской Республики.

Несмотря на сложность вопроса, взятого мною для доклада, доклад был сделан неплохо, как мне впоследствии говорили работники обкома КП(б)У, присутствовавшие во время его чтения. Впоследствии я этот доклад читал на собрании учителей города Львова и Львовской области, на собрании партийно-комсомольского актива Железнодорожного района г. Львова и на ряде львовских предприятий, помню, на электрозаводе «Контакт».

8 октября 1939 года, хорошо помню число этого месяца, меня вызвал секретарь Центр[ального] Комитета КП(б)У по пропаганде Лысенко [32 — 33], находившийся вместе со вторым секретарем [ЦК] Бурмистенко [34] во Львове, который спросил меня: «Как я смотрю на то, чтобы послать меня на работу в Львовский государственный университет на должность ректора университета?». Лысенко до того знал меня по Киеву. Я сначала колебался, справлюсь ли я с этим заданием, но впоследствии дал согласие. Оформление моего назначения на должность ректора и профессора кафедры истории Украины Львовского государственного университета было проведено через находившихся во Львове представителей Народного комиссариата просвещения УССР в лице заместителя наркома просвещения Данильченко и начальника Управления по делам высших школ, а впоследствии заместителя наркома Филиппова.

Первое мое посещение университета, помню, было с докладом на собрании студенчества, профессорско-преподавательского и научно-технического персонала на тему: «Задачи советской науки на освобожденных землях Западной Украины». Это было первое мое знакомство с университетом, этим громаднейшим учебным и научным учреждением, сразу еще больше убедившим меня в сложности и тяжести той задачи, которую на меня возложила партия, назначая его руководителем, и что без надлежащей поддержки и помощи справиться мне будет нелегко.

Назначение мое местная, польская профессура встретила холодно, хотя некоторые из них по своему польско-шляхетскому обычаю старались мне льстить, но я это хорошо понимал и постепенно входил в курс обстановки самостоятельно. Сложность предстоящей задачи в деле освоения этого крупного научного учреждения еще заключалась в том, что на протяжении нескольких месяцев я был один и единственный работник [35 — 36], присланный из центра Советской Украины, т. е. пока что сам один очутился в совершенно чуждой для меня обстановке.

Университет содержал в себе такие факультеты:

1) Юридический.

2) Гуманистический, как он там назывался, в котором изучались науки в области истории, буржуазной философии, классической филологии, древнегреческий и латинский языки, английский, французский, немецкий, польский языки, вообще в области языковедения на этом факультете было громаднейшее их разнообразие, готовились специалисты не только в области

знания европейских языков, но и языков Азии, Африки, вплоть до древнеиндийского.

3) Математический и естествознания факультет, объединенный вместе.

4) Медицинский

и 5) Теологический, или богословский, готовивший кадры польских ксендзов.

Всего в университете числилось свыше пяти тысяч студентов, около четырехсот человек профессорско-преподавательского персонала, не считая большого количества технического аппарата. Вообще Львовский университет, существовавший с конца XVIII столетия [37], был одним из крупнейших учебных и научных учреждений не только Польши, а всей Западной Европы как по количеству своего состава, так и по масштабу работы в области буржуазной науки, проводившейся там, а также в области буржуазно-националистической деятельности партий и группировок бывшей панской Польши.

Университет принято. Бывший ректор, помещик Льоншан [38 — 39] оставил кабинет, «любезно» обменявшись комплиментами [со мной], — удалился. Нужно было начинать перестраивать это научное учреждение на советский строй. Эта обязанность и пала на меня, первое время почти одного, очутившегося в чуждой для меня обстановке, в чуждом окружении.

Было это в середине октября 1939 года. Время это совпало с интереснейшими и важными событиями в Западной Украине. Город Львов и весь освобожденный край готовился к выборам в Народное Собрание, открывшееся во Львове 26 октября [40], политическая жизнь била ключом, и я от нее не был отгорожен, а, наоборот, принимал самую живейшую участь. В области работы университета первые две недели или даже больше, т. е. до конца октября и начала ноября, до Октябрьских праздников, я был занят «визитами», т. е. время уходило исключительно на прием, главным образом, профессуры. Каждый работавший в университете считал своим долгом прийти отрекомендоваться, выражаясь на местном западноукраинском наречии, «представитися», новому ректору. Ничего не сделаешь! Такой местный обычай. Не «представиться» означало проявление нелояльности не только к новому руководству, но и к новой власти в стране. Такое представление было в местной университетской интеллигенции. Все профессора и доценты считали своим долгом и обязанностью, с одной стороны, «представиться», а с другой, — использовать случай познакомиться, что из себя представляет советский ректор университета, должность которого в европейских университетах считается высокопоставленной и очень почетной, больше даже почетной, чем деловой.

Приходили «представиться» многие из интеллигенции внеуниверситетской, ничего не имевшие до того общего с польским университетом, но искавшие в нем должности и проч.

Помню, первым из профессоров пришел отрекомендоваться крупнейший во Львове и известный в Западной Европе ученый в области физической химии и фармакологии, автор нескольких сот научных трудов профессор Парнас [41]. Беседа длилась около часа на различные темы научной работы, прошлого и будущего в направлении работы Львовского университета, в частности. Изъяснялись мы на польском языке, так как проф[ессор] Парнас не знал ни украинского, ни русского языка, хотя впоследствии за короткое время овладел ими. Эту мою встречу и ряд других моментов моей работы в первые дни в университете отметила газета «Правда», если не ошибаюсь, 20 октября или, во всяком случае, в эти, т. е. 20-е числа октября 1939 г., в большой подвальной статье под названием: «Враги в сутанах и рясах». Если следствие заинтересуется, — в архиве «Правды» за октябрь указанного 1939 года эту статью сможет найти [42]. Эта статья еще интересна с той точки зрения, что она была перепечатана в двух американских газетах, издаваемых в Нью-Йорке. Одна из этих газет на украинском языке называется «Українські щоденні вісті» [43], другая на польском языке, название ее за давностью времени забыл. Эти газеты также перепечатали мою

статью, опубликованную в центральном органе ЦК КП(б) Укр[аины] «Комуніст», о работе университета [44]. Номера этих газет были присланы на мое имя во Львов и остались у меня дома, в личном архиве. Политическое направление этих американских газет мне неизвестно.

На мое имя (не знаю, откуда стала известна моя фамилия) было также прислано приветственное письмо студентам и профессорско-преподавательскому составу от имени конференции (собрания) студентов одного из английских университетов. Сейчас не помню, какого именно университета. Это письмо осталось в обкоме КП(б)У, в секретаря по пропаганде Приходько, с которым согласовывался мною вопрос — отвечать на это письмо или нет? Решили — не отвечать.

Визиты, о которых упоминалось выше, были для меня не только интересны, но и очень полезны с той точки зрения, что я имел возможность в первые же дни познакомиться с тем людским материалом, который я принимал и с большинством из которых мне предстояло работать. Первые встречи с людьми, с будущими моими сотрудниками были не только простым личным знакомством, а выяснялась этим та сложная политическая обстановка, в которой я очутился. Особенная сложность положения чувствовалась в национальном вопросе, где наибольше чувствовался антагонизм среди студенчества и профессуры, антагонизм, главным образом, между украинцами и поляками, воспитывавшийся десятилетиями национальной розни и разобщенности этих национальных групп населения панской Польшей и ея националистическими партиями различных мастей на землях Западной Украины, как колонии польско-шляхетского государства.

Одним из первых и немаловажных моментов в области перестройки университета стал вопрос, если не полностью обновить (что сделать в короткий срок было невозможно), то, по крайней мере, освежить состав университета и в первую очередь профессорскую его часть, которая является по сути дела воспитателями студенческой молодежи. Новые люди должны быть поставлены на университетские кафедры, с людей нужно было начинать перестройку учебного заведения и одновременно браться за обновление студенческого состава, влив в него детей из рабочих, крестьян и интеллигенции. Но где было взять людей — профессоров? Получить их из советских старых университетов возможно было только единицами и в очень ограниченных областях науки. Зная опыт прошлого из жизни и работы наших высших учебных заведений, нужно было и необходимо [было] пользоваться наличием того людского материала, который был в университете, плюс к тому привлечь к работе незанятую и изгнанную из научно-педагогической работы профессуру во времена существования разбитого теперь Польского государства, одновременно с этим изгонять с университета наиболее реакционные элементы, не поддающиеся нашей, советской перестройке. В таком направлении мне и пришлось действовать. На протяжении трех месяцев 1939 года и с началом 1940 г. с университета, под различными предлогами, было отчислено из профессорско-преподавательского состава свыше 80 (восьмидесяти) человек, в отношении студентов была объявлена перерегистрация и новый набор, закончившиеся к началу учебы второго семестра, к 15 января 1940 года. Из состава студенчества к этому времени, под различными также предлогами и благодаря массовой эмиграции польской и украинской националистической молодежи, было отсеяно свыше полуторы тысячи человек. В новом наборе, произведенном мною до 15 января 1940 года, значительно увеличился процент детей из трудящихся города и села, хотя я, к сожалению, в настоящее время по памяти цифр привести никак не могу.

Как же обстояло дело с привлечением новой профессуры? Этот вопрос был одним из органических моментов перестройки работ кафедр, их укомплектования, вопрос не формального привлечения к работе, а кому доверить кафедры? В первые дни после принятия обязанностей я смело брал на себя ответственность за людей, которых пришлось оставлять в университете, а также привлекать новых людей. Учитывалось, что из себя пред-

ставляет та или другая кандидатура в первую очередь в научном отношении, потому что политическое лицо их всех было одно на одно похоже, т. е. с взглядами далеко еще не советскими, да и странным, по моему мнению, казалось требовать от них это в какие-нибудь месяцы установления советской власти в стране, хотя многие из них легко и быстро становились на путь советской науки.

Из новой профессуры, т. е. вновь привлеченные на работу в университет, в первые же дни моей работы были приняты хорошо известные мне по их научных трудах профессора из украинцев: профессор Студинский, впоследствии избранный в депутаты Верховного Совета СССР [45 — 51], упоминаемый уже мною раз проф[ессор] Возняк, избранный впоследствии депутатом Верховного Совета УССР, профессор Крипякевич [52], проф[ессор] Симович [53] и ряд других наиболее видных украинских профессоров.

В середине ноября 1939 года в университет прибыла бригада представителей некоторых высших учебных заведений Москвы во главе с заместителем председателя Всесоюзного комитета по делам высших школ Гагариным с целью оказать мне помощь в перестройке университета.

Гагарин лично занялся знакомством с профессорами, бывшими вне университета, которых предполагалось привлечь к работе в нем. В обком КП(б)У был представлен список кандидатур в составе около двадцати человек, которые, конечно, по их желанию были зачислены на различные педагогические и научные должности. Среди принятого профессорско-преподавательского состава были приняты люди, о которых заранее было известно и их националистическое прошлое. Так, например, был принят профессором одной из кафедр юридического факультета лидер УСД (Украинской социал-демократической партии) Владимир Старосольский, впоследствии арестован [54 — 56]; был также принят на работу на том же юридическом факультете видный деятель УНДО (Украинское национал-демократическое объединение) Маритчак [57], остававшийся на работе в университете вплоть до моего ухода с должности ректора. Вообще привлечение на работу не только в университет, но и в другие высшие учебные заведения западных областей Украины проводилось по несколько особому принципу, исходя из местной, сложной обстановки, существовавшей там. Стоял вопрос привлечь как можно больше к работе коренное, местное население, т. е. работников из украинцев. Что касается представителей или, вернее, выходцев из других партий, нам, руководящим работникам, давалась официальная установка: «Мы забываем Вам Ваше старое, прошлое, в случае действия враждебного в настоящем мы Вам вспомним и прошлое». Таким образом, зная антиреволюционное прошлое при существовании Польского государства, в отдельных случаях приходилось привлекать отдельных людей к работе, еще раз подчеркиваю, зная заведомо о их прошлом, чего они сами не скрывали, а рассказывали и писали в своих автобиографиях. Из этих принципов, очевидно, исходил и представитель Всесоюзного комитета по делам высших школ, составлявший вместе со мной список людей, которых возможно было привлечь на работу в университет, как новую научно-педагогическую силу.

Но подбор новых людей, удачный или неудачный, очистка от негодных элементов — это было только небольшое начало перестройки университета. Предстояло немедленно перестроить все содержание и форму учебного процесса и научной работы. Этот вопрос также упирался в подбор людей на руководящие посты. Проректором по научной части был назначен профессор Студинский, помощником ему был дан мною один из научных сотрудников Научного общества им. Шевченко Андрусяк [58 — 60], которого я знал до прихода в университет только по его научных трудах. Вскоре я узнал, что этот человек связан как в прошлом, так и в настоящем с ОУН (Организация Украинских Националистов), и он, проработав около месяца в должности помощника проректора по научной части, был отстранен мною от этой работы, переведен на работу в библиотеку, но он отказался работать в должности библиотекаря. Дальнейшая его участь мне не изве-

стна, слышал, что он ушел на немецкую сторону, куда в то время стремились идти многие украинские и польские националисты.

Проректором по учебной части был назначен также местный профессор Храпливый [61], работавший на этой должности до моего ухода и, насколько мне было известно, до последнего момента, до начала немецко-советской войны 1941 года.

Заместителем своим по административно-финансовой и хозяйственной части я назначил в первое время одного из бывших директоров кооперативного банка Кривуцкого. Человек с высшим юридическим образованием, производил впечатление деятельного сотрудника и хозяйственника, жена была немка. Работал он на протяжении одного месяца декабря 1939 года. Я узнал, что он ходатайствует о выезде в Германию. Приказом своим я освободил его с должности проректора и добился в обкоме КП(б)У назначения на эту должность нового человека, члена партии Маменко (из Харькова), работавшего в университете до последнего момента. Работая в университете, Кривуцкий предложил мне занять в его квартире одну из четырех его комнат, поскольку я не имел еще во Львове квартиры, и я занял совершенно изолированную, очень удобную комнату, в которой прожил около полутора месяца до переселения в профессорский, университетский дом по ул. Супинского, 11[а].

Значительное место в моей работе первые месяцы после принятия обязанностей ректора заняла перестройка организационного и учебного процесса. Дело заключалось в том, что принцип работы наших, советских высших учебных заведений коренным образом отличается от порядков, существовавших в Львовском университете и вообще в университетах Польши. Учебный процесс нужно было строить по строго установленному учебному плану, обеспечив выполнение его на основе детально разработанных ВКВШ (Всесоюзный комитет по делам высших школ) программ, установить и обеспечить полностью обязательное посещение занятий учащимися, чего не было в польских университетах, перестроить профили подготовки новых кадров путем создания ряда новых факультетов и кафедр и проч. и проч. ряд новых заданий, выдвигаемых новой жизнью учебного заведения, построенного на новом уставе, разработкой которого я занялся лично.

В основу устава Львовского государственного университета был положен примерный устав Московского университета и МИФЛИ (Московского института философии и литературы) [62 — 67], привезенные во Львов приезжавшей бригадой москвичей во главе с Гагариным.

Новым уставом Львовского университета устанавливалось и были созданы такие факультеты:

1) Филологический — с специальностями: украинского языка и литературы, русского языка и литературы, языка польского, английского, французского, немецкого, классических языков (древнегреческий и латинский) и восточные языки. Специалистов-преподавателей в этих областях науки было больше, чем достаточно.

Во главе факультета, деканом его был назначен проф[ессор] Симович (укр[аинец]).

2) Исторический факультет, готовивший кадры специалистов в области исторических наук; при нем же созданы были отделения археологии, этнографии и фольклора и истории искусства.

Деканом исторического факультета был кандидат философских наук Брагинец [68], прибывший по командировке ЦК КП(б)У в конце декабря 1939 г. или в начале января 1940 года на должность руководителя кафедры основ марксизма-ленинизма.

3) Факультет географический, во главе которого деканом назначен был местный профессор Полянский (украинец).

4) Физико-математический факультет — декан профессор Банах [69] (поляк), один из крупнейших ученых Европы в области математических наук.

5) Химический факультет — не помню, кто был назначен деканом.

6) Факультет естествознания с различными специальностями — декан факультета местный профессор Бискупский (украинец).

7) Юридический факультет — декан профессор Пшебыловский (поляк).

Создано свыше пятидесяти кафедр, полностью укомплектовано их специалистами. Если сравнить такую организационную структуру университета с тем, что было при Польше (см. стр. 5), резко бросается в глаза различие одного и того же научного учреждения при различных условиях, вернее, системах учебно-научной работы.

Медицинский факультет был реорганизован в самостоятельный Медицинский институт и его деятельность выходила из пределов университетской системы образования.

Во время такой громаднейшей важности организационной перестройки университета не обошлось без некоторых недоразумений. Путал дело и мешал вообще работе теологический (богословский) факультет, содержавший в себе около 500 человек реакционных элементов студенчества. Месяца полтора после установления советской власти во Львове этот факультет проводил занятия усиленными темпами и без перебоев. Посетил и я несколько лекций по философии. Но терпеть больше я не мог такого положения, когда каждое утро, особенно в часы моего прибытия в университет, выстраивается демонстративно в роскошном вестибюле университета в ряд демонстративно эти несколько сот будущих ксендзов в черных сутанах, с белыми воротничками, напоминая собой студенчеству, живущему еще религиозным фанатизмом, о существовании и незыблемости религии, католической веры в особенности, т. е. ведя открыто религиозную пропаганду. Кроме того, они занимали немало нужного мне места в аудиториях и жилищной площади в общежитиях. В одно прекрасное утро, перед началом занятий декан богословского факультета ксендз Герстмаю получил выписку из моего приказа о том, что занятия на теологическом факультете с сегодняшнего дня прекращаются, факультет ликвидируется, студентов и профессуру считать вне состава университета. Была сделана оговорка, для приличия, что студенты могут подать заявления на общих основаниях для приема их на другие факультеты.

Вечером вызвал меня к себе первый секретарь обкома КП(б)У (тогда был Мацько первым секретарем). Набросился на меня с угрозами — как я смел без решения ЦК и предварительного согласия [70 — 76] с вышестоящими органами ликвидировать факультет. Пришлось признать вину, что я проявил чрезмерную смелость в этом вопросе. Объяснял я это тем, что почтовая связь с Киевом была плохо налажена, телефон и телеграф также работали систематически с перебоями. Угрожал мне секретарь обкома, что поставит этот вопрос официально на бюро обкома, что мои действия являются крупнейшей политической ошибкой, т. е. перегибом по отношению к затрагиванию религиозных чувств местного населения и проч., проч. Через несколько дней [я] получил приказ наркома просвещения (очевидно, где следует, этот вопрос в Киеве был согласован) о ликвидации теологического факультета и роспуске его состава студентов и профессуры. С обкомом недоразумения улажены, но неприятный осадок у меня и у секретаря остался.

На основе новых учебных планов и программ учеба в университете началась после месячного перерыва ("каникул") с 15 января 1940 года. Студенты аккуратно являлись на занятия, со стороны профессуры также была полная дисциплинированность. Жизнь в университете как будто бы потекла нормально. Начали прибывать на работу в университет новые люди из старых областей Украины. Это были, главным образом, преподаватели социально-экономических предметов: основ марксизма-ленинизма, политической экономии, истории СССР и т. д. Среди них были люди толковые, образованные, но некоторые, отдельные преподаватели не соответствовали своему назначению, особенно это замечалось среди преподавателей основ марксизма. Эти люди компрометировали не только себя, но и эту важнейшую отрасль науки, как основы марксизма-ленинизма. Особенно чувствова-

лась отсталость наших кадров в области философии, в которой студенты были сильны, в частности, в вопросах буржуазных философских взглядов.

Прибытие новых людей оказало мне громаднейшее подспорье и, безусловно, главную составило мне опору в работе, создалась, пока что небольшая, а впоследствии выросла человек до двадцати (это уже была большая для Львова) партийная организация. Среди студентов создалась и росла комсомольская организация. Все это меня радовало. В конце декабря 1939 г. или в начале января 1940 года, встретившись в обкоме КП(б)У [с секретарем] по кадрам Гайдамакой, последний сообщил мне, что у них в обкоме есть мнение, чтобы в университете создать должность в лице помощника ректора по политической части. Хотя в наших советских высших учебных заведениях этого не было и нет в практике работы, но здесь это диктуется несколько своеобразными обстоятельствами и условиями работы. Это лицо должно было быть в некотором роде «помполитом», т. е. занимающееся исключительно массовой политической работой среди студентов, профессуры и технического аппарата. Эта идея, а в самом деле это была неудачная «затея», мне показалась заманчивой. Массово-политическая работа в университете сильно отставала от общих поставленных передо мною задач, я думал, что если случится хороший, подходящий, а главное в тех условиях, в которых мне пришлось работать, образованный и культурный человек, было бы неплохо возложить положенные на него задачи и это мне очень и очень поможет. Я согласился.

Через некоторое время ко мне явился человек с письменным направлением обкома КП(б)У на должность помощника по политической части. Фамилия его Гладкый, член партии с 1919 года, по его словам, имеет якобы большой опыт партийной работы, был начальником полит[ического] отдела МТС и, если не ошибаюсь, секретарем райкома КП(б)У где-то в одной из областей Украины, систематического образования не имеет [77]. С первой беседы с ним у меня вкрались сомнения в полноценности подбора данной кандидатуры. Все же я его на работу принял. Уже через несколько дней он показал себя неспособным выполнять возложенные на него задания. Он начал заниматься не положенными ему вопросами. Вмешивался в административно-хозяйственные дела, в учебный процесс, в научную работу, в чем он никакого понятия не имел, во-первых, и это не было его функциями, во-вторых. Первым делом он потребовал предоставить ему хорошую умеблированную квартиру, ну, это я считал в порядке вещей, и было сделано, я потратил свыше десяти тысяч рублей, откуда взял деньги, будет идти отдельно речь. Этот человек завел против меня склоки за то, что я сразу пресекал его такую «деятельность» и указывал правильно его место. Хотя я тоже сделал промах — назначил его к тому еще преподавателем основ марксизма-ленинизма. Его лекции поражали студентов ужасающей невежественностью, и я вынужден был вынести приказ о снятии его с преподавательской работы. Это «помполита» еще больше обозлило. Но до того на второй или третий день после его прибытия парторганизация успела избрать его секретарем. Этот секретарь парторганизации и проректор по полит[ической] части поражал всех нас прибывших в университет на работу, а особенно местных людей своей бескультурностью и неряшливостью. Он в блестяще обставленных кабинетах сморкался и плевал на пол, по всякому малейшему поводу ругал всех площадной бранью. Я этого терпеть никак не мог. К моему счастью, Наркомпрос Украины, утверждая бюджет университета на 1940-й год, не принял во внимание такой должности в университете, указав мне правильно, что массовой политической работой должна заниматься партийно-комсомольская организация и что комиссаров в вузах не полагается иметь, а ректор является полноправный хозяин и единоначальник. Таким образом, вопрос сам собою разрешился тем, что я не платил и не заплатил «помполиту» заработной платы, потому что мне на это не ассигновано средств, и должность эта автоматически исчезла с горизонта. Но сама то личность Гладкого осталась в роли секретаря парт[ийной] организации, пока его через несколько месяцев не сняли и с этой работы.

Свой провал Гладкый видел как результат каких-то моих действий. Он тоже начал предпринимать некоторые шаги. Будучи секретарем парт[ийной] организации, как мне впоследствии стало известно, он начал наговаривать и писать на меня различные клеветнические доносы, создавать в обкоме КП(б)У неправильное мнение о проводимой мною в университете работе. Не знаю, верили ему или нет, но среди отдельных работников обкома почувствовалось мною некоторое холодное, странное отношение.

Так, Гладкый, например, распускал слух, что якобы мое выступление при открытии вечера, посвященного памяти Шевченко, 11 марта 1940 года, было с националистической окраской и якобы вообще этот вечер в университете был проведен в националистическом духе. Я тогда совершенно не обратил на эту ересь никакого внимания, считал и считаю свое кратенькое выступление при открытии вечера правильным и вполне выдержанным. Мне казалось, что никто тогда не обратил внимания и на разговоры Гладкого. Но все же через некоторое время я почувствовал в обкоме в некотором роде иное ко мне отношение.

24 марта того же 1940 года должны были проходить выборы в Верховные Советы СССР и УССР в западных областях Украины и в том числе, конечно, во Львове. Кандидаты в депутаты Верховн[ого] Совета готовились далеко заранее до выборов. Мне было известно, что мою кандидатуру готовятся выдвинуть в депутаты Верховного Совета Украинской Советской Соц[иалистической] Республики. От меня, как это положено, потребовали письменные данные — анкета, автобиография и проч., проч. нужные для избиркома формальности. Одним словом, достоверно было известно, что я в кандидаты в депутаты выдвигаюсь. Но когда стало дело за практическим осуществлением этого вопроса, среди обсуждаемых на предвыборных собраниях кандидатур моей не оказалось. Я не обратил на это особого внимания. Думал, что это диктуется некоторыми другими обстоятельствами, потребностью ввести в состав Верховного Совета больше представителей от местного населения, а не из приезжих, или другими какими-нибудь мотивами, но теперь мне кажется, что еще тогда, весной 1940 года, на меня плелись какие-то закулисные клеветнические и провокационные сети. Хотя я еще пользовался полным доверием и авторитетом в кругу руководящих органов обкома и горкома КП(б)У. Доказательством этого служит следующее обстоятельство. Весной 1940 года проходили отчетно-выборные собрания и конференции партийных организаций в западных областях Украины. Я был избран делегатом и входил в состав президиумов конференций, начиная от районной кончая областной, был избран в члены пленума Железнодорожного райкома КП(б)У, на территории деятельности которого находился университет и в котором я состоял на партийном учете, членом пленума городского комитета [КП(б)У] Львова. На областной партийной конференции редактировал или, вернее сказать, составлял и зачитывал с трибуны конференции резолюцию от имени комиссии по составлению резолюции (я являлся председателем этой комиссии).

Май месяц 1940 года. Учебный год подходил к концу и план второго семестра этого года в нашем университете, за отдельными исключениями, выполнялся полностью. Начинались испытательные сессии. 4-го мая стоял мой доклад на Коллегии Наркомпроса Украины о работе Львовского университета. В постановлении Коллегии с попутно отмеченными успехами в работе университета указывалось мне, как ректору, на ряд недостатков. В частности, подчеркивалось на недостаточное количество студентов-украинцев в университете, т. е. на слабую украинизацию университета, переход в чтении лекций с польского языка на украинский. На день отчета, т. е. доклада в Наркомпросе, в Львовском университете 50 % профессоров читали лекции на польском языке, остальные на украинском.

Еще раньше, до этого постановления Коллегии, в Наркомпросе все время обязывали меня перевести полностью чтение лекций с польского языка на украинский, но я этого обеспечить ни в коем случае не мог, потому, что половина преподавательского состава украинским языком совершенно не

владели. В том случае, когда мне приходилось разговаривать по этому поводу с польскими профессорами, они относились ко мне в этом вопросе с недоверием, т. е. не верили мне, что по этому поводу есть указания вышестоящих органов, в частности НКП УССР, а считали, что это выдумка лично ректора. Постановление Коллегии прибыло в университет обычной почтой и содержание его было известно многим сотрудникам. Самое главное, что обеспокоило польскую профессуру этим постановлением, это то, что в нем указывалось: с 1-го сентября 1940 г. всем читать лекции на украинском языке, причем это было так остро подчеркнуто, вроде того, что кто этого не сделает, будет не допущен до преподавания. Я здесь сделал грубую ошибку, что копии этого постановления размножил, разослав их всем деканам факультетов и руководителям кафедр, а также было вывешено одну из копий на доску объявлений ректората. Об этом, конечно, известно было в обкоме КП(б)У и по этому поводу у меня был, как говорят, крупный разговор с первым секретарем обкома.

На одном из пленумов городского комитета КП(б)У, во время перерыва, подошел ко мне секретарь обкома Грыщук [78] и в присутствии всех остальных секретарей обкома и горкома в грубом тоне задал вопрос: почему и на каком основании с моей санкции вывешено на университете вывеску: «Львівський український державний університет», т. е. причем здесь «украинский» университет? Что это, мол, является украинским национализмом. В ответ на это я рассмеялся и заявил, что никакого национализма я в этой форме вывески не вижу. Да в конце концов форма вывески не имеет никакого значения, если нужно, ее легко снять и ущерба делу никакого не будет. После этого разговора вывеска была снята. Как появилась эта вывеска, я уже объяснял в предыдущих своих показаниях.

В начале января 1940 года в университет появился второй секретарь ЦК КП(б)У Бурмистенко. С ним были второй секретарь обкома КП(б)У Мацько, председатель Львовского городского совета Яременко и еще несколько работников горкома и обкома. Бурмистенко заинтересовался посмотреть университет, и я его провел по залам некоторых кабинетов и аудиторий. Он обратил мое внимание на то, что некоторые вывески на кабинетах, доски объявлений и проч. писались на польском языке. Был задан мне вопрос: почему Вы нерешительно переводите работу университета на украинский язык? Не бойтесь, Вас не обвинят в национализме! (Ошибся секретарь ЦК, оказывается обвиняют!). Почему Вы до сих пор не подчеркнули, что это университет украинский? Что мне оставалось отвечать? Я сказал: «Хорошо, Михаил Алексеевич, принимаю Ваши указания к сведению». И вывеска в такой форме появилась на университете. Кроме того, первый проект устава университета, подписанный наркомом просвещения Украины Редько [79], был с названием «Украинский университет». При чем же здесь я? Вину на себя я брал единственно за то, что после окончательного утверждения устава в Москве, в Комитете по делам высших школ, где было выброшено слово «украинский», я эту вывеску не заменил. Больше ни за что в этом вопросе вины на себя взять никак не могу. Как бы там ни было, а разговор с секретарем обкома на меня произвел удручающее впечатление. Все это меня волновало и я начал вести разговор о том, не уйти ли мне с должности ректора университета, продолжать заниматься старым своим спокойным делом — научной и педагогической работой.

Еще больше усложнялись обстоятельства, направленные объективно против меня, в связи с новым, предстоящим на 1940/41 учебный год набором студенчества. Как правило, в наших советских высших учебных заведениях установился порядок производить новый набор в июле-августе месяце. Львовский университет, во времена Польского государства установил традиции принимать заявления о вступлении в университет на протяжении сентября месяца каждого года. Контингент набора студентов был дан Наркомпросом для Львовского университета значительно повышенным по отношению к возможностям освоения этого контингента — обеспечение материальной базой, помещение, общежития и проч. Было дано задание до

августа 1940 года принять в университет 1200 человек студентов, в то время, как старым советским университетам Украины ни одному такого количества набора не дано. Так, например, один из крупных университетов Украины — Киевский университет должен был набрать немногим больше, чем 600 человек. К тому же, как указывалось, молодежь западных областей Украины привыкла к срокам подачи заявлений в сентябре, а не в июне, и в июле во Львовский университет очень слабо поступали заявления о приеме, в то время, как к концу августа и начале сентября, т. е. в то время, когда нужно было начинать учебу, был сильно непомерный приплыв заявлений от вступающих. Слабое поступление заявлений о вступлении в университет в Наркомпросе в Киеве рассматривали как мою бездеятельность, хотя я сделал все от меня зависящее. В конце июля я был в Киеве и имел довольно неприятный разговор с наркомом просвещения Бухало, доказав ему, что нам дано непомерно высокий контингент приема. В результате контингент был уменьшен до 750 человек [80] и в августе месяце прием в университет был обеспечен полностью.

Недоразумения с «вывеской», с приемом и проч. дополнялись еще одним из хозяйственных или, вернее, финансовых моментов. В конце июля 1941 года [81] приказом наркома просвещения мне вынесено выговор за «растранжиривание государственных средств». Что это за растранжиривание? А дело заключалось в следующем.

Осенью 1939 года, с установлением советской власти в западных областях Украины, до 1-го января 1941 года [81] финансовая система носила довольно своеобразный характер. Функционировали польские деньги и советские, польский злотый был в обороте наравне с рублем. Львовский облисполком в ноябре месяце 1939 г. ассигновал для нужд университета до конца года, т. е. до 31 декабря 1939 г. один миллион польских злотых и зачислил указанную сумму на контокоррент [82] университета в существовавшем еще тогда Банке польском. Эти деньги не входили ни в какие бюджетные суммы университета, а в облисполкоме мне сказали, что сумма в миллион злотых поступает в Ваше, т. е. мое, распоряжение и расходуется на нужды университета по моему усмотрению. Причем меня предупредили, что нужно расходовать как можно быстрее. Даже человеку совсем безголовому было понятно, что двойственность финансовой единицы в хозяйственной системе даже части нашей страны долго существовать не может, что это явление очень кратковременное, что польский злотый доживает свои последние дни. Я дал задание своим хозяйственникам приобретать в университет все, что можно использовать в хозяйстве учебного заведения. Было заготовлено топливо, приобретено пять грузовых и, если не ошибаюсь, две легковых машины, учебные пособия, строительные материалы для ремонта, мебель для общежития, заготовлено полностью на зиму продукты для студенческих столовых и проч. Среди этих расходов было истрачено свыше шестидесяти тысяч злотых на приобретение квартир и мебели приезжим преподавателям университета с тем, что мебель зачисляется как инвентарь университета и передается во временное пользование преподавателей. Кто из пользующихся хотел бы приобрести имущество в собственность, должен был уплатить стоимость его университету. В числе приобретенного имущества, часть его находилась также в моей квартире. И все же все польские злоты[е] не были использованы, при их ликвидации 31 декабря 1939 года около двухсот тысяч злотых пришлось возвратить банку для погашения, т. е. ликвидации. Но все дело заключалось в том, что деньги, истраченные на частные нужды, были израсходованы без санкции наркомата, хотя это давно было известно наркомату, и почему-то потребовалось выносить мне выговор лишь через 8 — 9 месяцев после якобы совершенного нарушения финансовой дисциплины. Это меня тоже взорвало и я решительно поставил вопрос о своем уходе с университета. В конце августа 1940 г. было вынесено решение о моем освобождении и назначен ректором другой человек, принявший у меня дела все в порядке в октябре того же 1941 года [83].

Во время моего пребывания во Львове, в особо сложившихся обстоятельствах и условиях, менялся несколько характер и содержание моей личной жизни, научной работы, которую я продолжал вести, семейной жизни и быта, взаимоотношения с новыми людьми и проч.

Первые месяцев 7 — 8 работы я был чрезвычайно перегружен университетскими обязанностями и кроме них успевал уделить несколько часов ежедневно для научной работы, от которой я отрываться не хотел и не имел на это никакого морального права. Тем более, что условия для этого во Львове были не только не хуже по сравнению с Киевом, а, наоборот, значительно лучшие. К моим услугам были хорошо оборудованные кабинеты как у меня на дому, так и в университете; громаднейшие библиотеки не только университетские, но и целого Львова, архивы, музеи, к моим услугам был весь научный аппарат подведомственного мне учебного заведения. Каждый день по несколько часов утром и вечером у меня было посвящено научной работе. В результате этой работы я защитил диссертацию в начале мая 1940 года. В Киевский государственный университет была представлена мною диссертационная работа на тему: «Борьба России и Польши за Украину в первое десятилетие после присоединения Украины к России 1654 — 1664 гг.» (на украинском языке). Эта работа была целиком одобрена, и Ученый совет исторического факультета Киевского государственного университета единогласным решением, путем закрытого голосования присудил мне ученую степень. Это решение совета факультета одобрено также единогласно университетским Ученым советом. Диссертационная моя работа была опубликована, вышла из печати в апреле 1941 года, под тем же названием в издательстве Академии наук УССР [84].

Кроме вышеуказанной работы, я во Львове подготовил еще две работы. Одна из них на тему: «Народные движения на Украине во второй половине XVII ст.» Это должна была быть большая книга печатных в 20 листов (стр. 300), в основном закончена на 75 %. Другая работа: «Развитие феодально-крепостнических отношений на Украине в середине XVII ст.» — напечатана в сборнике: «Записки исторического и филологического факультетов Львовского государственного университета, т. 1, 1940 г.» [85]. Таким образом, за год тяжелой, упорной организационной и учебной работы в университете, при активном участии в партийно-политической жизни я смог написать три полноценных (раз опубликованы, значит признаны таковыми) научных работы.

Кстати, об университетской научной работе вообще и университетских изданиях. Кроме учебной работы, в университете разворачивалась и работа научная, которой пришлось руководить мне лично. В результате научной работы профессорско-преподавательского состава университет опубликовал два научных сборника. Сборник физико-математического факультета на иностранных языках (немецкий, английский, французский) под названием: «Studia Mathematica» и сборник исторического и филологического факультетов вместе, упоминаемый уже мною: «Записки исторического и филологического факультетов Львовского государственного университета, т. 1, 1940 г.» (на украинском языке). Были подготовлены к печати подобные научные сборники географического факультета и факультета геологии.

Как я уже упоминал, несколько первых месяцев — семь-восемь — у меня были полностью загружены университетской и научно-педагогической работой, личной жизни и быту уделялось меньше внимания. Лишь во время летнего периода 1940 года, с концом учебы и перерывом ее, несмотря также на значительную обремененность работой (экзаменационные, испытательные сессии, прием в университет нового набора и проч.), я имел возможность уделить некоторую часть времени личным бытовым вопросам, общению с людьми и проч. Семья моя только частично жила со мной. Со мной во Львове проживали две старших дочери (одна рождения 1924 г., другая — 1929 г.), жена с маленьким ребенком жила в Киеве.

Общение с людьми у меня носило двоякий [характер] — отношений служебных и отношений личных, бытовых. Как первый, так и второй ха-

рактер этих общений был, главным образом, с людьми, работающими в университете, с профессурой.

Первое мое знакомство, как я уже упоминал, было с профессорами Возняком, Студинским, Симовичем и др. Мои связи с Возняком были исключительно на почве деловой. Что касается ряда других профессоров, я с ними был близок и в быту. Так, напр[имер], с проф[ессором] Студинским мы часто проводили время не только во Львове, а в Киеве, в Москве, выезжая одновременно в командировки, я был тесно связан с его семьей. Я со своей дочкой отдыхал одновременно и вместе с семьей Студинского на курорте «Трускавец» — в Карпатах. Иногда вместе с группой профессоров заходили в ресторан поужинать. Помню один из случаев — шли мы с заседания Ученого совета университета. Я, проф[ессора] Студинский, Симович, Банах (математик), Мазур (руководитель кафедры геометрии). Студинский предложил зайти в один из совсем не комфортабельных, а, наоборот, второстепенных ресторанов выпить по бокалу вина. Мы зашли и просидели целый вечер. Другой случай такой же. Мы зашли в частный мадьярский винный погребок по предложению проф[ессора] Банаха, увлекавшегося очень советским шампанским, очень расхваливал его. В этот раз был я и три поляка — профессора Банах, Мазур и Зарицкий. С этими людьми я провел в этом винном ресторане вечер целый за вином и закусками.

У некоторых из профессоров бывал я на дому, в гостях, так же, как и они у меня бывали.

Так, несколько раз — два или три раза — я был у проф[ессора] Симовича — декана филологического факультета, он у меня дома так же бывал.

Первый раз, помню, проф[ессор] Симович посетил меня на дому, когда я несколько дней лежал больной ангиной. Он посидел у меня около часа со мной в спальне, мы выпили по стакану чаю и ели что-то сладкое. Я, конечно, скоро выздоровел и приступил к работе. Через некоторое время Симович пригласил меня к себе в гости. Я отказаться не смел, не было к этому причин и надобности. Я считал, что даже не мешает провести время с людьми, [с] которыми я работаю. Я пришел на квартиру Симовича. Жил он в доме по ул. Чарнецкого, 26. Там я застал проф[ессора] Студинского, и втроем провели вечер за ужином. Еще один раз был я в проф[ессора] Симовича, где застал руководителя кафедры своего университета проф[ессора] Полянского, и этот вечер провели втроем за ужином, правда, четвертою и в первом и во втором случае была жена Симовича, старушка такая же, как и он, свыше по 60 лет им. С этой же группой профессоров, о которых я выше говорил, мне еще раз пришлось выпивать по бокалу вина и ужинать в одном частном ресторане, содержащемся собственником Фуксом.

С профессорами университета пришлось быть за ужином и бокалом вина дважды на двух официальных банкетах. Один был устроен на математическом факультете в связи с посещением Львовского университета профессорами Московского университета академиками-орденоносцами Соболевым [86] и Александровым. Второй банкет официальный был дан в честь сессии Украинской Академии наук, проходившей во Львове в июне или июле 1940 года. Этот банкет возглавлял я и президент Укр[аинской] Академии наук акад[емик] Богомолец Александр Александрович [87]. Помню, на этом банкете также присутствовал заместитель заведующего отделом пропаганды и агитации ЦК КП(б)У Кобылецкий и несколько украинских писателей — Бажан, Панч, Натан-Рыбак [88]. После банкета автомашины были представлены гостям-киевлянам, я с проф[ессорами] Банахом и Мазуром пошли пешком. Дойдя до дома, в котором проживал Банах, последний пригласил зайти к нему выпить по стакану черного кофе. Несмотря на позднее время, свыше 12 ч[асов] ночи, мы втроем зашли к нему, выпили по чашке кофе, и я поспешил домой.

Последней из вечеринок моей во Львове это было в связи с моим отъездом из Львова в конце ноября 1940 года. Ко мне в кабинет зашел профессор Студинский и сказал, что группа профессоров, проведшая со мной

большую работу в университете на протяжении целого года, хотела бы со мной проститься и приглашают посидеть вместе вечерком. Я не отказался. На этот вечер были также приглашены приезжие педагоги — члены партии Осечинский [89], преподаватель истории СССР, и Брагинец — декан исторического факультета и руководитель кафедры основ марксизма-ленинизма. Вечер был устроен в ресторане, даже нельзя это назвать рестораном, в «корчме» Фукса, на Рынке [90], около городского Совета. Осечинский был чем-то занят и не явился, Брагинец присутствовал на вечере. Вечер был самый обычный, скромный. Вообще меня сильно поражала бедность и скупость вечеринок, устраиваемых львовской интеллигенцией, по крайней мере тех, о которых я упоминал. И водки, и вина очень, очень мало употребляется, пьют какими-то лекарственными дозами, закуски так же бедны. Нет той широкой, щедрой гостеприимной натуры у людей, которая наблюдается в нас на Украине. Большая скупость и скаредность, после вечеров даже выпивши не бывают. [91]

Со студентами в такой форме не пришлось общаться, как и вообще со студентами в быту я не общался. Единственный был случай в июле 1940 г. Группа студентов археологического отделения исторического факультета, во главе с профессором Пастернаком [92] производила археологические раскопки древнего города Галича. Это в километрах 120 от Львова. После окончания раскопок меня пригласили приехать на место этих раскопок посмотреть результаты работы этой группы студентов. В один из выходных дней мы, вместе с деканом исторического факультета Брагинцем, решили поехать в Галич. С нами на машинах ехали историк Осечинский, пребывающий во Львове в то время зам[еститель] директора Института литературы Академии наук Украины Копыця [93]. Прибыли в Галич, посмотрели раскопки и экспонаты. Проведена довольно большая и интересная работа в области археологических раскопок города XI столетия. На честь нашего приезда был устроен обед. Это единственный раз я был вместе со студентами за столом. Может быть, нужно было больше общаться.

Был я один раз на квартире в профессора Возняка. Он имеет громаднейшую собственную библиотеку. В этой библиотеке много было дублетов, т. е. одних и тех же книг по несколько экземпляров. У меня же таких книг не было. Он решил подарить мне из своей библиотеки порядочное количество книг. Это исключительно украинская художественная литература классиков — Нечуя-Левицкого, Панаса Мирного, Франко, Леси Украинки, Коцюбинского — в очень хороших львовских изданиях. Я подъехал машиной и лично с Возняком отобрал эту литературу в его библиотеке на квартире и увез к себе домой.

Очень часто я проводил время с приезжими товарищами с Украины. Круг приятелей моих были — Резников, доцент и руководитель кафедры политической экономии, которого я хорошо знал с 1934 года, занимаясь в Институте красной профессуры, — он окончил экономическое отделение, я — историческое; вторым приятелем моим был Осечинский, преподаватель истории СССР, и Брагинец, декан исторического факультета и руководитель кафедры основ марксизма-ленинизма. Часто они бывали у меня в гостях, а я у них. Бывал несколько раз у меня на квартире зав[едующий] отделом пропаганды и агитации Львовского обкома КП(б)У Стоянов [93а], один раз в ресторане «Бристоль» я провел вечер с секретарем обкома по пропаганде Приходько. Приезжая во Львов, часто ко мне заходили, а иногда ночевали мои знакомые из Киева — Сухопалько, член партии, сотрудница Партиздата при ЦК КП(б)У, ее муж, корреспондент газеты «Комуніст», Ряднина [94] — научный сотрудник Института истории партии при ЦК КП(б)У, Альтман [95] — научный сотрудник Кабинета еврейской культуры Академии наук УССР, с которым я также был хорошо знаком и был в очень хороших отношениях еще с Института красной профессуры, он окончил литературное отделение. Бывал у меня на квартире Копыця — зам[еститель] директора Института литературы Академии наук УССР.

Не обошлось у меня без общений с женщинами (эта, нужно сказать, у меня некоторая слабость была еще с Киева). Еще в конце 1939 года, когда я проживал на частной квартире, во Львове, у Кривуцкого, я познакомился с его двумя родственницами, женщинами лет по двадцати семи, окончившими в свое время университет, одна дочь адвоката, другая происходила из крестьян. С ними я иногда встречался и проводил время.

Связи мои с местными людьми носили исключительно такой характер, как я его описал в этом письме и дал в ряде других своих показаний. Никаких других отношений, направленных в сторону каких-либо политических организационных связей, я не знаю, у меня их не было. Больше того, я не помню, чтобы во время моих бытовых общений, указанных и перечисленных здесь, были или возникали разговоры на политические темы. Вообще же местная интеллигенция мне казалась очень и очень ограниченной в области политических взглядов. Если и задавались мне в этом направлении какие-нибудь вопросы, например, в области национальной политики советской власти (это иногда их интересовало), то дальше вопросов языка, культуры дело не шло. Ну, например, некоторые из профессоров, сейчас не помню, кто именно, иногда задавали такие вопросы: «Почему в городах Украины господствующим языком и превалирующим является русский, почему даже большинство украинцев в городах, даже в быту говорят только по-русски, а не по-украински, почему большинство профессоров и преподавателей в высших учебных заведениях Украины читают лекции на русском, а не на украинском языке?» Пришлось отвечать, что в городах Украины еще остались как наследство значительные остатки старых, русификаторских взглядов, культивировавшихся русским царизмом, с политикой которого наша партия и правительство ничего общего не имеют, объяснять невежественностью некоторых людей, знающих украинский язык и не хотящих употреблять его в быту, а тем более читать лекции, хотя их и обязывают в вузах преподавать на языке местного, коренного населения, ну, и последнее, что украинцам русский язык не есть чуждый, а поэтому он легко ими воспринимается и плохого здесь ничего нет.

Описав здесь подробно свою работу и жизнь во Львове, не исчерпав, может быть, некоторых мелочей, прошу взвесить все обстоятельства и разрешить мой вопрос в соответствии с объективной действительностью.

30 мая 1943 г. **М. Марченко**

Собственноручные показания обв[иняемого] Марченко Михаила Ивановича отобрал:
Нач[альник] следгруппы УНКГБ ст[арший] лейт[енант] госбезоп[асности] **Ривкин** [96]

ДА СБУ, спр. 31982-ФП, арк. 91 — 125. Оригінал. Рукопис.

[1] Інститут історії і археології АН УРСР — Інститут історії України АН УРСР створено 1936 р. З початком Великої Вітчизняної війни разом з іншими установами Академії його протягом липня-серпня 1941 р. було евакуйовано до столиці Башкирії — м. Уфи, де на правах відділу він діяв до червня 1942 р. у складі об'єднаного Інституту суспільних наук АН УРСР. 12 червня 1942 р. на базі відділів історії й археології Інституту суспільних наук створено Інститут історії і археології України АН УРСР. 17 серпня 1943 р. разом з іншими академічними установами його колектив виїхав до Москви, а з 25 березня 1944 р. розпочалася його реевакуація. З 17 липня 1944 р. було відновлено роботу двох самостійних інституцій: Інституту історії України та Інституту археології України АН УРСР (Див.: Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. 1936 — 1986 гг. — Киев, 1986. — С. 46 — 54).

[2] Петровський Микола Неонович (1894 — 1951) — український історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1945), доктор іст. наук (з 1939), професор (з 1928). 1919 р. закінчив Ніжинський істор.-філол. інститут. У 1924 — 1933 рр. викладав у Ніжинському та Київському ІНО. В 1934 — 1936 рр. — на науковій роботі в Бібліотеці АН УРСР у Києві. З 1937 р. — в Інституті історії України АН УРСР (у 1942 — 1947 рр. — директор установи, знятий з посади у жовтні 1947 р. після постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (29 серпня 1947 р.), як такий, що «не забезпечив боротьби з проявами українського буржуазного націоналізму в історичній науці.») (Див.: До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України // Більшовик України. — 1947. — № 8. — С. 3).

Основні праці: «Нариси історії України XVII — початку XVIII століть» (1930, т. I); «Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 — 1654)» (1940) та ін.

Гуслистий Кость Григорович (1902 — 1973) — український історик і етнограф, чл.-кор. АН УРСР (з 1969), доктор іст. наук (з 1963), професор (з 1965). Закінчив Дніпропетровський ІНО (1926). Працював у науково-дослідних установах та вузах Харкова і Києва, в Інституті історії України АН УРСР (1936 — 1954), Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР (з 1954 р.; до 1970 р. — заст. директора). Автор праць переважно з історії і культури України XIV — XVIII ст., серед яких: «З історії класової боротьби в Степовій Україні в 60 — 70-х рр. XVIII ст.» (1933); «Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею: З XIV ст. по 1569 р.» (1939); «Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст.: 60-ті роки XVI — 30-ті роки XVII ст.» (1941) та ін.

Ястребов Федір Олександрович (1903 — 1973) — український історик, канд. іст. наук (з 1939). Закінчив Київський ІНО (1926). Працював у вищій школі, займався науково-дослідною роботою у ВУАМЛІН, згодом — до виходу на пенсію — в Інституті історії України АН УРСР (1936 — 1963; у 1943 — 1955 рр. — зав. відділом історії України періоду капіталізму). 1947 р. підданий критиці у постанові ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України...» як один з авторів книги «Історія України: Короткий курс» (К., 1940). Автор бл. 100 наук. праць, серед яких: «Київська Русь і феодальні князівства XII — XIII ст.» (1937, співавтор — К. Г. Гуслистий); «Україна в першій половині XIX ст.» (1939) та ін.

[3] «список [...] антисоветской националистической литературы»: у матеріалах справи знаходиться машинописний примірник цього списка, який можна датувати часом від 23 червня до 8 липня 1941 р. (від арешту до вивезення М. І. Марченка з Києва). Назви українських книжок передано у ньому в російській транскрипції. У документі йдеться: «Список антисоветской националистической литературы, изъятой при обыске у обв[иняемого] Марченко Михаила Ивановича: 1. «Моя борьба» — Гитлер. 2. «Велика история Украины». 3. «История Сичовых стрильцив». 4. «Писенник». 5. «Атлас Украины» — издательство «УСС». 6. «Полтава» — автор Богдан Лепкий. 7. «Мотря» — автор Лепкий. 8. «Видродження нации» — Винниченко. 9. «Вистник» — «Літературно-науковий вісник». 10. «Антисоветский пятитомник» К. Левицкого. 11. «Вид Мирного до Хвильового» — М. Рудницкий. 12. «Наполеон и Украина» — Борщак. 13. «История «Просвиты». 14. «Памяти вождя Укр[аинской] галицкой армии». 15. «Укр[аінські] сичови стрильци». 16. «Видродження Буковины». 17. «Часы козацьки на Украине». 18. «Договор з Деникиным». 19. «Про организацию украинского вийска». 20. «Украинсько-московська вийна». 21. «Великий зрыв» — автор К. Левицкий, и другие украинско-националистические брошюры. Ст[арший] следователь следчасти НКГБ УССР мл[адший] лейтенант госбезопасности Логунов» (ДА СБУ, спр. 31982-ФП, арк. 146).

Як вдалося встановити за наявними джерелами і з огляду на жалюгідний стан національної бібліографії, йдеться про такі видання: 1—2. «Велика історія України»: щомісячне видання по три аркуші (Львів: Видавець і відп. ред. І. Тиктор, 1934 — 1935; один з авторів І. П. Крип'якевич. Перевидання: Львів; Вінніпег, 1948); 3. «Золоті ворота»: Історія Січових стрільців 1917 — 1919 / Історія визвольної боротьби України в монографіях. II-й том. — Львів, 1937 (перевидання з доповненням: Чикаго, 1969; перевидання під назв.: Історія Січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. — К., 1992); 5. Атлас України й сумежних країв / Наук. Т-во ім. Шевченка; Під заг. ред. В. Кубійовича. — Львів, 1937; 6 — 7. Йдеться про велику історичну повість галицького літератора Б. Лепкого (1872 — 1941) «Мазепа», що складається з таких частин: «Мотря» (1926), «Не вбивай» (1926), «Батурин» (1927), «Полтава» (1928 — 1929); 8. Винниченко В. Відродження нації: Історія української революції (марець 1917 р. — грудень 1919 р.). — Київ; Відень, 1920. — Ч. I — III (репринтне відтворення — К., 1990). 9. «Літературно-науковий вістник» (1898 — 1939) (з 1933 р. — «Вістник») — щомісячник, що видавався у Львові. Заснований Науковим Т-вом ім. Шевченка. У 1920 — 1930-х роках обличчя часопису визначав його редактор Д. Донцов; 10. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців, 1848 — 1914: На підставі споминів. — Львів, 1926 — 1927. — Ч. 1 — 2; Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни, 1914 — 1918: На підставі споминів і документів. — Львів, 1928 — 1930. — Ч. 1 — 3; 11. Рудницький М. Від Мирного до Хвильового. — Львів, 1936; 12. Борщак І. Наполеон і Україна: З невідомих документів із тогочасними ілюстраціями / Передм. Е. Дріо. — Львів, 1937; 14. Пам'яті вождя Української галицької армії: [М. Тарнавського]. — Львів, 1939; 15. Думін О. Історія Леґіону Українських січових стрільців, 1914 — 1918 / Історія визвольної боротьби України в монографіях. I-й том. — Львів, 1936. Можливі й ін. варіанти: Українські січові стрільці, 1914 — 1920 / За ред. Б. Гнаткевича та ін.; Іл. оформл. І. Іванця. — Львів, 1935 (репринтне відтворення — Львів, 1991), або: Українські січові стрільці: У 20-ліття виступу. — Львів, 1936; 17. Антонович В. Про козацькі часи на Україні: Із переднім словом про життя та діяльність В. Антоновича, із портр. автора, образами гетьманів та увагами д-ра М. Кордуби. — Коломия, 1912 (репринтне відтворення — К., 1991); 18. Кох Г. Договор з Денікіним. — Львів, 1930; 20. Українсько-московська війна 1920 року в документах. Ч. I: Оперативні дії Штабу Армії УНР / Передмова і під ред. ген. штабу ген.-хорунжого В. Сальського; Документи впорядкував ген. П. Шандрук / Праці Українського наук. ін-ту. Том 15. Серія історична, кн. 2. — Варшава, 1933 (перевидання — Нью-Йорк, 1970); 21. Левицький К. Великий зрив: До історії української державності від березня до листопада 1918 р.: На підставі споминів та документів. — Львів, 1931.

[4] Внизу кожної сторінки протоколу підпис М. І. Марченка.

[5] Прочерк у документі.

[6] Див. док. № 6.

[7] Так у тексті. Слід читати: «протокол».

[8] Так у тексті. Повинно бути: «2-го июня» (див. док. № 5).

[9] Так у тексті.

[10] Рюриковичі — давньоруська князівська династія нащадків київського великого князя Ігоря, який, за літописною легендою, вважався сином ватажка варязької дружини Рюрика, котрого новгородці покликали (разом з братами) владарювати на Русі. Рюриковичі стояли на чолі Київської Русі і великих та дрібних князівств періоду феодальної роздробленості (Див. докладніше: Генеалогія династії Рюриковичів: Бібліогр. довідник / Укладач Л. В. Войтович; Відп. ред. Я. Д. Ісаєвич. — К., 1990. — 227 с.).

[11] Про погляди М. І. Марченка на «Слово о полку Ігоревім» див. докладніше: Марченко М. І. Історія української культури: З найдавніших часів до середини XVII ст. — К., 1961. — С. 72 — 78.

[12] «в соответствии с замечаниями на конспекты по истории СССР, данными руководителями Правительства в 1934 году, и в связи с постановлениями ЦК ВКП(б) о преподавании истории в школе» — не зовсім точно. Йдеться про постанову РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 16 травня 1934 р. «Про викладання громадянської історії у школах СРСР» й «Зауваження з приводу конспекту підручника з історії СРСР» Й. Сталіна, А. Жданова й С. Кірова (втім, авторство останнього досить сумнівне) (Див.: К изучению истории: Сборник. — М., 1938. — С. 18 — 24).

[13] Управління НКВС СРСР по Новосибірській обл.

[14] Марійськ — місто, райцентр у Новосибірській обл. РРФСР, залізнична станція у стику Томської й Красноярської залізниць у 367 км на схід від Новосибірська. 21 тис. мешканців (1936). Зараз входить до складу Кемеровської обл. Росії.

[15] Свідчення М. І. Марченка оформлено як протокол допиту: внизу кожної із 35-ти сторінок документа — його власноручний підпис. Текст подається із врахуванням авторської правки Марченка.

[16] Відновлено повний заголовок, частину якого («и взгляды на причины моего ареста») в документі закреслено.

[17] Закреслено помилково написане двічі слово «обстановки».

[18] «РККА» — Робітничо-Селянська Червона Армія («Рабоче-Крестьянская Красная Армия»).

[19] «Украинский фронт» — оперативно-стратегічне об'єднання радянських військ у вересні-листопаді 1939 р. Утворено із військ Київського особливого військового округу (КОВО) для визволення Зах. України. До складу фронту входили 5, 6 та 12-та армії, в тому числі авіаційні з'єднання і частини. Після виконання поставлених перед ним завдань 14 листопада 1939 р. Український фронт знову був перетворений на КОВО.

[20] Тимошенко Семен Костянтинович (1895 — 1970) — радянський воєначальник, Маршал Рад. Союзу (1940), двічі Герой Рад. Союзу (1940, 1965). На військовій службі з 1915 р. За участь у громадянській війні нагороджений двома орденами Червоного Прапора. У міжвоєнному часі на командних посадах у РСЧА: з липня 1937 р. командуючий військами Півн.-Кавказького, з вересня 1937 р. — Харківського, з лютого 1938 р. — Київського особливого військових округів. У вересні-листопаді 1939 р. командуючий Українським фронтом. Під час радянсько-фінляндської війни з січня 1940 р. — командуючий Півн.-Західним фронтом. Нарком оборони СРСР (травень 1940 р. — липень 1941 р.). Під час Великої Вітчизняної війни командуючий напрямками і фронтами, представник Ставки Верховн. Головнокомандування. Після війни командуючий військами кількох округів, з квітня 1960 р. ген. інспектор Групи ген. інспекторів Міністерства оборони СРСР.

[21] Проскурів — з 1954 р. м. Хмельницький.

[22] Далі закреслено два слова: «для дачи».

[23] Зленко Андрій Никифорович — нар. 1905 р. у с. Абазівка Полтавського району Полтавської обл. Працював секретарем Абазівської сільради (1925 — 1927), служив у війську (1927 — 1929). З 1929 р. — студент робітфаку при Харківському сільгоспінституті, керівник пропагандистської групи ЦК ЛКСМУ (1931 — 1934), студент підготовчого відділення та слухач ІЧП (1934 — 1937). З 1937 р. — інструктор відділу керівних парторганів, з 1938 р. — заст. зав. відділом керівних парторганів, з 1939 р. — заст. зав. відділом організаційно-інструкторської роботи ЦК КП(б)У. Згодом (1939 — 1947) зав. організаційно-інструкторським відділом ЦК КП(б)У. На XV (13 — 17 травня 1940 р.) та XVI (25 — 28 січня 1949 р.) з'їздах КП(б)У обирався кандидатом у члени ЦК КП(б)У, в листопаді 1942 р. ЦК ВКП(б) затверджений членом нелегального ЦК КП(б)У. Закінчив Київський держ. педінститут (1947). У 1947 — 1948 рр. — інспектор ЦК КП(б)У, у 1948 — 1951 рр. — другий секретар Львівського обкому, у 1951 — 1955 рр. — інспектор ЦК КПУ. З 1955 до 1970 р. — секретар Президії Верховної Ради УРСР. З 22 грудня 1970 р. на пенсії.

[24] «Комуніст» — газета, орган ЦК КП(б)У. Виходила з 1918 р. рос. мовою, з червня 1926 р. — укр. мовою. З 2 лютого 1943 р. дістала назву «Радянська Україна».

[25] Чеканюк Андрій Терентійович (1906 — 1992) — партійний та держ. діяч України, історик, канд. іст. наук (з 1948), чл.-кор. АН УРСР (з 1964), професор (з 1964). У 1925 — 1934 рр. — на комсом., профспілк. і парт. роботі. Згодом навчався в ІЧП (1934 — 1937) у Харкові та Києві, спеціалізувався з історії партії, закінчив один курс основного відділу. У 1937 — 1938 рр. — зав. відділом, у 1938 — 1943 рр. — відп. ред. газет «Комуніст» та «Радянська Україна». (Слід гадати, що завдяки знайомству з Чеканюком часів ІЧП у 1938 р. в «Комуністі» з'явилися статті Марченка на історичну тематику (див. док. № 11). У 1943 — 1946 рр. — в апараті ЦК КП(б)У (заст. зав. відділом пропаганди, заст. начальника Управління про-

паганди і агітації). У 1946 — 1973 рр. — ректор ВПШ при ЦК КПУ, викладач і автор розвідок з історії КПРС.

[26 — 27] Ц У Н Х О — Центральне управління народногосподарського обліку («Центральное управление народнохозяйственного учета»).

[28 — 30] Н а у к о в е т о в а р и с т в о і м. Ш е в ч е н к а (Н Т Ш) — громадська наук. організація у Львові. Реорганізоване у 1892 р. з Товариства ім. Шевченка, заснованого 1873 р. як літературне за ініціативою О. Конисього й М. Драгоманова. В НТШ було 3 секції: історико-філософська, філологічна та математично-природничо-лікарська з низкою комісій. В НТШ працювали М. Грушевський (голова у 1897 — 1913 рр.), І. Франко, В. Гнатюк, І. Горбачевський, Ф. Вовк, І. Крип'якевич, К. Студинський (голова у 1923 — 1932 рр.) та ін. До 1939 р. НТШ видало понад 1100 різноманітних наукових та літературних видань. 14 січня 1940 р. НТШ було ліквідовано, а його майно передане АН УРСР. З 1946 — 1947 рр. НТШ відродилося на еміграції, його осередки діють у Зах. Європі, США, Канаді, Австралії. У жовтні 1989 р. Товариство відновилося у Львові як Наукове товариство ім. Т. Шевченка.

[31] В о з н я к М и х а й л о С т е п а н о в и ч (1881 — 1954) — укр. історик літератури, акад. АН УРСР (з 1929), професор (з 1939). Закінчив Львівський університет (1908), викладав у гімназіях, працював науково, протягом 1920-х поч. 1930-х рр. підтримував контакти з ВУАН у Києві. Із розгортанням репресій в СРСР співпраця наддніпрянських та галицьких науковців припинилася. 4 жовтня 1933 р. М. Возняк разом із іншими львівськими членами ВУАН — Ф. Колессою, К. Студинським та В. Щуратом, — як такі, що «тісно зв'язалися з тими колами панівних класів Польщі, які провадять політику інтервенції щодо Радянського Союзу», і є «ворогами трудящих мас України», був виключений зі складу Академії. Поновлено їх в АН УРСР з 1 грудня 1939 р. (Див. докладніше: Р у б л ь о в О. С., Ч е р ч е н к о Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20 — 50-ті роки XX ст.). — К., 1994. — С. 169 — 170, 198). З 1939 р. М. Возняк — професор, з 1944 р. — зав. кафедрою укр. літератури ЛДУ, з 1951 р. — зав. відділом укр. літератури Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. Автор численних праць з історії укр. культури.

[32 — 33] Л и с е н к о Й о с и п Г р и г о р о в и ч — діяч Компартії України, на XV з'їзді КП(б)У (травень 1940 р.) обраний членом ЦК, а на організаційному пленумі ЦК (17 травня 1940 р.) затверджений секретарем ЦК КП(б)У по пропаганді і агітації та водночас зав. відділом пропаганди і агітації ЦК. Під час воєнних дій у 1941 р. потрапив в оточення і загинув.

[34] Б у р м и с т е н к о М и х а й л о О л е к с і й о в и ч (1902 — 1941) — парт. і держ. діяч СРСР. Працював в органах ДПУ у Пензі та Енгельсі (1918 — 1922). З 1924 р. вчився у Ленінградському комвузі та Комуністичному інституті журналістики. У 1929 — 1932 рр. — відп. ред. газ. «Трудовая правда» (м. Енгельс), у 1932 — 1936 рр. — другий секретар Калмицького обкому ВКП(б), згодом в апараті ЦК ВКП(б), з 1938 р. — другий секретар ЦК КП(б)У. На початку Великої Вітчизняної війни член Військради Півд.-Зах. фронту, загинув в оточенні 22 вересня 1941 р.

[35 — 36] Так у тексті.

[37] «Л ь в о в с к и й у н и в е р с и т е т, с у щ е с т в о в а в ш и й с к о н ц а X V I I I с т о л е т и я»: Львівський університет засновано 1661 р. як духовний навчальний заклад ордену єзуїтів. Закритий 1773 р. з ліквідацією ордену. Відновлений як світський вищий навчальний заклад австрійським імператором Йосифом II у 1784 р. Остання дата і малася на увазі М. І. Марченком.

[38 — 39] Л о н ш а н д е Б е р і є Р о м а н (Longchamps de Bérier) (1883 — 1941) — польський правознавець, фахівець з цивільного права, професор Львівського університету (з 1920), член Кодифікаційної комісії Польщі (з 1922), член Польської Академії наук (з 1931), автор низки правознавчих праць. Розстріляний гітлерівцями разом із групою польських професорів в перші дні окупації Львова.

[40] Н а р о д н і З б о р и З а х і д н о ї У к р а ї н и — установчий орган влади Зах. України, обраний її населенням 22 жовтня 1939 р. Засідання Народних Зборів відбулись 26 — 28 жовтня 1939 р. у Львові. Були одноголосно схвалені Декларація про встановлення радянської влади в Зах. Україні; Декларація про прийняття Зах. України до складу СРСР і включення її до складу УРСР та Декларація про конфіскацію земель поміщицьких, монастирських і великих держ. урядовців, про націоналізацію банків і великої промисловості. Разом із тим, як свідчать публікації останнього часу, що грунтуються на новому архівному матеріалі, вибори до Народних Зборів та їх діяльність відбувалися за умов сталінської тоталітарної системи, що, зрозуміло, істотно впливало на цей тимчасовий орган влади (Див., напр.: С в а р н и к І. І. Маловідомі сторінки з історії «золотого вересня» // Укр. археогр. щорічник. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 401 — 415).

[41] П а р н а с Я к у б К а р о л ь (Parnas Jakub Karol) (1884 — 1949) — польськ. біохімік та фізіолог, один із засновників сучасної біохімії. Закінчив Вищу тех. школу в Берлін-Шарлоттенбурзі (1904), викладав у Варшавському університеті; у 1920 — 1941 рр. — професор і директор Інституту мед. хімії Львівського університету; згодом працював у системі АН УРСР, директором Інституту біохімії АМН СРСР (1944 — 1948). Автор понад 120 наук. праць, член ПАН, АН СРСР (з 1942), АМН СРСР (з 1944). Лауреат Держ. премії СРСР (1942). Репресований 1949 р., реабілітований 1954 р.

[42] М. І. Марченко в даному разі не зовсім точно передає назву статті. Йдеться про публікацію: Л а п и н Б., Х а ц р е в и н З. В коридорах университета // Правда. — 1939. — 25 октября. Згадану розмову з Я. Парнасом подано у ній таким чином: «В кабинете принимает новый ректор — молодой киевский историк Марченко... В кабинет приходит физиолог профессор Парнас, ученый с мировым именем. Он просит помочь его внештатным аспирантам. Они почти голодают. Плохо с лабораторной работой — нет средств на оборудование, на производство опытов.

— Вы получите необходимые средства. Представьте смету на создание новых лабораторий. У вас будут не только лаборатории. У вас будет научно-исследовательский институт. Главное работайте, двигайте вперед науку!

Профессор Парнас взволнован..."

[43] «Українські щоденні вісті» — українськомовна газета радянофільського спрямування у США. Видається з 1920 р. у Нью-Йорку. З 1957 р. назва — «Українські вісті».

[44] Див.: Марченко М. Львівський університет на нових шляхах // Комуніст (Київ). — 1939. — 16 грудня.

[45 — 51] Студинський Кирило Йосипович (1868 — 1941) — український літературознавець. Закінчив Віденський університет (1894). З 1900 р. працював у Львівському університеті. Голова НТШ у Львові (1923 — 1932), академік ВУАН (з 1924 р., у 1933 р. виключений, поновлений у дійсних членах АН УРСР з 1 грудня 1939 р.). Після вересня 1939 р. — проректор і декан філологічного факультету ЛДУ, депутат Верховної Ради СРСР та УРСР. У червні 1941 р., під час евакуації, вивезений зі Львова, загинув за нез'ясованих обставин.

[52] Крип'якевич Іван Петрович (1886 — 1967) — український історик, акад. АН УРСР (з 1958), доктор іст. наук (з 1941), професор (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1961). Закінчив Львівський університет (1908). У 1909 — 1939 рр. викладав історію в середніх школах Львова. Член НТШ (з 1911), з 1934 р. — редактор «Наукових записок» Товариства. З жовтня 1939 р. — зав. кафедрою історії України ЛДУ, з 1940 р. одночасно — зав. Львівським відділом Інституту історії України АН УРСР.

[53] Сімович Василь Іванович (1880 — 1944) — український мовознавець і літературознавець. Закінчив Чернівецький університет. Працював на редакторській і викладацькій роботі в Берліні, Празі, Львові. Професор Львівського університету у 1939 — 1941 рр.

[54 — 56] Старосольський Володимир (1878 — 1942) — український громадсько-політ. діяч, правник, соціолог. Дійсний член НТШ (з 1923). Член Закордонного комітету РУП, керівний діяч УСДП (деякий час її голова). Вивчав право у Відні, Берліні, Граці й Гейдельберзі. Працював адвокатом у Львові, виступав оборонцем у політичних процесах (серед ін. М. Січинського, пізніше членів УВО, ОУН), один з організаторів Українських січових стрільців. Співпрацював з «Союзом визволення України» у Відні. Восени 1919 р. — товариш міністра закордонних справ УНР (в уряді І. Мазепи) і одночасно професор Українського держ. університету в Кам'янці-Подільському. В 1920 — 1928 рр. на еміграції у Відні й Празі: професор державного права УВУ та Української господарської академії у Подебрадах. 1928 р. повернувся до Львова, працював адвокатом. Після вересня 1939 р. працював професором ЛДУ, був заарештований і засуджений до десяти років таборів. 25 лютого 1942 р. помер у в'язниці м. Маріїнська (Зах. Сибір), де згодом опинився і його колишній ректор (Див. прим. 14). Представник соціологічного напряму у дослідженні правно-політ. процесів. Головні праці: «Теорія нації» (1921); «До питання про форми держави» (1925); підручник «Держава і політ. право» (тт. 1 — 2, 1925).

[57] Марітчак Олександр (1887 — 1981) — адвокат, оборонець у політ. процесах, політ. діяч, професор міжнародного права Українського таємного університету у Львові, ЛДУ (1939 — 1941), Української високої економічної школи у Мюнхені (1946 — 1949); член Української Національної Ради ЗУНР, у 1921 — 1923 рр. шеф канцелярії уряду Є. Петрушевича у Відні; член ЦК УНДО, в якому до 1930 р. репрезентував групу, що гуртувалася біля тижневика «Рада». Після другої світової війни на еміграції в ФРН та США. Помер у м. Детройт (США).

[58 — 60] Андрусяк Микола (1902 — 1985) — історик, професор УВУ, дійсний член НТШ. Автор досліджень: «Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII» (1933); «Йосип Шумлянський, перший львівський уніатський єпископ» (польськ. мовою, 1934); «Нариси з історії галицького москвофільства» (1935); «Мазепа і Правобережжя» (1938); «Генеза і характер галицького русофільства в XIX і XX ст.» (1941); а також ін. розвідок і статей з історії Галицько-Волинської держави, козаччини, національного відродження в Галичині та ін. Помер 25 січня 1985 р. у Бостоні (США).

[61] Храпливий Зіновій (1904 — 1983) — фізик, професор високих шкіл, викладав у ЛДУ (1939 — 1941), університеті ЮНРРА в Мюнхені (1945 — 1947). З 1948 р. жив і працював у США: професор університету Сент-Луіс; дійсний член НТШ. Автор статей з фізики та підручника «Нарис фізики» (1938). Брат Євгена Храпливого (1898 — 1949) — громадського діяча, агронома й кооператора, ідеолога та практика кооперативного руху у Східній Галичині.

[62 — 67] Йдеться про Московський інститут історії, філософії і літератури ім. М. Г. Чернишевського.

[68] Як згадують сучасники подій, А. С. Брагінець не користувався повагою студентів і викладачів університету, місцевих уродженців. Один із них свідчив: «Деканом історичного факультету й заразом викладачем марксизму-ленінізму був партієць Брагінець. Він «викладав» потроху, базуючися на «самій главній» четвертій главі Історії ВКП(б). Це був тип примітивного й жорстокого дядька, який нагадував радше волосного писаря, або економа на селі, а не університетського професора... Майже що друге речення починав з «вот». Для нього партійний квиток означав багато більше, чим судьба цілого українського народу, незважаючи на те, що він був «тоже українець» (Див.: Домбровський О. До історії української науки: [Мемуари] // Український історик. — 1975. — № 1/2. — С. 109).

[69] Банах Стефан (Banach Stefan) (1892 — 1945) — польський математик. Закінчив Львівський політехнічний інститут (1914), з 1922 р. працював у Львівському університеті. Один з творців сучасного функціонального аналізу.

[70 — 76] Так у тексті, слід — «согласования».

[77] Ймовірно, мається на увазі Гладкий Григорій Пантелеймонович (нар. 1900 р.), уродженець Дніпропетровщини, член КП(б)У з 1922 р. (а не з 1919 р., як у Марченка). До 1920 р. працював у сільському господарстві, чорноробом на заводі у Дніпропетровську. Згодом (1920 — 1928) у РСЧА (червоноармієць, політрук роти). З 1928 р. працював на заводі у Маріуполі (майстер, секретар заводського партосередку). Навчався у Дніпропетровську у хімічних технікумі та інституті (1931 — 1933). З 1933 р. працював на заводі у Кам'янському (майстер, штатний пропагандист, заст. секретаря партосередку). У 1935 р. був призначений начальником політвідділу вівцерадгоспу «Комуніст» Дніпропетровської обл.

[78] Грищук Леонід Степанович (1906 — 1960) — уродженець Київщини. У 20-ті роки працював на селі, чорноробом, а згодом слюсарем на нафтопромислах у Баку (1925), київських текстильних підприємствах. У 1930 — 1931 рр. — голова комуни «Більшовик» у с. Шпитьки Київського району Київської обл. ("двадцятип'ятитисячник"); у 1931 — 1933 рр. — заст. директора трикотажної фабрики «Укрфізкультвоєнспорту», голова правління, заст. директора суконної фабрики «Промткач» (м. Київ). У 1933 — 1936 рр. працював у Далекосхідному краю — у штабі 2-ї бригади Цудортрансу (м. Хабаровськ), судовим секретарем Військового трибуналу Тихоокеанського басейну (м. Владивосток). З 1937 р. — голова РВК Київського сільського району, перший секретар райкому КП(б)У цього ж району. З вересня 1939 р. в Західній Україні, з 27 листопада 1939 р. по червень 1941 р. — перший секретар Львівського обкому КП(б)У. З липня 1941 р. — член Військради 6-ї танкової армії, у серпні потрапив в оточення, знищив партквиток, дістався до Києва, де жив до липня 1942 р. Згодом виробив документи на ім'я Пилипа Пилиповича Пулинця й виїхав у Тетіївський район Київської обл. Працював сторожем, експедитором Кашперівського цукрозаводу до 13 листопада 1943 р., а відтоді подався у партизани. 1944 р. повернувся до Києва, де працював за спеціальністю — директором швейної фабрики дитячого одягу (з 1 травня 1944 р.), у будівельному тресті № 3 Київського раднаргоспу. Прагнув відновити своє членство у партії. 6 травня 1960 р. Печерський райком КПУ підтримав клопотання первинної парторганізації про його відновлення у КПРС, а 22 травня 1960 р. Л. С. Грищук помер.

[79] Редько Федір Андрійович (нар. 1905 р.) — у 20-х роках перебував на комсомольській роботі на Київщині, закінчив Київський педтехнікум (1932); згодом на освітянській роботі, зокрема з 1935 по 1938 р. — завуч СШ № 54, директор СШ № 130 м. Києва, заст. наркома освіти (1938 — 1939), нарком освіти УРСР (1939 — 1940), заст. Голови РНК УРСР (1940 — 1942). Згодом працював доцентом Чернівецького університету, канд. іст. наук.

[80] «контингент был уменьшен до 750 человек» — 27 липня 1940 р. Оргбюро ЦК КП(б)У на подання НКО УРСР ухвалило: «Дозволити Народному комісаріату освіти зменшити контингент набору на 1940 — 1941 учбовий рік до Львівського державного університету з 1200 осіб до 750 осіб, з них: на філологічний факультет — 210 ч., на факультет західних мов і літератури — 120 ч., на історичний факультет — 90 ч., на фізико-математичний факультет — 90 ч., на геолого-географічний факультет — 60 ч., на хімічний факультет — 60 ч., на біологічний факультет — 60 ч., на юридичний факультет — 60 ч. Разом — 750 ч.» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 9, спр. 114, арк. 35).

[81] Так у тексті. Слід — «1940 года».

[82] «контокоррент» (від італ. «conto corrénte») — єдиний поточний і позичковий рахунок, де обліковують усі кредитні й розрахункові операції банку з клієнтом. Інша назва — контокорентний рахунок.

[83] Так у тексті. Слід — «1940 года».

23 серпня 1940 р. Оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило: «Затвердити т. Биченка Г. С. ректором Львівського державного університету, звільнивши з цієї роботи т. Марченка М. І. Просити ЦК ВКП(б) затвердити». Відділ кадрів ЦК КП(б)У обгрунтовував це рішення тим, що, мовляв, Марченко «не справляється» із своїми обов'язками. Очевидно, йшлося про згадані Марченком у документі обставини. 6 листопада 1940 р. ЦК ВКП(б) затвердив призначення нового ректора ЛДУ. (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 9, спр. 116, арк. 17; спр. 118, арк. 19 зворот).

[84] Див.: Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654 — 1664 рр.). — К., 1941. — 116 с. Відповідальний редактор видання М. І. Супруненко.

[85] Див.: Марченко М. Ів. До питання розвитку феодальних відносин на Україні в рр. 1650 — 1660 // Записки історичного та філологічного факультетів / Львівський державний університет ім. І. Франка. — Львів, 1940. — Т. І. — С. 25 — 39 (на звороті титульного аркуша збірника зазначено: «Друкується з розпорядження ректора університету М. І. Марченка. Відповідальний редактор акад. М. С. Возняк»).

[86] Соболєв Сергій Львович (нар. 1908 р.) — рос. математик, акад. АН СРСР (з 1939), Герой Соц. Праці (1968). Закінчив Ленінградський університет (1929). З 1957 р. — директор Інституту математики Сибірського відділення АН СРСР. Праці з аналітич. теорії диференціальних рівнянь, теорії пружності, теорії узагальнених функцій, обчислюв. математики. Держ. премія СРСР (1941, 1951, 1953, 1986).

[87] Богомолець Олександр Олександрович (1881 — 1946) — укр. патофізіолог, держ. і громад. діяч, акад. (з 1932) та віце-президент (з 1942) АН СРСР, акад. (з 1929) та президент (з 1930) АН УРСР, акад. АМН СРСР (з 1944), засл. діяч науки УРСР (з 1943) та РРФСР (з 1935), Герой Соц. Праці (1944).

[88] Бажан Микола Платонович (1904 — 1983) — укр. поет, держ. і громад. діяч, акад. АН УРСР (з 1951), Герой Соц. Праці (1974).

Панч (Панченко) Петро Йосипович (1891 — 1978) — укр. письменник. У 1939 — 1940 рр. голова Оргкомітету по створенню Львівської філії СРПУ.

Рибак Натан Самійлович (1913 — 1978) — укр. письменник. У Марченка помилково поданий як особа з подвійним прізвищем ("Натан-Рибак").

[89] Осечинський Василь Костянтинович (1904 — 1981) — викладач. Закінчив Київський ІНО (1931), аспірантуру при КДУ (1935), працював викладачем, був співробітником Інституту історії ВУАМЛІН. У 1939 — 1941 та 1945 — 1969 рр. на викладацькій роботі у Львівському держ. університеті (доцент, зав. кафедрою історії СРСР). Кандидат історичних наук. Похований на Личаківському цвинтарі у Львові.

[90] Йдеться про площу Ринок, центральний майдан Львова.

[91] Далі закреслено: «пьяные».

[92] Пастернак Ярослав (1892 — 1969) — археолог, дослідник праісторії та княжої доби Галичини і Чехо-Словаччини. Навчався у Львівському та Празькому (Карловому) університетах, асистент Держ. археологічного інституту в Празі (1923 — 1928), директор Музею НТШ у Львові (1928 — 1939), професор Греко-католицької богословської Академії у Львові (1935 — 1944). Наказом № 33 від 3 листопада 1939 р. ректора ЛДУ М. І. Марченка призначений професором археології і зав. кафедрою археології ЛДУ, а 20 січня 1940 р. наказом № 236 наркома освіти УРСР Ф. А. Редька затверджений директором Львівського держ. археологічного музею (колишнього Музею НТШ). З 1944 р. на еміграції в Німеччині та Канаді, професор університетів у Бонні, УВУ в Мюнхені (з 1946), Укр. католицького університету в Римі (з 1963). Основні праці: «Антропометричні досліди над укр. населенням південної Жовківщини» (1919); «Гальштатська культура Закарпаття» (1930); «Коротка археологія західноукраїнських земель» (1932); «Старий Галич» (1944); «Найстарші часи Волині» (1952); «Археологія України» (1961); та ін. Помер 22 листопада 1969 р. в Торонто (Канада) (Див.: Верига В. Дослідник підземного архіву України: Пам'яті проф. д-ра Ярослава Пастернака // Український історик. — 1970. — № 4. — С. 90 — 98).

[93] Копиця Давид Демидович (1906 — 1965) — літературознавець, критик. Закінчив Харківський інститут професвіти (1930). У 1939 — 1941 рр. — заст. директора Інституту літератури АН УРСР. Учасник Великої Вітчизняної війни. У повоєнний час заст. директора Інституту літератури АН УРСР, заст. нач. Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, голова Комітету в справах мистецтв при РМ УРСР, заст. міністра культури УРСР.

[93а] Мається на увазі Стоян Пилип Кузьмич (1904 — 1995) — укр. історик, канд. іст. наук (з 1947), доктор іст. наук (з 1966), професор (з 1968). У 1921 — 1930 рр. працював у селищі Долинське Кіровоградської обл. (робітник цегельного заводу, секретар Долинського РК ЛКСМУ, голова райсільгоспкредитспілки). Навчався у Комуністичному університеті ім. Артема у Харкові (1931 — 1932), був заст. голови Долинського РВК (1932 — 1933). Закінчив історичний відділ ІЧП (1933 — 1937), працював ст. викладачем КДУ (1937 — 1940). З квітня 1940 р. по червень 1941 р. — зав. відділом пропаганди Львівського обкому КП(б)У і водночас доцент ЛДУ. Згодом (липень — серпень (1941 р.) інструктор відділу пропаганди Київського міськкому КП(б)У, зав. відділом пропаганди Уфимського міськкому ВКП(б). З серпня 1943 р. до грудня 1974 р. — ст. наук. співр. Інституту історії України АН УРСР. Автор монографій і статей з історії УРСР 1920-х рр.

[94] Рядніна Уляна Іванівна (1903 — 1965) — історик, доктор іст. наук (з 1965). Закінчила ІЧП (1935). З 1937 р. — наук. співробітник Інституту історії партії при ЦК КПУ. В 1938 — 1941, 1945 — 1955 рр. одночасно викладала в КДУ. Досліджувала питання історії КПРС-КПУ.

[95] Альтман Петро Ізраїльович (1904 — 1941) — нар. в с. Івангород Христинівського району Черкаської обл. Працював в Умані на взуттєвій фабриці. Закінчив літературний відділ ІЧП (1937). Був ученим секретарем Інституту літератури, згодом — співробітник Кабінету єврейської культури АН УРСР. Друкувався з 1924 р. Писав єврейською мовою. Українською вийшли: зб. оповідань «Мішень сміється» (1931); повість «Позиції» (1934); біогр. нарис «Т. Г. Шевченко» (1939); роман «Юність» (1941). Загинув на фронті у серпні 1941 р. біля с. Степанці поблизу Канева.

[96] Останній абзац — завірчий підпис — написаний від руки чорним чорнилом слідчим Ривкіним (свідчення М. І. Марченка записано фіолетовим чорнилом).

Підготовка тексту документів до друку та примітки О. С. Рубльова

(Закінчення буде)

Голод в Україні 1946—1947 років*

Док. № 22

Телеграма-директива Ради Міністрів СРСР Раді Міністрів УРСР про здачу продовольчого й фуражного зерна врожаю 1946 р.

1 грудня 1946 р.

Киев Совет Министров Хрущеву[2*]

Сообщаю текст постановления Совета Министров Союза ССР от 30 ноября 1946 года, № 2546:

«Во изменение постановления Совета Народных Комиссаров Союза ССР

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1995. — № 6; 1996. — № 1.

от 3 апреля 1944 г., № 337 (пункт 2) и Совета Министров Союза ССР от 29 марта 1946 г., № 705 (пункт 36) Совет Министров Союза ССР, исходя из особых условий 1946 г., постановляет: обязать министерства, ведомства и директоров подсобных хозяйств предприятий и учреждений сдать государству из урожая 1946 года:

Первое: продовольственное зерно (рожь и пшеницу) за вычетом семенных фондов по действующим нормам высева на план сева последующего года и фондов питания работающих в данном подсобном хозяйстве по действующим нормам снабжения в сельской местности в пределах контингентов, установленных государственным планом.

Второе: фуражное зерно за вычетом семенных фондов и потребности в зернофураже для скота данного подсобного хозяйства по нормам, предусмотренным Постановлением Совета Народных Комиссаров СССР от 15 декабря 1943 г., № 1381[1].

Председатель Совета Министров Союза ССР **И. Сталин**
Управляющий Делами Совета Министров СССР **Я. Чадаев**
Управделами Совета Министров СССР **Я. Чадаев**

ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 3731, арк. 120. Машинописна копія телеграми.

Док. № 23

З листа шахтаря Донбасу Карандашова Г. М. Маленкову про тяжке продовольче становище, невидачу пайкового хліба дітям, голодування

Не пізніше 17 грудня 1946 р.

Тов. Маленков Георгий Виссарионович![3]*

С приветом, дорогой т. заместитель Председателя Совета Министров СССР! Возможно, Вы не знаете, какое творится безобразие со снабжением в Донбассе. Вот недавно, в сентябре месяце 1946 г., в Донбассе было хлеба полно на рынке, в коммерческих и ОРС'ах. А сейчас хлеба иногда не бывает у нас по 2—3 дня. Вольная торговля запрещена на рынке, что идет на руку спекулянтам, которые догнали буханку до 100 рублей. В коммерческом хлеб есть только для сотрудников. Зав. коммерческими магазинами г. Горловки сделали большие запасы хлеба, жиров, круп и муки. Это точно. Считая, что будет голод и война. В коммерческом магазине дают каждый день крупу и муку, но ее берет лишь тот, кто не работает, и спекулянты по 2—3 раза в день, создавая себе «НЗ» — запасы и одновременно выносят на базар и перепродают, примерно 1 кг крупы перловой стоит 8 рублей — на базаре спекулянты перепродают стакан за 8 рублей. Органы власти и милиции не ведут борьбы со спекулянтами.

...Нужно бы, дорогой товарищ Маленков, навести в Донбассе большевистский порядок в деле снабжения. Ибо беда у нас. Как ни есть, я забойщик, рубаю уголь, но я голоден, и вся моя семья. Дети до 13 лет хлеба не получают, иждивенцам норму урезали. Как жить, что делать дальше, я не знаю, дорогой и многоуважаемый т. Маленков.

Поставьте к сведению по этому вопросу И. В. Сталина.

Горячий поцелуй и рукопожатие вождю народов.

Примите меры, дальше жить так нельзя[2].

Карандашов

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3591, арк. 135—136. Засвідчена копія.

Док. № 24

Лист адміністрації Свеського заводу дубильних екстрактів Сумської області Міністерству легкої промисловості УРСР з проханням сприяння в одержанні пайкового хліба на дітей та утриманців робітників заводу[4*]

30 січня 1947 р.

Совершенно секретно

На протяжении 5 месяцев и до настоящего времени рабочие и служащие Свесского завода дубильных экстрактов не получали и не получают хлеб на детей и иждивенцев.

Рабочие, разделяя свой хлебный паек — 500 г на 3—5 человек членов семьи, естественно, не могут иметь нормальное питание, что приводит к истощению и ослаблению их организма, вследствие чего имеют место случаи на заводе, когда отдельные рабочие по причине истощения не могут продуктивно работать и по заключению врачей освобождаются от работы, что влечет невыполнение программы завода.

На основании вышеизложенного просим Вас оказать содействие в получении хлебного пайка на детей и иждивенцев.

Для поддержания остронуждающихся рабочих в дополнительном питании просим войти с ходатайством в Министерство торговли о выделении заводу по 100 кг коммерческого хлеба ежедневно, а также выделять наряды на получение картофеля и овощей в количестве 5 т ежемесячно.

Прилагаем список рабочих, остронуждающихся в дополнительном питании[5*3].

п/п Директор завода Мануков
Секретарь парторганизации Терский
Пред. завкома Мелехин

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4872, арк. 32. Засвідчена копія.

Док. № 25

Із спецповідомлення МДБ УРСР МДБ СРСР про випадки вживання в їжу людських трупів у Дніпропетровській та Ізмаїльській областях

6 лютого 1947 р.

Совершенно секретно

**Министру Государственной безопасности Союза ССР
генерал-полковнику т. Абакумову В. С. г. Москва**

В МГБ УССР продолжают поступать сведения о случаях употребления в пищу человеческих трупов.

Рабочая подсобного хозяйства депо станции Синельниково Днепропетровской области П.[6*] 13 января с. г. употребила в пищу труп своей матери.

Расследованием установлено, что П., 1906 г. рождения, малограмотная, муж погиб на фронте в 1943 г., имея семью из 6 человек, находилась в тяжелых материальных условиях, в результате чего она и члены ее семьи подвергались истощению.

10 января с. г. в семье П. умерла ее 70-летняя мать А. Не имея возможности похоронить мать, П. обратилась за помощью к председателю Кислянского сельсовета Каменецкому, который направил ее к председателю колхоза «10 лет МОПРА» Приходько Павлу, а тот, в свою очередь, порекомендовал ей обратиться к бригадирам колхоза Довженко и Приходько Ефиму. Последний в помощи П. отказал и людей для похорон А. не дал.

13 января с. г., будучи в душевно-болезненном состоянии, П. в течение двух дней употребляла в пищу труп своей матери.

П. и ее сестра направлены для лечения в психиатрическую больницу, ее дети помещены в детский дом.

26 и 27 января с. г. в с. Каиры Саратского района Измаильской области зафиксировано 4 случая употребления в пищу человеческих трупов.

Житель с. Каиры М., 1897 г. рождения, бедняк-единоличник, при участии своей семьи убил 6-летнего сироту Ж. В. и труп его употребил в пищу.

Крестьянин-единоличник Г., 1928 г. рождения, бедняк, с участием семьи убил Ж. Н., 9 лет, являвшегося братом Ж. В., труп его употребил в пищу.

После смерти 9-летнего мальчика В. жительница с. Каиры Л., 1906 г. рождения, крестьянка-единоличница, употребила в пищу труп этого мальчика.

М., Г. и Л. помещены в больницу.

...Об изложенном проинформирован ЦК КП(б)У.

Министр Государственной безопасности УССР, генерал-лейтенант **Савченко**

АСБ України. Колекція документів, арк. 215—217. Відпуск.

Док. № 26

З листа санінструктора с. Байраки Диканського району Полтавської області М. Ярошенко до депутата Верховної Ради УРСР А. М. Барановського зі скаргою на незабезпеченість медпрацівників продовольчими пайками, голод

9 лютого 1947 р.

Від ім. байрацьких мед.-сан. робітників пише Ярошенко Маруся... Уважаємий Анатолій Максимович. Поздоровляємо Вас [з] депутатом у Верховну Раду УРСР ... і надіємося, що після обрання Вас наше життя покращає, яке ми нині переживаємо в зв'язку із засухою. Ми в даний час в дуже тяжкім стані. Маємо лише єдину надію, що ви, наш новообраний, не забудете про нас так, як ми про Вас. Ваша автобіографія і портрет пишно красуються в кожного виборця в кімнаті, убраній у рушниках та квітах, це знак почоту і поваги.

...Іще хочемо добавити про те, що ми, працюючи в сільській медлікарні, пайком хліба отказані, получають тільки гл. врач та акушерки, а я працюю санінструктором, маючи сім'ю із 3 осіб, двоє дітей — 12 р. і 6 років, нічого не одержую... Життя, я думаю, Вам відомо, що тяжке. Я Вас прошу, може Ви поможете мені в цій справі, бо я не знаю, до кого обратитися і, голосуючи за Вас, я рішила Вам поскаржитися[4].

Щасливо оставаться. *Маруся Ярошенко*

ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 4386, арк. 25—25 зв. Оригінал. Рукопис.

Док. № 27

Лист жительки м. Павлограда Дніпропетровської області М. А. Осипчук Й. В. Сталіну про смертність людей від голоду та непосильної праці

12 лютого 1947 р.

Глубокоуважаемый Иосиф Виссарионович!

Зачем Вы даете свое великое имя на издевательство? Дело обстоит так: по радио дикторы ежедневно и ежечасно воспевают Ваше имя и прославляют

счастливую жизнь советских людей, а на самом деле народ голодный, рабочие по 2—3 месяца не получают зарплаты, пухнут от голода, хлебный паек недостаточный, приварка нет. Очень многие умирают, и их выносят на кладбище и там бросают. Местные власти роют большие, вроде братских, могилы и хоронят туда по несколько человек. В больнице открыто около 200 коек для голодных умирающих. Скот перевели, для обработки земли во время посевной он уже не годится (заморен голодом). У колхозников насильно отобрали продукты урожая, а написали в газетах и передали по радио, что колхозники сдали государству продукты добровольно. Руководителям живется хорошо... Коммерческий хлеб продается только начальникам, чьи жены продают этот хлеб на рынке по 150 руб. буханка. Народ гибнет от голода и непосильной работы и проклинает Ваше имя в тон дикторам. Если вся эта двойственность жизни по радио и в действительности исходит не от Вас, а от вредителей, то это письмо должно улучшить общую жизнь Украины.

Если будете посылать по проверке правдивости этого письма, то предупреждать местные власти не нужно, иначе они постараются спрятать голодных, пухлых людей.

В данный момент может улучшить жизнь трудящихся только увеличение нормы хлеба путем отпуска коммерческого хлеба на труженика, иначе народ пропал.

12/11.1947 г. С глуб. ув. к Вам *М. Осипчук*

Адрес: УССР, Днепропетровская область, г. Павлоград, ул. Розы Люксембург, дом № 4. Мария Абрамовна Осипчук.

ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 4401, арк. 37—37 зв. Оригінал. Рукопис.

Док. № 28

Доповідна записка УМВС по Сталінській області Міністерству внутрішніх справ УРСР про випадки людоїдства в м. Красний Лиман

15 лютого 1947 р.

Зам. министра внутренних дел УССР комиссару милиции 2-го ранга т. Дятлову, г. Киев

Совершенно секретно

12.II. с. г. в Краснолиманский райотдел МВД явился С. и заявил, что на протяжении 2 дней он не видел свою мать П. Одновременно высказал предположение, что она могла быть убита его отцом. Обыском в квартире были обнаружены в кастрюле и кошелке вареное человеческое мясо, а в коридоре в ящике труп расчлененной женщины, там же из ямы, вырытой на глубину 1 м, были извлечены внутренности убитой. А. был задержан и на допросе, сознавшись в убийстве своей жены, заявил:

В январе месяце с. г. А. по месту работы не были выданы хлебные карточки, вследствие чего он оставил работу, в это же время его жена, работавшая сторожем артели, также уволилась.

Ощущая острый недостаток в питании, он, по его заявлению, несколько раз обращался в отделение службы движения ст. Красный Лиман, чтобы ему оказали помощь, но его заявления остались без положительного ответа.

От недоедания у него наступил процесс истощения, и он решил убить свою жену, чтобы затем скушать ее мясо.

Свое намерение он привел в исполнение 11 февраля с. г., утром, когда его жена, встав с постели, стала одеваться, он топором нанес ей удар в голову, отчего она умерла, затем труп убитой жены расчленил на части и мясо стал употреблять в пищу.

Семья жила очень бедно, из продуктов, вещей и мебели почти ничего не имели.

А. арестован, следствие ведется.

г. Сталино 15 февраля 1947 г.

Зам. начальника УМВД Сталинской обл. полковник милиции Сергеев

Архів МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 90, арк. 20—22. Оригінал.

Док. № 29

З доповідної записки УМВС по Ізмаїльській області Міністерству внутрішніх справ УРСР про продовольчі труднощі та людоїдство на території області[1]*

17 лютого 1947 р.
Совершенно секретно
Серия «ОК»

Министру внутренних дел УССР
генерал-лейтенанту т. Строкачу, г. Киев

В связи с плохим урожаем в 1946 г. население области ощущает значительное продовольственное затруднение, в результате недоедания увеличилась смертность и заболевание дистрофией (отечная опухоль). Смертность населения значительно превышает рождаемость. За январь месяц 1947 г. по области умерло 4 тыс. 533 человека, родилось — 1528 человек. Из числа умерших — 1568 человек от дистрофии; за 10 дней февраля месяца с. г. умерло 2 тыс. 625 человек: из них от дистрофии — 978 человек. Родилось 549 человек.

По неполным данным, по области имеется больных дистрофией около 16 тыс. человек. Особенно большая смертность в Новоивановском районе, где в январе умерло 836 человек, из них от дистрофии — 259 человек. Родилось 160 человек. В феврале месяце умерло 495 человек. Родилось 44 человека.

В Болградском районе в январе месяце умерло 960 человек, из них от дистрофии — 453. Родилось 122 человека, в феврале месяце умерло 342 человека, родилось 42 человека.

Большой смертностью и заболеваниями на почве недоедания поражены все районы и села области.

В течение января и февраля месяцев 1947 г. выявлено несколько случаев людоедства:

1. В с. Васильевка Болградского района 11 января с. г. умерла К., 75 лет, член колхоза им. Ворошилова. Ее дочери Ф., Л. и соседка Н. труп умершей употребили в пищу.

2. В с. Лощиновка Болградского района 11 января с. г. умер К., 1941 г. рождения и 12 января умер его брат А. Отец и мать трупы обоих умерших своих сыновей употребили в пищу.

3. В с. Новая Царичанка Староказацкого района умер М., 1919 г. рождения. Его жена и брат употребили труп умершего в пищу.

4. На хуторе Новый Тузловского района умер 2 февраля А., 1929 г. рождения. Его мать совместно с дочерью употребили труп в пищу.

При врачебном освидетельствовании матери А. врач дала заключение о ее психическом заболевании.

5. В с. Котловина Ренийского района 27 февраля с. г. семья крестьянина-бедняка К. состояла из жены и трех дочерей. Эта семья на протяжении декабря и января месяцев питалась собачьим мясом. 27.1.47 г. К. порезал труп умершей жены на куски, зажарил в печке и употребил в пищу совместно с двумя дочерьми, третья дочь, которой он сказал, что будет жарить мясо матери, отказалась есть. Ела мясо и соседка К. 31.1.47 г. К. умер, 2.2.47 г. умерла одна из дочерей, евшая мясо. Все людоеды направлены в больницу на излечение, так как они больны дистрофией в тяжелой форме.

С целью оказания продовольственной помощи в населенных пунктах в феврале месяце организованы питательные пункты, где выдается один раз горячая пища и 100 г хлеба на человека.

В связи с тяжелым продовольственным положением значительно увеличилась преступность: кражи, грабежи и убийства. Все эти проявления непосредственно связаны с приобретением продовольствия. Имеются случаи, когда лицо, совершившее кражу, является в РО МВД с заявлением, что им совершено преступление, с таким расчетом, что его арестуют и будут кормить.

Для усиления борьбы с ростом преступности во всех населенных пунктах организована самоохрана из коммунистов, комсомольцев и советского актива. Для охраны населенные пункты разбиты на 10-дворки. Усилено ночное патрулирование в городах и районных центрах.

Начальник Управления МВД по Измаильской области полковник **Завгородний**

Архів МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 90, арк. 39—42. Оригінал.

Док. № 30

З інформації МДБ УРСР щодо скарг населення на тяжкі умови життя, голод[8]*

Лютий 1947 р.

Совершенно секретно

...С сообщениями о высоких ценах на продукты питания

Получатель — США, Нью-Йорк, Бронкс 60, 1417 Нобле авеню, Козакова Дора

Отправитель — г. Киев, Саперное поле, дом № 3-а, кв. 51, Караневский Михель Йоселевич

17.II.1947 г. «...Жизнь здесь очень тяжелая, особенно продукты очень тяжело достать рабочему человеку. Кило хлеба — 10 долларов, 1 кг картофеля — 2 доллара, 1 кг мяса — 10—12 долларов. На один хлеб и картофель невозможно заработать, как в 1933 г...»

Документ «К» и меморандум направлены в УМГБ по Киевской области для оперативного использования.

Получатель — Польша, Гливица, ул. Скотница, 40, кв. 9, Лесь Ева Евтиховна

Отправитель — г. Днепропетровск, поселок Владишерова, Токарный переулок, 13, Гуторская Цецилия Евтиховна

3.II.1947 г. «...Нам очень трудно жить. Буханка хлеба — 150 рублей. Раз в день покушаешь — и слава Богу, а то и того не видишь. Зять работал и попал под сокращение, но не допускает, чтобы пропали с голода...».

Документ «К» и меморандум направлены в отдел «В» УМГБ по Днепропетровской области для оперативного использования.

С жалобами на плохой урожай.

Получатель — Канада, Оллава, 312, Кумберланд стрит. Топчинский Ефим.

Отправитель — Каменец-Подольская область, м. Жванец (со штампа), Топчинский Никита А.

5.I.1947 г. «...Этот год у нас сильная засуха, не было ни одного дождя, нет ни одной картошки. Мы теперь ходим в Западную, покупаем какое-нибудь зерно. Приходится переносить в дороге трудности, пока купишь какой-то картошки или немного зерна. Так мы мучаемся. Все, что у нас было дома, мы все отнесли в Западную, а теперь уже не с чем идти..., большой страшный голод...».

Документ «К» и меморандум направлены в отделение «Б» УМГБ по Каменец-Подольской области 14.II.1947 г. при № 13/3/774 для оперативного использования.

АСБ України. Колекція документів, арк. 259. Копія.

Док. № 31

Спецдонесення начальника управління МВС по Київській області міністру внутрішніх справ УРСР Т. А. Строкачу про виявлення залишків тіла голодуючого підлітка-жебрака у Васильківському районі

1 березня 1947 р.

т. Строкачу

Совершенно секретно. Лично

19 февраля с.г. на дороге между станцией Васильков — 1-й и с.Кожуховка Васильковского района Киевской области, под мостом, что расположен от с. Кожуховка в 150 м, был обнаружен мешок с остатками человеческого тела.

При вскрытии мешка в нем оказалась голова подростка на вид 16—17 лет, отрубленная наискось топором, и 2 ступни ног, от которых отделено мясо острорежущим предметом.

Остатки направлены в Киевский институт судебной медицины для производства экспертизы.

Предварительным расследованием по настоящему делу установлено, что 17 февраля с. г. в с. Кожуховка Васильковского района появился подросток 16—17 лет, который ходил по селу и попрошайничал...

Местным жителям о себе он рассказывал, что является уроженцем Харьковской области, проживает со своей матерью в г. Киеве, мать находится в крайне затруднительном материальном положении, в связи с чем он вынужден был ходить по селам и заниматься попрошайничеством.

При предъявлении обнаруженной головы отдельным колхозникам последние заявили, что голова принадлежит тому подростку, который ходил по селу и попрошайничал.

Поиски по селу, полям, оврагам и другим местам туловища этого подростка не увенчались успехом.

Приняты срочные меры к установлению преступников, личности убитого и причины убийства.

Начальник Управления МВД Киевской области полковник **Руденко**

1 марта 1947 г.

Архів МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 90, арк. 44—45. Копія.

Док. № 32

Повідомлення УМВС по Херсонській області міністру внутрішніх справ УРСР Т. А. Строкачу про випадок вбивства з метою людоїдства в с. Українка Ново-Воронцовського району

22 березня 1947 р.

Министру внутренних дел УССР
генерал-лейтенанту Строкачу

г. Киев

Совершенно секретно. Лично

17 марта 1947 г. житель с. Украинки Ново-Воронцовского района Ш., будучи дома и воспользовавшись отсутствием жены, ударом головой о землю умертвил своего ребенка и, расчленив труп на 12 частей, намеревался употребить мясо для утоления голода, но возвращение жены помешало ему, и сбежавшие на ее крик соседи Ш. изолировали...

Находясь в сознании и в невменяемом состоянии, через 8 часов после случившегося Ш. умер от истощения.

Начальник Управления министерства внутренних дел
Херсонской области подполковник **Храпко**

22 марта 1947 г.

г. Херсон

Архів МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 90, арк. 148. Оригінал.

Док. № 33

З листа начальника управління МВС по Полтавській області підполковника Приходченка міністру внутрішніх справ УРСР Т. А. Строкачу про випадок людоїдства в с. Салівка Кременчуцького району

24 березня 1947 р.

Совершенно секретно. Только лично

21 марта в с. Саловка Кременчугского района Полтавской области имел место случай людоедства. Колхозница К., испытывая острую нужду в питании, задушила своего заболевшего дистрофией 4-летнего сына, которого после расчленения вместе с 9-летней дочерью употребляла в течение 2-х суток в пищу.

«Я буду и других детей кушать», — заявила она.

К. показала, что она неоднократно обращалась с просьбой в колхоз оказать ей продовольственную помощь, что в колхозе ей за все это время выдали 3 кг отходов, детей приписали к столовой, но, так как эта помощь была недостаточной, то ее ребенок на почве недоедания заболел дистрофией, в тяжелом состоянии был ею удушен и употреблен в пищу.

Прошу Ваших указаний о порядке направления и рассмотрения дел такого характера в судебных инстанциях[5].

Начальник УМВД по Полтавской области подполковник Приходченко

Архів МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 90, арк. 97—97 зв. Оригінал.

Док. № 34

Лист Запорізького обкому партії ЦК КП(б)У з проханням невідкладної продовольчої допомоги робітникам підсобних господарств промислових підприємств

г. Киев 2 квітня 1947 р.

Секретарю ЦК КП(б)У т. Кагановичу Л. М.

В подсобных хозяйствах промышленных предприятий, строек и организаций Запорожской области насчитывается около 5 тыс. рабочих и 4 тыс. 530 человек иждивенцев и детей, которые с сентября месяца 1946 г. сняты с государственного продовольственного снабжения.

В связи с начавшимися полевыми работами численность рабочих в подсобных хозяйствах значительно увеличивается. Однако из общего количества состоит на государственном продовольственном снабжении только 875 человек рабочих и 202 человека иждивенцев и детей, проживающих на территории городов. Остальное количество рабочих подсобных хозяйств, их иждивенцы и дети в настоящее время остро нуждаются в оказании им неотложной продовольственной помощи.

Фуражные фонды подсобных хозяйств, которые можно было использовать для частичного снабжения рабочих, в настоящее время полностью исчерпаны.

В целях более успешного проведения всех весенних полевых работ в подсобных хозяйствах, являющихся одним из основных источников снабжения трудящихся промышленных предприятий продовольствием, и сохранения контингента работающих в этих хозяйствах, а также оказания в первую очередь неотложной материальной помощи остронуждающимся, Запорожский обком КП(б)У просит Вас оказать помощь взятием на государст-

венное продовольственное снабжение рабочих подсобных хозяйств, их иждивенцев и детей в количестве 4 тыс. 125 человек по норме 200 г и 4 тыс. 328 человек по норме 100 г хлеба[6].

Секретарь Запорожского обкома КП(б)У **Л. Брежнев**

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 902, арк. 201. Оригінал.

Док. № 35

Телеграма Л. М. Кагановича і М. С. Хрущова Міністерству заготівель СРСР про збільшення обсягу зернопоставок

Москва **15 квітня 1947 р.**

Министерство заготовок СССР т. Двинскому **Совершенно секретно**
Серия «Г»

Материалы т. Калашникова по дифференцированным нормам зернопоставок нами обсуждались. Мы поддерживаем увеличение объема поставок с одного гектара пашни в килограммах по Черниговской области до 85, Житомирской — 80, Каменец-Подольской — 149, Сталинской — 169, Кировоградской — 171 и в целом по республике до 157 кг.
Просим Вас согласиться.
Л. Каганович *Н. Хрущев*

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4034, арк. 2. Засвідчена машинописна копія.

Док. № 36

Із спецповідомлення МДБ УРСР ЦК КП(б)У про скарги населення на голод

Квітень 1947 р.

Совершенно секретно

Получатель — Польша, Дольний Шленск, деревня Кельнув, повит Кладзко. *Бек Мария.*

Отправитель — УССР, г. Житомир-2, Мельничная, 14. *Рудницкая.*

6.III.1947 г. «...Мама ходит на рынке, просит, оборванная, черная, опухшая, но никто ничего не дает. Петька взял Стаси пальто, ковер и шинель и поехал в Западную Украину менять 24 февраля, а сегодня 4 марта, а его нет. Стася осталась без полена дров, имела 2 стакана риса, сварила и так день прожила. Плачет голодная в холодной квартире, ребенка кормить нечем. Стасик без работы. Маничка, золотко, сжалься над нами, умираем с голода, пуд пшеницы — 900 руб., пуд белой муки — 1600 руб., жита — 800 руб., картофеля — 200 руб., а заработать никак нельзя. Бывает такой день, что заработаешь 1 руб. и живи, как хочешь. Ты знаешь соседей Матрены, тех, что жили в большой комнате. Тот сосед умер с голода. Петька поменял пальто Стаси в Луцке на 3 ведра ячменя. Уже больше нет выхода. На маму страшно смотреть... Пошли хорошие разговоры по радио и в газетах. Если бы это была правда...».

Получатель — Чехословакия, Прага, ул. Шимачкова, 15. *Пащук Григорий.*

Отправитель — Винницкая область.

22.III.1947 г. «...Миленький мой братик Гриша, если бы у меня были крылья, полетела бы к тебе и поделилась бы с тобой и рассказала бы, что

здесь делается. Друг друга едят — людоедство, очень много опухших, людей режут и делают колбасу. Ой, боже, что делается, банд много, голод большой...»...

АСБ України. Колекція документів, арх. 307. Копія.

Док. № 37

Повідомлення УМВС по Київській області Міністерству внутрішніх справ УРСР про захворюваність населення області на дистрофію за третю декаду квітня

5 травня 1947 р.

Министру внутренних дел УССР
генерал-лейтенанту т. Строкачу **Совершенно секретно**

По данным областного отдела здравоохранения, за 3-ю декаду апреля 1947 г. на территории Киевской области учтено больных дистрофией 3 тыс. 583 человека, из них детей — 2 тыс. 124 человека, взрослых — 1459 человек, в т. ч. госпитализировано 1131 человек.

За период с 20.IV. по 1.V.1947 г. на почве дистрофии умерло 53 человека, из них детей — 32 человека.

Согласно полученных данных из Киевского горздравотдела с 1.IV. по 1.V.1947 г. учтено заболевших дистрофией:

Наименование районов	Всего заболеваний	В т. ч. детей до 14 лет	Госпитализировано		Умерло	
			взрослых	детей	взрослых	детей
Ленинский	25	8	16	—	—	—
Сталинский	7	—	7	—	—	—
Молотовский	7	—	7	—	—	—
Кагановичский	10	5	4	5	—	—
Печерский	31	8	11	1	—	—
Подольский	62	15	14	—	2	—
Октябрьский	112	72	66	17	—	—
Железнодорожный	46	28	10	2	—	—
Дарницкий	12	10	2	—	1	1
Итого:	312	146	137	25	3	1

а) состоит в конце декады больных в стационаре

взрослых	детей	итого
638	485	1123

б) число всех действующих дополнительных коек

430	220	650

в) в т. ч. коек развернуто за декаду

—	—	—

Начальник Управления МВД по Киевской области полковник **Руденко**

5 мая 1947 г.

г. Киев

Архів МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 92, арк. 71—72. Відпуск.

Док. № 38

Спецповідомлення УМВС по Сумській області Міністерству внутрішніх справ УРСР про випадок вбивства та самогубства на основі голоду в с. Беєве Синівського району

Министру внутренних дел УССР
генерал-лейтенанту т. Строкачу

г. Киев — 19 травня 1947 р.

№ 4/709 19 мая 1947 г. — Совершенно секретно

Доношу, что 16 мая с. г. в 8 час. утра член колхоза им. Буденного с. Беево Синевского района — Б., 1903 г. рождения, на почве тяжелого материального положения повесила своего ребенка, 1946 г. рождения, после чего также покончила свою жизнь путем повешения.

Начальник УМВД по Сумской области полковник — **Соколов**

Архів МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 92, арк. 80—80 зв. Оригінал.

Док. № 39

Довідка МВС УРСР про захворювання населення України на дистрофію та смертність від неї станом на 20 червня 1947 р.

2 липня 1947 р.

Совершенно секретно. Серия «ОК»

№№ п/п	Наименование областей	Больных дистрофией на 20.06.47	Заболело за 20 дней июня	Умерло от дистрофии всего	Умерло за 20 дней июня	Госпитализировано всего	Госпитализировано за 20 дней	Выздоровело
1.	Ворошиловградская	38666	3234	953	40	11429	—	—
2.	Винницкая	159976	25629	2696	635	25803	2403	—
3.	Волынская	107	—	26	—	—	—	—
4.	Дрогобычская	1210	465	58	32	754	323	—
5.	Днепропетровская	82759	5510	2266	678	32550	4155	—
6.	Закарпатская	20	—	1	—	—	—	—
7.	Запорожская	92596	3160	2774	65	11284	1479	—
8.	Житомирская	22837	2693	114	8	18000	867	—
9.	Измаильская	60857	845	20604	104	27166	256	—
10.	Киевская	83703	3002	1422	52	31745	1269	—
11.	Кировоградская	19793	—	256	—	13361	—	—
12.	Каменец-Подольская	55598	8332	2047	240	13210	2960	—
13.	Львовская	5551	1598	421	123	5195	1422	—
14.	Николаевская	79039	14429	262	11	6154	1094	—
15.	Одесская	54402	1178	1781	91	7619	421	—
16.	Полтавская	60284	7926	1282	244	18237	3013	—
17.	Ровенская	208	110	1	1	56	58	—
18.	Станиславская	3420	1657	337	250	1271	—	—
19.	Сталинская	120274	14194	4384	762	33928	3932	—
20.	Сумская	29958	—	340	96	16274	—	6002
21.	Тернопольская	1622	533	82	23	389	389	—
22.	Харьковская	88751	—	2012	207	44548	3501	6163
23.	Херсонская	44681	—	1137	7	3582	1881	816
24.	Черниговская	16099	4873	84	19	4432	1451	—
25.	Черновицкая	31787	—	1184	—	12286	—	—
	В с е г о:	11543789*	99368	46524	3688	344274**	35874**	12781**

2 июля 1947 г.

Начальник Управления МВД УССР по ББ — **Антонюк**

Архів МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 91, арк. 138. Оригінал.

Док. № 40

Довідка МВС УРСР про факти людоїдства серед населення УРСР у червні 1947 р.

2 липня 1947 р.

Совершенно секретно. Серия «ОК»

Наименование областей	Количество случаев людоедства за 1947 г.	Из них в июне	Количество съеденных трупов за 1947 г.	Из них в июне	Количество привлеченных к ответственности в 1947 г.	Из них в июне
Ворошиловградская	1	—	1	—	1	—
Винницкая	5	—	12	—	4	—
Днепропетровская	16	3	21	3	13	6
Запорожская	6	3	13	8	9	7
Измаильская	53	—	82	—	52	—
Киевская	7	2	10	3	8	4
Кировоградская	1	—	1	—	1	—
Николаевская	1	—	1	—	2	—
Одесская	10	3	12	5	15	5
Полтавская	4	—	5	—	1	—
Сталинская	11	3	15	4	14	3
Сумская	2	—	2	—	2	—
Харьковская	6	—	6	—	5	—
Херсонская	2	—	2	—	—	—
Черновицкая	5	1	6	2	5	2
Всего:	130	15	189	25	132	27

2 июля 1947 г.

Начальник Управления МВД УССР по ББ полковник Антонюк

Архів МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 91, арк. 139. Оригінал.

Док. № 41

Лист колгоспника Я. Гриценка с. Цибулева Кіровоградської області Й. В. Сталіну про тяжкий стан населення внаслідок голоду 1947 р.

10 липня 1947 р.

Доброго здоров'ячка, Йосиф Віссаріонович! Прийміть привіт од українського голодного народу. Дорогий наш вождь! Стільки світ не існує, я не бачив таких безпорядків, як зараз. Голод, злидні, іздівательство над народом, робочі пухнуть. Селяни і робочі пересунулись всі в Західну Україну і там рабують у багатіїв. Що там робиться? Подивіться та прийміть міри. Дорогий вождь, я от колгоспник — конюх, в мене вмерла вся сім'я з голоду. Я рішив написать вам листа.

Дорогий Йосиф Віссаріонович, стільки невдоволень у країні, зверніть, пожалуста, увагу, особливо на робочих і селян, бо, недай бог, гряне що-небудь, то ми пропали з вами.

До свідання, побажаю вам успіхів у роботі.

Конюх Гриценко Яків, с. Цибулів Єгрaдковського[10*] району

10/VII.47 р.

ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 4357, арк. 53. Оригінал. Рукопис.

Док. № 42

Телеграма Міністерства заготівель СРСР секретарю ЦК КП(б)У Л. М. Кагановичу про вивезення зерна за межі України

Киев 5 вересня 1947 р.

Секретарю ЦК КП(б)У т. Кагановичу

Наметили дополнительно вывезти за пределы Украины 267 тыс. т зерна, коих порядке перемещения госрезерва 208 тыс. т, которые оформляются Министерством продрезервов. Таким образом, общий вывоз зерна за пределы Украины в сентябре доводится до одного млн. т.

Двинский

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 825, арк. 216. Засвідчена копія.

Док. № 43

Постанова ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР про заходи по виконанню директиви Й. В. Сталіна про посилення хлібозаготівель

15 вересня 1947 р.

Строго секретно

В своей директиве от 15 сентября т. Сталин осудил происшедшее ослабление руководства заготовками со стороны партийных и советских органов в последние пятидневки.

Тов. Сталин указал, что успешное завершение хлебозаготовительной кампании сейчас целиком зависит от того, насколько правильно и хорошо будет использован ближайший месяц для усиленной сдачи хлеба государству во всех областях, краях и республиках. Для этого руководители местных партийных и советских организаций, в первую очередь районов, отстающих по уборке и хлебозаготовкам, обязаны серьезно усилить повседневное руководство этим важнейшим делом.

По Украине т. Сталин назвал в своей директиве наихудшие области по выполнению плана хлебозаготовок — Днепропетровскую, Запорожскую, Кировоградскую, Станиславскую, Черниговскую и Херсонскую, которые неудовлетворительно вели хлебозаготовки и особенно резко снизили темпы хлебозаготовок в последний период.

Кроме этих областей плохо ведут хлебозаготовки Винницкая, Каменец-Подольская, Николаевская, Измаильская и Черновицкая. Необходимо также подчеркнуть, что темпы хлебозаготовок в Полтавской, Сумской, Киевской, Сталинской, Одесской и Житомирской областях ставят под угрозу выполнение плана в сроки, установленные самими областями в обязательствах, взятых перед т. Сталиным.

Украинским работникам необходимо строго учесть, что на Украине, в особенности в южных областях, уборка началась гораздо раньше, чем в северных и центральных областях СССР, и поэтому Украина должна закончить план хлебозаготовок до 1 октября.

ЦК КП(б)У и Совет Министров УССР не раз указывали мероприятия в целом и по каждой области в отдельности по усилению темпов хлебозаготовок. В настоящий момент мы вступили в последнюю, решающую фазу хлебозаготовок, когда остающиеся 3 пятидневки должны дать полное выполнение годового плана.

На основании директивы т. Сталина ЦК КП(б)У и Совет Министров особо подчеркивают, что у нас имеются все возможности для выполнения плана к 1 октября, а именно: началась уборка кукурузы, по которой на Ук-

раине имеются большие посевные площади. Немедленная и правильная организация охраны кукурузы от хищения, ускоренная и энергичная уборка кукурузы и сдача ее на ссыпные пункты дает полную возможность немедленно, уже в четвертой пятидневке резко поднять сдачу хлеба государству.

Сосредоточение лучших сложных молотилок в колхозах, не закончивших молотьбу, прикрепление к каждой молотилке действительно серьезных работников, поднятие производительности молотилок и усиление молотьбы дают полную возможность немедленного поднятия темпов сдачи зерновыми культурами — пшеницей, рожью, просом, гречихой, ячменем и другими.

Выполнение (хотя и неполное) директивы ЦК КП(б)У и Совета Министров УССР об установке молотилок под навесы, о постройке токов и зерносушилок гарантирует бесперебойный обмолот и сушку зерна даже при плохой погоде, тем более, что все данные говорят за то, что в ближайший период времени погода должна быть благоприятной.

Таким образом, все условия и возможности имеются налицо для того, чтобы Украина дала в течение ближайших трех пятидневок такой рост хлебозаготовок, который бы обеспечил к 1 октября полное выполнение годового плана хлебозаготовок.

Главное, что необходимо — это мобилизация усилий всего руководства — области, района, колхоза, создание действительно большевистского напряжения в работе как в областном центре, так и в районе и в колхозе. Областное и районное руководство должно предупредить всех низовых работников, что непроявление ими настойчивости, организованности, энергии и необходимой твердости в хлебозаготовках будет рассматриваться партией и правительством, как антипартийное противогосударственное отношение к делу, со всеми вытекающими отсюда последствиями.

ЦК КП(б)У и Совет Министров УССР постановляют:

1. Установить следующие суточные задания по сдаче хлеба по каждой области[II]*.

2. Обязать обкомы партии и облисполкомы немедленно, сегодня же, преподать районам такие же суточные задания по сдаче хлеба по каждому району, а район — по колхозам и совхозам.

3. Утвердить по каждой области конкретные задания по уборке и вывозке кукурузы, по молотьбе, по выделению автотранспорта и лошадей для вывозки хлеба.

4. Обязать обкомы и облисполкомы разослать всех руководящих работников области до 1 октября в районы на хлебозаготовки с прикреплением к ним одного района. Наиболее подготовленным дать более трудные районы. Обязать их реализовать на месте все права и полномочия, какие получает уполномоченный для обеспечения выполнения плана хлебозаготовок.

5. Обязать обкомы и облисполкомы для организации уборки и вывозки кукурузы, а также для усиления молотьбы, командировать из областных центров работников до 1 октября, прикрепив их персонально к молотильным агрегатам и к соответствующим колхозам. При этом работников — лучших людей разрешается брать в первую очередь из учреждений и при необходимости даже с предприятий.

Список людей и количество посланных на места сообщить ЦК партии в суточный срок.

ЦК КП(б)У и Совет Министров предупреждают секретарей обкомов и председателей облисполкомов об их особой личной ответственности за выполнение директивы т. Сталина и настоящего постановления.

6. ЦК КП(б)У и Совет Министров обращают внимание руководителей областей и районов на особую важность выполнения указаний т. Сталина о том, что области и районы, выполнившие план и приближающиеся к окончанию, должны продолжать хлебозаготовки для перевыполнения плана. В особенности заготовки должны вестись усиленными темпами по тем районам и колхозам, которые плана не выполнили, ни в коем случае не амнистируя их неаккуратность в выполнении государственных обязательств.

7. Для оказания помощи обкомам и облисполкомам командировать в области следующих товарищей:

1. В Днепропетровскую область — кроме т. Гречухи, находящегося на месте, командировать т. Коротченко Д. С.

2. В Кировоградскую область — бригаду из тт. Корнийца (руководитель), Старченко и Хозяинова.

3. В Запорожскую — т. Мельникова.

4. Николаевскую — т. Епишева.

5. Херсонскую — т. Калашникова.

6. Черниговскую — т. Коваль.

7. Станиславскую — т. Емельяненко.

8. Винницкую — т. Варшавского.

9. Одесскую — т. Сахновского.

10. Каменец-Подольскую — т. Пирогова.

11. Житомирскую — т. Логвина.

12. Сталинскую — т. Власенко.

13. Полтавскую — т. Лойберга.

8. Поручить обкомам передать настоящее постановление райкомам и РИК'ам[12]*.

Секретарь ЦК КП(б)У **Л. Каганович**

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 1979, арк. 1—5. Оригінал.

[1] На документі помітка: «Постанова Ради Міністрів УРСР від 2.XII.1946 р.»

[2] Помічник секретаря ЦК КП(б)У Г. Шуйський направив Д. С. Коротченку та К. З. Литвину листа такого змісту: «За дорученням т. М. С. Хрущова надсилаю Вам листа, пересланого Маленковим Г. М., за підписом Карандашова. Т. М. С. Хрущов просить Вас ознайомитися з цим листом і послати в Донбас працівника ЦК КП(б)У для перевірки фактів, вказаних у цьому листі. Т. Хрущов просить намітити необхідні заходи по поліпшенню роботи ВРП і комерційних магазинів у Донбасі. Підготувати проект листа на ім'я т. Маленкова Г. М. 17 грудня 1946 р.» (Підпис). На листі помітка: «Для перевірки фактів організована комісія в обкомі. Виїхав з цього питання інструктор ЦК КП(б)У т. Овсянников. 23.XII.1946 р.» (Підпис). (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3591, арк. 134).

[3] У відповідь на звернення про допомогу адміністрація Свеського заводу дубильних екстрактів отримала листа Республіканського контрольно-облікового бюро Міністерства торгівлі УРСР, у якому повідомлялося, що 21 березня 1947 р. Сумському облторгвідділу дана телеграфна вказівка про видачу усім працюючим селища Свеси хлібних карточок. У листі зазначалося, що забезпечити продовольче постачання робітників Свеського заводу Міністерство торгівлі УРСР було позбавлено можливості через те, що Міністерством торгівлі Союзу РСР для гарантованого продовольчого постачання вказаний контингент не передбачався. Одночасно повідомлялося, що Міністерство торгівлі УРСР порушило клопотання перед Міністерством торгівлі Союзу РСР про прийняття в II кварталі 1947 р. на гарантоване постачання контингенту підприємств легкої промисловості. Підписав цей лист начальник Республіканського контрольно-облікового бюро Кибкало. (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4872, арк. 34).

9 квітня 1947 р. міністр торгівлі УРСР І. Лукашов направив листа завідуючому Сумським облторгвідділом з вказівкою прийняти на пайкове постачання хлібом (у рахунок встановлених додаткових лімітів по 100 г хліба на день) особливо потребуючих утриманців і дітей робітників Свеського заводу дубильних екстрактів. Йшлося про виділення за рахунок комерційного фонду області борошна та необхідної кількості комерційного хліба у розмірі до 200 г в день на людину для організації продажу робітникам заводу (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4872, арк. 74).

[4] Новообраний депутат Верховної Ради УРСР А. М. Барановський 26 лютого 1947 р. надіслав М. Ярошенко лист-відповідь такого змісту: «Шановна тов. Ярошенко. Одержав Вашого привітального листа з нагоди обрання мене депутатом Верховної Ради УРСР. Дякую Вам і всім Байрацьким медсанробітникам за теплі слова пошани до нашої партії та радянської влади і до мене особисто, як члена нашої славної більшовицької партії. У своєму листі Ви просите з'ясувати питання про неодержання пайкового хліба робітниками Вашої сільської медлікарні.

Як Вам відомо, посуха цього року викликала продовольчі утруднення, через це Радянський уряд примушений був скоротити постачання пайкового хліба, зокрема для окремих категорій робітників, які проживають у сільських місцевостях. Саме тому і робітники Вашої Байрацької лікарні не одержують пайкового хліба». (Підпис). (ЦДАВО України, ф. 2, оп. 7, спр. 4386, арк. 26).

[5] На документі резолюція: «Справи на людоїдів оформляти і направляти на особливу нараду МВС СРСР. 26.3.47» (Підпис нерозбірливий).

[6] На машинописній копії даного листа резолюція: «С. г. відділ. Дати пропозиції і проект відповіді. Л. Каганович. 10.IV.1947 р.» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 902, арк. 200).

За дорученням М. Кагановича зав. сільгоспвідділом ЦК КП(б)У Варшавський 21 квітня 1947 р. у листі на ім'я Л. Брежнева повідомляв, що «...відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1946 р. «Про економію витрачання хліба» робітники підсобних господарств та їх утриманці, які проживають у сільських місцевостях, зняті з постачання пайковим хлібом.

Встановлений для Української РСР ліміт постачання хлібом робітників та службовців, які проживають у сільській місцевості, обмежений і не дає можливості прийняти на постачання пайковим хлібом працюючих в підсобних господарствах.

В окремих випадках гостро потребуючому контингенту працівників підсобних господарств Вами може бути надана допомога комерційним хлібом з виділеного фонду Запорізькій області на квітень місяць» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 902, арк. 199).

[2]* Копії телеграми направлено також ЦК КП(б)У та Уповноваженому Міністерства заготівель СРСР по УРСР.

[3]* Максиміліанович.

[4]* Копії листів були надіслані Укршкірвзуттресту та Сумському обкому КП(б)У.

[5]* Не публікується.

[6]* В документах про людоїдство і трупожерство прізвища канібалів та їхніх жертв з етичних міркувань не називаються.

[7]* Дані на 15 лютого 1947 р.

[8]* З додатка до місячного звіту про роботу відділення по контролю за міжнародною інформацією.

[9]* Так у документі. При підрахунках, відповідно, мають бути такі цифри: 1154198, 339273, 30874, 12981.

[10]* Йдеться про с. Цибулів Єлисаветградківського району.

[11]* Додаток не публікується.

[12]* Восьмий пункт постанови дописано чорнилом.

У підготовці документів до друку брали також участь Т. Т. Гриценко, Р. Я. Пиріг та А. А. Соловйова.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Н. Верт

ИСТОРИЯ СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА. 1990 — 1991.

М.; Прогресс, 1992. — 490 с.

Книга М. Верта, співробітника Національного центру наукових досліджень у Празі, цікава для наших істориків не стільки своїм фактажем (хоча тут є чимало змістовних новацій), скільки сучасною методологічною основою. Про це головним чином і піде мова в рецензії.

Найбільш суттєвою особливістю книги, з нашої точки зору, є цивілізаційний підхід до історичного процесу. Це загальноприйнята у світовому суспільствознавстві парадигма, яка одержала нарешті визнання у пострадянській науці (див.: А. Яковлева. Социальные альтернативы века. — Свободная мысль, 1993. — № 17 — 18 та інші). Верт розглядає історичні події, що відбулися в Росії та СРСР, в загальному контексті світової історії. Плодотворність подібного підходу очевидна. Завдяки йому автор зробив ряд цікавих висновків. Зокрема, він стверджує, що всупереч тезису радянської історіографії, Росія напередодні 1917 р., незважаючи на успіхи в індустріалізації, не досягла середнього рівня розвитку капіталізму (с. 56).

По суті, переглянуто «тріумфальні» підсумки сталінської індустріалізації. У книзі констатується, що після другої світової війни Захід значно випереджав Радянський Союз у технологічному відношенні (с. 314). Отже, дещо завищеним виглядає твердження О. Субтельного про те, що до початку війни Україна «перетворилася на одну з найпередовіших промислових країн в Європі» (Субтельний О. Україна, історія. К., 1991, с. 354).

Залишається пожалкувати, що в літературі досі не вироблено чітких критеріїв індустріалізації як історичного етапу тієї чи іншої країни. Йдеться не тільки про кількісні економічні показники, як це було раніше, а й про соціально-культурні.

Друга особливість книги, що рецензується, в тому, що це праця із соціальної, а не політичної історії. М. Верт глибоко аналізує суспільну, соціальну свідомість радянського суспільства другої половини XX ст., що дає підставу для серйозних висновків. Він повторює висунуту на Заході гіпотезу про те, що в 70 — 80-і рр. у Радянському Союзі склалося громадянське суспільство — один з головних ферментів політичної еволюції СРСР, яка увійшла в історію під назвою «перебудова» (с. 412 — 413). Тут нам треба спинитися, щоб зробити невеликий огляд світової історико-філософської думки.

Радянська історична наука була переважно політичною історією. Класичним її зразком став «Короткий курс історії ВКП(б)», модернізований еквівалент якого у повоєнні роки втілився в «Історії КПРС» під ред. Б. Пономарьова. Історичну науку цікавила лише політична та економічна детермінованість процесу подій та його стереотипна ідеологічна інтерпретація. За її бортом залишалася дійсна свідомість суспільства, широких мас, яким в ідеологічному арсеналі марксизму належала вирішальна роль.

Фундаментальною передумовою такої ситуації була абсолютна монополія єдиної ідеології, яка відкидала інший погляд на світ. Через це радянська Кліо опинилася в ізоляції від новітніх напрямів світової історико-філософської думки, особливо від позитивізму, засновником якого був Огюст Конт. Конт гостро критикував марксизм і вже за це зазнав остракізму. Головна заслуга французького вченого полягала в тому, що він почав аналізувати феномен людської свідомості, а разом з цим людське

суспільство, і відкрив нову главу в історичному мисленні — соціальну історію, соціологію. Без Конта була б неможливою французька школа «Анналів», інші напрями сучасної історичної думки. Ідеї Конта підхопили Спенсер, Бокль, Дюртейм і особливо М. Вебер, який став фундатором неопозитивізму. На відміну від Маркса, який аналізував капіталізм в економічному контексті, Вебер — і насамперед у «Протестанській етиці» — досліджував це явище у світлі особливостей людської свідомості. Неопозитивізм разом з екзистенціалізмом створили дві головні гілки філософії XX ст., яка вивчає людину і людське суспільство на макро- і мікро- рівні. Пріоритет свідомості як синтезу історичного досвіду та імперативу історичної дії — це одна з генеральних ідей світової історичної думки. «Свідомість є причиною, а не наслідком і може розвиватися автономно від матеріального світу, — стверджує провідний американський політолог Р. Фукіяма, — через те реальний підтекст, що знаходиться в основі нагромадження поточних подій, являє собою історію ідеології» (Фукияма Р. Конец истории? — США. — 1990. — № 5. — С. 42). Такий шлях історичної думки за останні півтора сторіччя. Соціальна історія вийшла в авангард світової історичної науки. Отже, подолати відставання, що тут склалося, — актуальне завдання українських істориків.

У книзі М. Верта при висвітленні радянського періоду достатньо широко використано документальні матеріали КПРС. І це цілком слушно. Сталінська і постсталінська імперія, як відомо, була партією-державою, тому для того, щоб проаналізувати її історію, потрібна «рентгеноскопія» партійних документів. Здається, що в наших наукових розробках через своєрідний синдром тотального заперечення КПРС ми недостатньо приділяємо уваги цьому важливому джерелу.

І останнє. Ця капітальна (понад 30 друкованих аркушів) і добре виконана монографія належить одному дослідникові. Це суперечить нашій старій практиці — з ідеологічних міркувань надавати перевагу колективним працям. Рецензована книга — зайвий доказ надзвичайної важливості міждержавного культурного обміну, який здатний збагатити вітчизняну науку.

В. Л. ХАРИТОНОВ (Харків)

О. Оглоблин

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. СТАТТІ І ДЖЕРЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ.

За ред. Л. Винара: — Нью-Йорк; Київ; Торонто: УІТ; Історична секція УВАН у США, 1995. — XLVII, 419 с.

В українській історичній науці постать Олександра Петровича Оглоблина (1899 — 1992 рр.) займає виняткове місце. Його наукова спадщина складається з понад 1 тис. праць (як друкованих, так і неопублікованих), зокрема з української історіографії, економічної історії XVI — XIX ст., соціально-політичної історії України-Гетьманщини, історії української церкви і культури. Його перу належить ряд історико-генеалогічних та історико-біографічних досліджень, джерелознавчих розвідок й статей із спеціальних історичних дисциплін, що охоплюють майже всі періоди національної історії. Безсумнівно, що навіть звичайний перелік цих формальних ознак (кількість праць, проблемно-тематичний спектр, хронологічні межі) творчої спадщини проф. О. Оглоблина дає підстави для її пильного вивчення та опрацювання. Проте на особливу увагу заслуговують кілька груп проблем

з української історії, що безпосередньо пов'язані зі студіями та науковою діяльністю видатного вченого: 1) формування й еволюція історичних поглядів Оглоблина-дослідника, які становлять надзвичайний інтерес з точки зору вивчення «інтелектуальної історії» (історії ідей) національної науки протягом більш ніж 70-річного періоду; 2) методологія історичних досліджень та «творча лабораторія» Оглоблина-історика; 3) концептуальне осмислення історичного процесу та проблема опрацювання новітньої «схеми» (концепції) української історії. Отже, дослідження наукового доробку, видання неопублікованих та перевидання маловідомих праць О. Оглоблина дають можливість не тільки ознайомити широке коло науковців з історіографічною спадщиною і здобутками української еміграційної (20 — 40-і роки XX ст.) та вільної історичної науки (50 — 80-ті роки XX ст.), а й порушити ряд проблем національної історії.

Збірник «Студії з історії України» підготовлений до друку двома осередками української науки у діаспорі: Українським історичним товариством (УІТ) та Історичною секцією УВАН, за редакцією проф. Л. Винара. До «Студій» увійшли понад 20 монографічних досліджень і розвідок, епістолярні матеріали. В книзі також вміщено передмову редактора, дві статті Л. Винара «Наукова творчість проф. д-ра Олександра Петровича Оглоблина» (С. XIX — XLVII) і «Олександер Петрович Оглоблин, 1899 — 1992. Короткий біографічний нарис» (С. 325 — 379), вибрану бібліографію, перелік неопублікованих праць ученого, добірку світлин та іменний покажчик.

Статті і матеріали збірника розміщені за тематичним принципом й структурно оформлені у восьми розділах: 1. Автобіографія; 2. Україна в XIX і XX століттях; 3. Українська Козацько-Гетьманська Держава; 4. Українська історіографія і історики; 5. Українське Історичне Товариство; 6. Архівні матеріали; 7. Оглоблинознавство; 8. Вибрана бібліографія. В збірнику вміщено статті та матеріали, надруковані головним чином в «Українському історику» та різних виданнях УВАН протягом 1963 — 1993 рр. З них чи не найбільший інтерес викликає наукова автобіографія О. Оглоблина «Мій творчий шлях українського історика» (С. 3 — 39), передрукована з недоступного для більшості дослідників «Збірника на пошану проф. д-ра Олександера Оглоблина» (Нью-Йорк, 1977. — С. 20 — 56). В ній історик не тільки розповідає про свою наукову творчість та життєвий шлях, а й викладає погляди на історичний процес, співвідношення його чинників та різних галузей науки в дослідницькій праці. Особливе місце в історичному процесі Олександр Петрович відводить генераціям людей, в широкому розумінні «людині історичній» ("homo historicus"). Узагальнену інтерпретацію провідної ідеї наукової творчості Оглоблина, що спирається на традицію «грунтовного документалізму», подає в своїй студії проф. Л. Винар, який вкладає її в тріаду — «земля — рід — людина» (С. XLIV). Практичне застосування ідеї «тяглості генерації» (генеалогічної ідеї) знаходимо в багатьох працях вченого, зокрема в англомовному історіографічному огляді «Ukrainian Historiography 1917 — 1956», в якому він виділив кілька генерацій істориків-емігрантів у 20 — 50-і роки XX ст. (The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. — New York, 1957. — Vol. V — VI. — N 4(18) — 1, 2(19 — 20). P. 395 — 436). У зв'язку з цим актуальною проблемою вивчення наукового доробку Оглоблина залишається порівняльне зіставлення його думок про «генеалогічну методу» із сучасною історичною методологією. Відносно невеликий матеріал автобіографії іноді висвітлює й дещо незвичайні риси Оглоблина-дослідника, відомого своїм скепсисом щодо філософії історії та соціологічних студій, в яких він вбачав джерело надмірного суб'єктивізму. Зокрема, вельми цікавим виявляється ставлення вченого до методології історичних досліджень, генезис і розвиток якої й досі пов'язується рядом науковців з процесом взаємодії історії з означеними дисциплінами. «Методологічні проблеми історії, — відзначає проф. Оглоблин, — повинні бути в центрі уваги історика. Це особливо важливо тепер, коли історична наука переживає певну кризу: втрачається

правдиве розуміння історії, історична наука губить своє власне обличчя, а історик з дослідника і творця перетворюється на «виконавця» тої чи тої історичної теми (як говорять в УРСР), на свого роду ремісника, а в совєтських умовах майже на робота. Нині історія зливається не тільки з політичними дисциплінами (які, проте, не зливаються з історією!), з юридичними науками, з економікою (чи статистикою), з соціологією й філософією, що з ними усіма історія більш-менш споріднена, а навіть подекуди з технологією та хемією» (С. 35). Не менш цікавою видається й оцінка Оглоблиним, особливо у порівнянні з поглядами Б. Крупницького, М. Чубатого та інших дослідників, наукового доробку генерації істориків 20 — 30-х років у розробці «нової наукової схеми» української історії. «Наша праця, — пише історик, — була гвалтовно обірвана, а праця тих, хто нас заступив там, на Батьківщині, цілковито загнана тепер у глухий кут провінціалізму, задвірки російської історіографії... Але, поза всяким сумнівом, українська історіографія 1920-их — початку 30-их років, разом з українськими істориками поза межами тогочасної УРСР, зібрала великий матеріал для цієї будови і розробила досить детальний проект її. Готовий був уже фундамент і де-не-де почато виводити мури» (С. 36).

В проблемному плані найбільш споріднена з «автобіографічними роздумами» інша праця Оглоблина — «Проблема схеми історії України 19 — 20 століття» (С. 43 — 54), яка вміщена у другій тематичній частині «Студій». В цій розвідці Оглоблин подає перелік «основних проблем», розробка яких необхідна для «накреслення схеми історії України»: 1) процес формування українського територіального масиву; 2) економічна проблема — процес консолідації українських земель в «єдиний національно-господарський організм»; 3) політична проблема а) державно-правничий і політичний стан і статус України в складі Російської імперії; б) імперська політика щодо України; в) реакція політичних кіл України на цю політику; г) формування — ідеологічне та організаційне — української політики в 19 — 20 ст.; 4) проблема української провідної верстви; 5) проблема соціальної структури України; 6) проблема культурного процесу України; 7) процес формування модерної української нації. Принагідно відзначимо, що «основні проблеми» визначені Оглоблиним шляхом емпіричних узагальнень опрацьованого матеріалу в різних галузях національної історичної науки. Вони ж спираються на широку аналітичну структуру власних досліджень історика, на відміну від студій історіософського спрямування чи праць, побудованих на засадах синтетичної типології та теоретичних узагальнень, що так характерні, наприклад, для збірок Бориса Крупницького «Основні проблеми історії України» (Мюнхен, 1955), «Історіознавчі проблеми історії України» (Мюнхен, 1959).

Друга частина збірника містить також розвідку О. Оглоблина «Михайло Грушевський і українське національне відродження» (С. 55 — 63), в якій історик пропонує власну версію комплексної оцінки цього видатного вченого й політичного діяча. Слід зазначити, що названа стаття надрукована в 1964 р. в «Українському Історику» (№ 2 — 3) і також належить до тих праць, що практично недоступні науковцям в Україні. Завершують цю частину ще дві розвідки дослідника — «Проблема українських зв'язків Шевченка» (С. 64 — 79) та «Предки Миколи Гоголя» (С. 80 — 113). Перша — присвячена найближчому оточенню великого Кобзаря, друга — родоводу визначного письменника. Характерною рисою цих праць є широка, багатоступенева реконструкція соціокультурного середовища життя та діяльності історичних особистостей (родинного походження, сімейних зв'язків, самосвідомості представників різних верств та прошарків населення, мотивації їх соціальної поведінки, культурних та інтелектуальних традицій певної епохи, регіональних особливостей), яка найбільш повно виявилася в серії історико-біографічних та історико-генеалогічних студій Оглоблина, зібраних в «Людях Старої України» (Мюнхен, 1959). Такий методологічний підхід історика, безперечно, зацікавить дослідника його наукової спадщини (особливо в галузі біографістики та історичної генеалогії), оскільки саме він

1) значно розширює предметну галузь і загальну ієрархію проблем дослідження; 2) дає змогу успішно перейти від наративної розповіді до проблемного викладу; 3) чітко окреслює структуру роботи та принципи її побудови. Прикладом блискучого використання цього «методологічного інструментарію» є спростування Оглоблиним відомого «історіографічного стереотипу» про «антипанське оточення» Т. Шевченка та відтворення його зв'язків з представниками української «провідної верстви» у вищезгаданій статті.

Щодо розвідок Оглоблина, поданих у третій тематичній частині: «Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська угода 1654 року» (С. 117 — 130), «Гетьман Іван Мазепа і Москва» (С. 131 — 161), «Два портрети діячів Мазепинської доби» (С. 162 — 178), «Берлінська місія Капніста 1791 року» (С. 179 — 197), то вони досить добре відомі дослідникам в Україні з огляду на численні посилання в багатьох наукових студіях. Четверта, «історіографічна частина», містить статті про відомих українських істориків В. Антоновича, М. Василенка, Д. Багалія, В. Модзалевського, С. Підгайного, А. Синявського, Л. Соневицького та спеціальний огляд «Українська церковна історіографія». Серед цих розвідок слід виділити статтю Оглоблина «Володимир Антонович та його історична школа» (С. 201 — 218), в якій автор не тільки розглядає внесок «київської школи» в національну історіографію, а й подає власну схему «Генеалогії новітньої української історіографії» (С. 210). Її цікаво порівняти з подібною таблицею-схемою Н. Полонської-Василенко, в якій використано більш формальні критерії добору істориків.

Наступна тематична частина складається виключно із статей, присвячених розвитку повоєнної української історіографії у діаспорі: «Завдання української історіографії на еміграції» (С. 287 — 290), «З перспективи 15 років» (С. 290 — 291), «Слово про Любомира Винара» (С. 292 — 293), «Десятиліття «Українського Історика», 1963 — 1973» (С. 294 — 295), збірки документальних та ілюстративних матеріалів з історії УІТ, науково-організаційної діяльності проф. Оглоблина, ювілейних привітань тощо. Цікаві відомості про взаємовідносини українських істориків та організацію наукової праці за доби фашистської окупації знаходимо в шостому розділі «Студій». В ньому подано епістолярні матеріали «З листів Д. І. Дорошенка до О. П. Оглоблина» (С. 303 — 307) та «Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1941 — 1943 років» (С. 308 — 321).

Передостання, сьома частина видання, крім вищеназваного біографічного нарису проф. Л. Винара, містить збірку з 15 фотографій О. Оглоблина та його рідних у різні періоди життя (С. 383 — 391). В заключній частині збірника подано «Вибрану бібліографію праць про Олександра Оглоблина» (С. 396 — 398, 53 позиції) та «Праці Олександра Оглоблина, що залишаються в рукопису» (С. 398 — 401, 59 позицій). З неопублікованих праць О. П. Оглоблина в «Студіях» надруковано тільки офіційний документ президії УІТ «Десятиліття «Українського Історика», 1963 — 1973». Сподіваємося, що решта цих матеріалів побачить світ у наступних томах зібрання творів проф. Оглоблина, які готуються до друку УІТ та історичною секцією УВАН.

Науковий апарат збірника в цілому укладено на належному рівні, хоча в тексті і редакційних примітках зустрічаються окремі огріхи. Наприклад, у змісті (С. XV) подається невірна назва статті «Гетьман Іван Мазепа і Росія» (вірно — «... і Москва»), в джерелах передруку (С. 404) — «Микола Василенко й Вадим Щербаківський» (вірно — «... й Вадим Модзалевський»). Відзначимо, що матеріали «Студій" подані різними шрифтами, очевидно, як це було у першоджерелах. Слід також вказати, що подекуди підрядкові посилання суперечать редакційним приміткам. Так, у посилані (С. 201) наводиться інформація про те, що розвідка «Володимир Антонович та його історична школа» публікується вперше, а в примітках редактора вказано джерело передруку (С. 403 — 404). Однак зазначені недоліки ні в якому разі не перекреслюють великого позитивного значення цього видання. Зва-

жаючи як на значну наукову цінність вміщених розвідок та матеріалів, так і на недоступність останніх для більшості вітчизняних дослідників, появу «Студій» слід віднести до визначних подій українського наукового життя.

О. В. ЯСЬ (Київ)

Г. Д. Казьмирчук

ДЕКАБРИСТОВЕДЕНИЕ: ИТОГИ И ПРОБЛЕМЫ. 1917 — 1993 гг.

Киев. ун-т им. Тараса Шевченко, 1993. — 114 с.

Вивчення руху декабристів триває понад півтора століття. Проте найяскравіший з історіографічної точки зору етап декабристознавства розпочався після 1917 р. Саме аналізові досліджень про «споборників святої волі», опублікованих у 1917 — 1993 рр., присвячена монографія доцента кафедри історії народів Росії Київського університету імені Тараса Шевченка Г. Д. Казьмирчука. Автор намагається збудити інтерес у істориків до розробки проблем декабризму, адже останнім часом, на жаль, зменшилася кількість студій з цієї тематики. До речі, у вступі до своєї праці та у висновках Г. Д. Казьмирчук спробував проаналізувати причини такого явища і дійшов висновку, що деідеологізація декабристознавства, розширення джерельної та історіографічної бази є запорукою подолання подібного стану і виправлення помилок і перекручень, що їх часто-густо знаходимо в літературі про «провісників свободи».

Цінність рецензованої монографії полягає в тому, що автор намагається комплексно розглянути новітні історіографічні дослідження про рух декабристів. Він звертає увагу на необхідність ретельного вивчення творчого доробку провідних фахівців у цій галузі історичної науки, а також діяльності різних шкіл і напрямів. Обгрунтовується також доцільність нової періодизації в аналізові декабристознавчих студій, яка, відзначимо, вже дістала схвальні відгуки в наукової громадськості. Відповідно до цього Г. Д. Казьмирчук і побудував свою працю.

Висвітлюючи ступінь розробки теми у 1917 — першій половині 1930-х рр., автор розкриває зв'язок між розвитком декабристознавства та суспільно-політичною ситуацією в країні у зазначений період. При цьому справедливо вказується на наявність багатьох дискусійних положень в літературі тих років. Автор дійшов вірного, на наш погляд, висновку про те, що у 1917 — 1935 рр. збагатилося документальне підгрунтя в дослідженні діяльності «апостолів правди», і це сприяло поглибленню уявлення про декабризм. Заслуговує на увагу прагнення Г. Д. Казьмирчука наупереджено проаналізувати наукову спадщину школи українських істориків 1920-х років, чиї численні розвідки довгий час невиправдано замовчувалися як такі, що нібито пропагували націоналізм.

Розглядаючи декабристознавчі студії другої половини 1930-х — першої половини 1950-х рр., автор на конкретних прикладах доводить, що дослідники цього періоду досягли неабияких успіхів у вивченні програми таємних товариств дворянських революціонерів і довели внутрішню тактичну єдність руху декабристів. Г. Д. Казьмирчук віддає належне працям М. В. Нечкіної і закликає молодих істориків до об'єктивного аналізу творчого доробку цього, без сумніву, дуже талановитого вченого. Не можна не погодитися із зауваженням автора про те, що саме з другої половини 1930-х рр. намітилася тенденція до одностайності в оцінці подій декабристської епохи, що негативно позначилося на стані розробки теми.

Друга половина 1950-х — середина 1970-х рр., на думку Г. Д. Казьмирчука, є апогеєм ідеологізації декабризму. При цьому високо оцінюється прагнення В. В. Пугачова відійти від усталених концепцій. Автор відзначає, що саме в цей період здійснювалися спроби комплексного підходу до проблеми формування світогляду декабристів, посилювалася увага до висвітлення питання «декабристи і слов'янські народи». Автор розглянув внесок представників суміжних з історією гуманітарних наук в дослідження окремих аспектів життя й діяльності членів таємних декабристських організацій.

Найбільший за обсягом розділ своєї монографії Г. Д. Казьмирчук присвятив аналізу сучасної літератури про «апостолів правди», справедливо відзначивши, що 150-річчя повстання декабристів зумовило «бурхливий інтерес» до історії цієї події. Як пише автор, протягом останніх п'ятнадцяти років остаточно сформувалися регіональні школи декабристознавців, було проведено чимало наукових конференцій, в роботі яких взяли участь не тільки відомі вчені, але й студенти університетів та педагогічних інститутів. Вірно, на наш погляд, вказується, що після 1975 р. почався якісно новий етап у вивченні руху декабристів, насамперед завдяки значному розширенню джерельної бази. Автор виділив два перспективних напрями у розвитку сучасного декабристознавства. Це створення політичних портретів «споборників святої волі» і дослідження краєзнавчого характеру. Проте, на жаль, Г. Д. Казьмирчук, скоріше, просто констатує цей історіографічний факт, ніж подає грунтовний аналіз праць подібного плану. Зокрема, дуже побіжно розглянуто внесок вітчизняних істориків та краєзнавців у висвітлення перебування «провісників свободи» в Україні, особливо на території північно-східних областей нашої держави. Так, автор не розкрив стан наукової розробки проблеми «Декабристи і Чернігівщина», «Декабристи і Полтавщина» тощо.

Проте в цілому досить вдалою, на нашу думку, виявилася спроба Г. Д. Казьмирчука проаналізувати досягнення й проблеми декабристознавства протягом семи з половиною десятиліть, накреслити перспективи подальшого дослідження цієї цікавої сторінки у вітчизняній історії. Цінність монографії полягає ще й у тому, що автор не робить остаточних висновків, а, навпаки, запрошує до дискусії. Отже, будемо сподіватися, що вихід у світ праці Г. Д. Казьмирчука приверне увагу науковців до руху декабристів і активізує вивчення даної теми.

М. К. БОЙКО (Чернігів),
А. В. СІЛКІН (Київ)

ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: В 2 КН.

Керівник авторського колективу П. П. Толочко.

К., вид-во «Либідь». — Кн. 1. — 1994. — 237 с.; Кн. 2. — 1995. — 222 с.

Громадськість давно чекала на видання такого роду. Потреба в синтетичних історичних працях існує завжди. Та особливо нагальною вона стала в останні чотири-п'ять років, коли розпочалася цілеспрямована й масова міфологізація історії України. Неосвічені, зате надміру політизовані й самовпевнені дилетанти звалюють на голови довірливих читачів гори тенденційних вигадок і нісенітниць, причому нерідко таких, що породжують недоброзичливість, а то й ворожнечу до інших народів. А дійсно наукові праці із стародавньої історії України, розраховані на студентів вузів, були відсутні. Рецензоване видання, затверджене Міністерством освіти як навчальний посібник для вищої школи, заповнює цю прогалину. Проте зна-

чення двотомника, передусім наукове, далеко виходить за рамки підручника.

Українських вчених-археологів та істориків уже давно непокоїла відсутність узагальнюючої науково-популярної праці з давньої української історії. Видані 1957 р. «Нариси стародавньої історії Української РСР» (відповідальний редактор С. М. Бібіков) відповідали рівневі тогочасної науки. Проте за минулі десятиліття вони, природна річ, застаріли. Разом з тим за цей час дослідники Інституту археології Національної Академії наук України відкрили, опублікували й узагальнили величезну кількість матеріальних і епіграфічних джерел з нашої історії. Видано чимало індивідуальних монографій, тритомну «Археологію Української РСР» (К., 1985 — 1986), перші томи українського і російського багатотомного видання «Історія Української РСР». Так був закладений фундамент для створення нової колективної праці, яка б не лише узагальнила наукові надбання останнього сорокаріччя, а й у доступній масовому читачеві формі відобразила загальну картину нашого далекого минулого. При написанні «Давньої історії України» авторський колектив під керівництвом П. П. Толочка застосував новаторський підхід до розробки проблеми, який передбачає насамперед посилення уваги до проблем етногенезу та етнічної історії, духовної історії, зв'язку людини з природою і взагалі — до гуманістичних характеристик давніх суспільств. Покладена в основу двотомника наукова теорія не відкидає формаційного методу вивчення минулого, однак при цьому автори відмовилися від зосередженості на соціально-економічних його аспектах, що зашкоджувало дослідженню проблем цивілізаційного характеру, питань формування пріоритетів життєдіяльності, способу мислення, світосприйняття, духовності людей далеких епох.

У «Передмові», написаній керівником авторського колективу, наголошується на ролі археології у дослідженнях надзвичайно важливої теми — генезису матеріальної й духовної культури українського народу. Йдеться про вклад в неї етносів, що жили з незапам'ятних часів на обширі України перед появою на історичній сцені слов'ян. Як пише П. П. Толочко, «протягом тисячоліть різноетнічні народи поступово витворювали на території України певні генетичні споріднені традиції способу життя, матеріального виробництва, мислення, культури, котрі, закріплювані, урізноманітнювані та збагачувані на кожному новому історичному етапі, врешті-решт склали матеріальні й духовні підмурки менталітету українців» (с. 7).

Такий підхід є дуже далеким від примітивного автохтонізму XIX ст. (він і досі залишився надзвичайно поширеним серед дилетантів) згідно з яким предками українців, а то й праукраїнцями, автоматично оголошуються чи не всі етноси, які жили на землі нинішньої України з часів палеоліту. Оригінальність наукової концепції «Давньої історії України» можна продемонструвати на прикладі тлумачення трипільської культури, яку багато гарячих і мало обізнаних в археології голів не так давно оголошували українською, а в самих трипільцях бачили наших предків. «Ми не знаємо навіть, якою була питома вага безпосередніх нащадків трипільців у етногенезі людності бронзового віку. Та попри все це можна з усією певністю твердити, що цілий ряд елементів трипільської культури... стали органічною належністю культури українського народу» (с. 8).

Отже, не прямолінійний біологічний чи антропологічний зв'язок між давніми попередниками слов'ян через східнослов'янський етнос з українцями, а спадкоємність історичних традицій, їх вияв у духовності, політичному розвитку, матеріальній культурі тощо. Є всі підстави погодитися із словами, якими завершується «Передмова»: «В ідеологічному, етнопсихологічному, філософському, життєдіяльному планах східний слов'янин, а відтак і українець — не одвічна біологічна й історична данність, а результат тривалої еволюції людського життя на наших землях, спадкоємець усіх попередніх народів, котрі спільними зусиллями витворили підвалини його специфічно-національних способу життя та світогляду» (с. 9).

Перед авторським колективом стояло непросте завдання — викласти складні, часом дискусійні й суперечливі проблеми давнього минулого у доступній і цікавій формі. З цим завданням автори впоралися, тому що кожний з них є відомим фахівцем з тієї чи іншої проблематики і збагатив розповідь про теорії й концепції сучасної науки власними спостереженнями, побудованими на особистих дослідницьких студіях.

Найважче, мабуть, прийшлося авторові І-го розділу «Первісна доба» Д. Я. Телегіну. Поява і розселення первісних людей на території України подані у широкому світовому контексті, через що часом губляться особливості їхнього поширення й життя саме в нашому регіоні. Необхідна сама по собі розповідь про матеріальні культури палеоліту, мезоліту, неоліту й бронзи здебільшого затуляє собою самих людей тих епох, хоча й відчувається намагання автора вести виклад в історичному ключі. Позитивною якістю цього та усіх інших розділів «Давньої історії України» є постійні згадки про численних вчених, чий внесок до розробки відповідної проблематики був особливо вагомим. Трапляються, щоправда, й прикрі недогляди. Так, у переліку дослідників трипільської культури забутий один з найголовніших — С. М. Бібіков, автор класичної книжки «Ранньотрипільське поселення Лука-Врублевецька на Дністрі» (1953). Дещо модерністським виглядає твердження Д. Я. Телегіна, ніби за доби бронзи «суспільство поступово переходило від первісно-общинного ладу до станово-класового» (с. 85) — це станеться набагато пізніше, принаймні у скіфському середовищі.

Логічно та яскраво, в проблемно-дискусійному плані написано 2-ий розділ «Скіфо-сарматський час» (В. Ю. Мурзін — § 1 — 7, О. В. Симоненко — § 8). У центрі уваги авторів люди того періоду. Здається, особливо вдалися кіммерійці — загадковий народ, мало й суперечливо відбитий у писемних джерелах і археологічно досліджений недостатньо. Історія цих войовничих попередників скіфів у Причорноморських степах органічно пов'язується В. Ю. Мурзіним з історією племен лісостепової зони території України. Археологічні культури й пам'ятки в цьому розділі — не предмет самодостатнього опису, ними предметно і тактовно ілюструється розповідь про насельників Північного Причорномор'я. Хоча ареал розселення скіфів дуже широкий — Ассірія, Близький Схід, Передня Азія, автор зосереджується на історії скіфського етносу саме на землі України. Відомості про скіфів набагато краще від кіммерійців відбиті в писемних джерелах, і їх свідчення вміло зіставляються з археологічними даними.

Основний автор 2-го розділу В. Ю. Мурзін слушно робить акцент на головних подіях і явищах скіфської історії, насамперед, на знаменитому поході Дарія до Скіфії й персько-скіфській війні. Як на мене, розповідаючи про високі зразки так званої скіфської торевтики, варто було б сказати, що все ж таки вона виготовлялася не скіфами, а грецькими ювелірами, котрі досконало опанували стиль скіфського мистецтва. Цікаво, теж у дискусійному плані, подані в цьому розділі й сармати, що змінили скіфів у Північному Причорномор'ї. Яскраво й різнобічно розповідається про побут і взагалі матеріальну культуру скіфів і сарматів, відображено їхній духовний світ.

На високому професійному й літературному рівні написаний членом-корспондентом НАНУ С. Д. Крижицьким 3-ій розділ «Античні держави Північного Причорномор'я». У ньому багато уваги приділено історії вивчення грецьких полісів Причорномор'я, що налічує в нашій країні більше двох століть. Досить стисла загальна історія античних держав півдня сучасної України конкретизується й доповнюється в розділах про окремі поліси та царства. Широко залучаються писемні джерела, часто і завжди доречно цитуються грецькі автори, а також декрети, епіграфічні пам'ятки тощо. Докладно і предметно висвітлено в 3-му розділі побут, архітектуру, взагалі мистецтво греків, що населяли античні держави Північного Причорномор'я. Чимало уваги приділено їхнім віруванням і культам.

Друга книга «Давньої історії України» починається розділом «Давні слов'яни» (Д. Н. Козак — § 1 — 5, О. В. Симоненко — § 6). Беззаперечною позитивною рисою розділу є те, що автори не обмежуються південним регіоном розселення східних слов'ян (нинішня Україна), а ведуть розповідь на широкому тлі історії східного слов'янства, і Європи взагалі. Принагідно зауважу, що цей принцип тією чи іншою мірою витримано в усьому двотомнику. На мій погляд, надзвичайно складно у навчальному посібнику розповісти про походження слов'ян та їх прабатьківщину, оскільки багато питань тієї теми ще й досі залишаються дискусійними. Є серед них і такі, що їх сучасна наука не в змозі розв'язати.

Д. Н. Козак добре впорався із своїм нелегким завданням. Огляд літератури з проблем походження й прабатьківщини слов'ян є стриманим і об'єктивним, а характеристика джерел — науково зваженою. Мабуть, варто було б сказати, що сучасна наука не так беззаперечно, як учені минулих років, ототожнює венедів із слов'янами. Найімовірніше, слов'яни I — IV ст. належали до величезного поліетнічного масиву, який Пліній, Тацит і Птолемей назвали загальним терміном «венеди». Те ж саме стосується й антів — дослідження останніх років свідчать, що візантійські автори далеко не завжди, як це вважалося донедавна, називали антами східну гілку слов'ян. У візантійських джерелах VI ст. під цим ім'ям нерідко виступають слов'яни західні. Вважаю, що серед творців найбільш поширених теорій слов'янської прабатьківщини необхідно було згадати П. М. Третякова.

У розділі «Давні слов'яни» стисло і виразно охарактеризовано східнослов'янські археологічні культури, серед яких одне з перших місць відведено черняхівській. Слушно наголосивши на поліетнічності черняхівської культури, Д. Н. Козак чомусь не згадав про існування думки (і, здається, небезпідставної), згідно з якою політичним виявом цієї культури була Готська держава. Розселення слов'ян у Східній Європі в другій половині I тис. н. е., на мій погляд, варто було б почати з відомих текстів «Повісті временних літ».

Хоча один з розділів і називається «Археологічні культури слов'ян напередодні утворення державності», загалом у центрі уваги автора — середньовічна людина. Д. Н. Козак вдало синтезує свідчення археологічних і писемних джерел, широко залучає дослідження останніх років. Це ж саме стосується останнього, 6-го параграфа «Кочовики раннього середньовіччя в Причорноморському степу». У розділі добре реконструйовано матеріальну й духовну культуру східних слов'ян докиївської доби. Невелике зауваження до § 6: автор пише, що Хозарський каганат впав під ударами печенігів і огузів. Тим часом А. П. Новосельцев на матеріалі арабських джерел (Ібн-Хаукаль, Мукаддасі) припустив, що 968 р. військо Святослава Ігоревича здійснило свій другий похід проти хозар і завдало вирішального удару каганатові. Слід було б згадати цю думку видатного кавказознавця.

Другий, і заключний, розділ 2-ої книги «Давньої історії України» (П. П. Толочко — § 1 — 2, 4 — 5, 9; О. П. Моця — § 3, 6 — 8) має назву «Київська Русь». У вступі до нього розкривається історичне значення Давньоруської держави та показано її вклад у всесвітню історію. Ось, наприклад, як стисло і точно визначено політичну форму Київської Русі: «Ранньофеодальна монархія з елементами федералізму. В 30-ті роки XII ст. вона вступила в період феодальної роздробленості... Видозмінюючи свою федеральну структуру, вона проіснувала до 40-х років XIII ст. і впала під ударами монголо-татарських завойовників» (с. 80).

Стисло й чітко подано історіографію Київської Русі як процес еволюції й становлення думок, боротьби гіпотез і концепцій. Так само розглянуто і джерела, причому чільну увагу приділено, звичайно, літописам. Автор не уникає дискусій із сучасниками, піддавши справедливій, на мою думку, критиці погляди відомого тюрколога О. Й. Пріцака, котрий «охозарив» історію творення східнослов'янської держави: в нього полянське племінне об'єднання мало начебто хозарське походження, так само, як і засновник стольного града Русі Кий...

Політична історія Давньоруської держави розділена на періоди з основними закономірностями етнокультурного, політичного та економічного розвитку східнослов'янського суспільства. Автори не кидаються у модну нині крайність, коли немовби не помічається феодальний характер давньоруського, а згодом і українського середньовічного суспільства. 3-й параграф розділу 2-го названо: «Період раннього феодалізму». Як на мене, з наукового погляду найбільший інтерес викликають сторінки, присвячені феодальній роздробленості на Русі (§ 4) — проблемі, провідним фахівцем з якої, причому не лише в Україні, є П. П. Толочко. Тому його бачення складного й суперечливого періоду історії Київської Русі цікаве як для істориків-професіоналів, так і для загалу читачів.

П. П. Толочко справедливо вважає, що Давньоруська держава зовсім не розпалася з початком роздробленості, а лише змінила форму: стала федеративною. Вчений вважає, що руська державність і етнокультурна спільність збереглись і зміцнювалися у XII — XIII ст. «Це дуже важливий момент, — пише він, — бо якщо на першому етапі існування Київської Русі силою, котра сприяла етнічній згуртованості східного слов'янства, виступала держава, то на другому однією з умов державної єдності стала саме ця руська етнічна спільність» (с. 112). На відміну від ряду істориків, які вважають, що за часів роздробленості Давньоруська держава не мала єдиного центру, П. П. Толочко стверджує, що сама заплутана й суперечлива історія XII — XIII ст. «засвідчує федеративну форму управління на Русі з провідною роллю і значенням київського столу» (с. 113).

Конкретно і разом з тим проблемно розповідається в розділі «Київська Русь» про історію земель і князівств Південної Русі доби роздробленості, висвітлюється соціально-економічний розвиток країни, причому з урахуванням новітніх досягнень українських археологів. Заслуговує на особливу увагу § 7 цього розділу «Етнічний розвиток», в якому О. П. Моця обстоює тезу про існування давньоруської народності й подає стислий нарис її етнокультурного розвитку. Багато уваги приділено ідеї єдності цієї народності. Автор відзначає, що ця ідея набула найбільшого поширення у феодальних верхах (рід Рюриковичів, бояри), і це зрозуміло. Адже в середньовічних суспільствах саме феодальна еліта — носій етнічних (національних) ідей, і Русь не була в цьому відношенні винятком. Розділ «Київська Русь» завершується яскраво написаними параграфами «Міжнародні зв'язки» та «Культура».

Гідно увінчують двотомну працю написані П. П. Толочком «Висновки». Хочеться навести заключні слова цієї праці: «Давня історія України подається не як проста сума подій, що відбувалися в окремі епохи й періоди, а як органічно спадковий розвиток конкретних племен, народів і суспільств, котрі, безперервно розвиваючи традиції своїх попередників, урешті-решт склали підгрунтя українського етногенетичного процесу» (с. 188). Є всі підстави погодитися з цими словами.

Рецензоване видання заслуговує високої оцінки — воно стоїть на рівні кращих досягнень європейської науки. «Давня історія України» дуже багато й різноманітно ілюстрована (художники М. М. Ієвлев, П. Л. Корнієнко) — це реконструкції житла, одягу, озброєння тощо, малюнки предметів матеріальної культури, фотографії коштовностей і архітектурних пам'яток. Обидві книги оформлені таким чином, що текст суроводжується паралельним зображувальним рядом, а це полегшує сприйняття змісту і є особливо корисним для навчального посібника. Слід згадати добрим словом видавництво «Либідь» (головний редактор літератури з духовного відродження України та історико-філософських наук С. В. Головко, редактор С. О. Васильченко), що підготувало й видало книжку кваліфіковано, на високому художньому й поліграфічному рівні.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. Г. Григоренко (Київ)

Науково-практична конференція «Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії та сучасності»

24 листопада 1995 р. Федерація професійних спілок України і функціонуюча при ній Академія праці і соціальних відносин провели науково-практичну конференцію, присвячену 90-річчю виникнення масового профспілкового руху в Україні. Щоправда, у ході дискусії на конференції з'ясувалося, що ця дата є певною мірою умовною. Адже дослідники історії профспілкового руху Галичини вважають, що перші такі організації були створені в краї ще 1817 р., а на кінець XIX ст. там уже діяли їх десятки. На Наддніпрянській Україні праісторія профспілок сягає в другу половину XIX ст., коли там також функціонували різні колективні організації робітників, що займалися їх соціальним захистом. Проте якщо мати на увазі масовий профспілковий рух на Великій Україні (як називав Наддніпрянську Україну М. С. Грушевський), то його дійсно започаткувала демократична революція 1905 р.

Пленарне засідання конференції відкрив голова Федерації профспілок України д-р іст. наук О. С т о я н. Доповідь на тему «Проблеми профспілкового руху в Україні: історія та уроки» виголосив ректор Академії праці і соціальних відносин канд. іст. наук М. Г о л о в к о. Він закликав учених підтримати профспілковий рух незалежної України шляхом написання відповідних наукових досліджень, піднести на високий теоретичний рівень профспілкознавство, яке визначив як комплексну наукову дисципліну на чолі з «пані історією», назвав дослідників Ю. В. Бабка, В. О. Замлинського, А. П. Гриценко, Є. М. Скляренка, С. В. Кульчицького та ін., творчий доробок яких слід використати при створенні грунтовної узагальнюючої праці з історії профспілок України, потреба в якій величезна. Далі доповідач виклав своє бачення періодизації профспілкового руху в Україні, охарактеризував визначальні риси кожного його етапу.

Проблема соціального партнерства державної влади і профспілок з урахуванням історичного досвіду — тема виступу головного консультанта Адміністрації Президента України д-ра іст. наук О. Б о н д а р ч у к а. А перший проректор Академії праці і соціальних відносин Федерації незалежних профспілок Росії канд. філософ. наук В. С и л е н к о розповів про діяльність цього вищого навчального закладу, про досить гострі стосунки між профспілками і владними структурами в Російській Федерації.

На конференції працювали три секції: 1) «Профспілковий рух на українських землях за часів Австро-Угорщини, Росії, Польщі, Чехо-Словаччини, Угорщини, Румунії. Профспілки Української Народної Республіки»; 2) «Радянські профспілки в Україні»; 3) «Профспілки в умовах незалежної України». На їх засіданнях було заслухано майже 60 доповідей, виголошених ученими Києва, Харкова, Львова, Запоріжжя, Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Вінниці, Луцька, Кам'янця-Подільського, Тернополя, Черкас, Миколаєва, Полтави, Ужгорода, Мелітополя. Кілька наукових повідомлень зробили й студенти київської Академії праці і соціальних відносин.

У ході обговорення доповідей на секціях виявлено багато дискусійних проблем, визначено коло нерозроблених питань історії профспілок, окреслено основну джерельну базу, панував дух плюралізму наукових концепцій,

виявлення різних методологічних підходів і навіть їх ідеологічно-політичного забарвлення.

Найголовнішим результатом конференції слід вважати переконання всіх її учасників у необхідності створення фундаментальної праці з історії профспілкового руху в Україні, що є нагальним завданням фахівців. Координацію їх роботи в цьому напрямку, створення відповідного авторського колективу покладено на Академію праці і соціальних відносин Федерації профспілок України.

Т. Ф. Григор'єва (Київ)

VII Всеукраїнська конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції й сучасність»

3 — 4 жовтня 1995 р. в Черкасах відбулася VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції й сучасність», присвячена 400-річчю з дня народження гетьмана Богдана Хмельницького та 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Її організували Інститут історії України НАН України, Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», Всеукраїнська спілка краєзнавців, Міністерство освіти, Міністерство культури, Національна комісія з питань повернення культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, Український фонд культури, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Черкаський державний педагогічний інститут (нині — університет). У роботі конференції взяли участь науковці, викладачі вищих навчальних закладів, вчителі, архітектори, мистецтвознавці, музейні працівники, краєзнавці. Напередодні конференції були видані матеріали її пленарних та секційних засідань *.

Вступним словом конференцію відкрив академік НАН України, директор Інституту історії України В. А. С м о л і й. З вітальним словом до присутніх звернувся голова Черкаської обласної державної адміністрації В. Г. Ц и б е н к о.

Доповіді на пленарному засіданні зробили: голова правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, зав. відділом регіональних проблем історії України Інституту історії України, академік НАН України П. Т. Т р о н ь к о — «70-річчя Українського комітету краєзнавства і завдання подальшого розвитку досліджень з історії рідного краю»; зав. відділом історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії України, д-р іст. наук М. В. К о в а л ь — «Україна у Великій Вітчизняній та другій світовій війнах»; зав. відділом історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України, д-р іст. наук В. О. Г о р б и к — «Проблеми збереження історико-культурної спадщини сучасної України»; зав. кафедрою історії України Черкаського державного педагогічного інституту, канд. іст. наук А. Ю. Ч а б а н — «Проблеми історії Середнього Подніпров'я (з найдавніших часів до середини XVII ст.)».

На конференції працювали чотири секції, на засіданнях яких було заслухано понад 80 доповідей і повідомлень. На заключному засіданні були підбиті підсумки роботи конференції й прийняті відповідні рекомендації. Її учасники відвідали пам'ятні місця, пов'язані з життям та діяльністю гетьмана Б. Хмельницького.

---

* VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність» (матеріали пленарного та секційних засідань). — К., 1995 — 507 с.

В. М. МАТЯХ (Київ),
О. К. СТРУКЕВИЧ (Вінниця)

Міжнародна наукова конференція «Богдан Хмельницький та його доба»

Конференція відбулася 24 — 25 жовтня 1995 р. в Києві у рамках урядових заходів по відзначенню 400-ї річниці від дня народження великого гетьмана України Богдана Хмельницького. Підготовлена зусиллями і на кошти Інституту історії України НАН України (секретаріат Оргкомітету працював на базі відділу історії України середніх віків), конференція стала своєрідним підсумком багаторічних наукових пошуків дослідників з різних регіонів України, Росії, Польщі, Німеччини, творчі інтереси яких сфокусовані на вивченні різноманітних аспектів життя і діяльності Б. Хмельницького та його сподвижників, процесу і наслідків Визвольної війни українського народу середини XVII ст., їх впливу на економічне, політичне, соціальне та духовне життя Української козацької держави протягом другої половини XVII — XVIII ст. Про масштабність цього наукового форуму промовляє той факт, що на ньому було заслухано 15 доповідей та близько 50 повідомлень.

Конференцію відкрив голова Оргкомітету, віце-президент НАН України, акад. НАН України П. П. Т о л о ч к о. Він спинився на винятковій ролі Б. Хмельницького в історичній долі України, а також в політичній розстановці сил на Європейському континенті. Вітання учасникам конференції від Президента України Л. Д. К у ч м и виголосив віце-прем'єр-міністр, акад. НАН України І. Ф. К у р а с. У своєму виступі він відзначив необхідність врахування сучасними політиками досвіду гетьмана у справі побудови незалежної Української держави.

Пленарне засідання відкрилося доповіддю директора Інституту історії України НАН України, акад. НАН України В. А. С м о л і я (Київ) «Богдан Хмельницький: штрихи до політичного портрета». Доповідач подав суспільно-політичну характеристику гетьмана на широкому загальноісторичному тлі епохи, переобтяженої соціальними та політичними катаклізмами. При цьому головний акцент було зроблено на подвижницькій діяльності Б. Хмельницького у справі становлення української державності, возз'єднання у межах козацької держави всіх етнічних українських земель, у запобіганні соціальним конфліктам в суспільстві, утвердженні України як повноправного суб'єкта міжнародного права.

У доповіді д-ра іст. наук, проф. В. С. С т е п а н к о в а (Кам'янець-Подільський) «Богдан Хмельницький і проблема соборності Української держави (1648 — 1657 рр.)» розглянуто два вузлові аспекти проблеми: процес становлення ідеї соборності та цілеспрямована політика гетьмана щодо її реалізації. Глибоке знання матеріалу та грунтовний аналіз державотворчої діяльності Б. Хмельницького допомогли історику виділити чотири етапи як в еволюції ідеї, так і в реальній політиці об'єднання всіх українських територій під гетьманською булавою. Доповідач звернувся до учасників конференції з пропозицією створити при Інституті історії України НАН України Центр наукових досліджень ім. Б. Хмельницького та започаткувати проведення Всеукраїнських історичних читань під орієнтовною назвою «Богданові читання» з метою координації зусиль науковців України у справі всебічного дослідження складної доби XVII — XVIII ст.

Проф. Я. К а ч м а р ч и к (Польща) у доповіді «Богдан Хмельницький крізь призму польсько-українських стосунків» наголосив на тому, що науковці повинні позбавитися стереотипного сприйняття як особи Б. Хмельницького, так і тогочасних польсько-українських відносин, закликавши їх рахуватися з реальними історичними фактами і уникати однобічних оцінок.

Д-р іст. наук Ю. А. М и ц и к (Дніпропетровськ) присвятив свою доповідь проблемі самостійності України в політичній концепції Б. Хмель-

ницького. Він акцентував увагу на наявності у гетьмана планів відродження незалежної Української держави із самого початку національно-визвольної війни.

Канд. іст. наук Л. В. З а б о р о в с ь к и й (Росія) у доповіді «Релігія і політика в період гетьманства Богдана Хмельницького», побудованій на нововиявлених чи маловідомих документах, які зберігаються в архівах Росії, спинився на релігійній політиці українського православного кліру та української державної адміністрації щодо уніатської церкви.

Про те, як висвітлювалася особа Б. Хмельницького у західноєвропейських джерелах XVIII ст., розповів чл.-кор. НАН України Д. С. Н а л и в а й к о. Дослідник довів, що особистість великого гетьмана збуджувала інтерес західноєвропейської громадськості, яка вбачала у Хмельницькому непересічного державно-політичного діяча й полководця. Проф. Т. М а ц ь к і в (Німеччина) дослідив відображення німецькими джерелами повстання Богдана Хмельницького та Зборівського договору 1649 р.

В цілому слід відзначити широкий тематичний діапазон представлених на конференцію матеріалів. У доповідях та повідомленнях розглядалися передумови та наслідки революційних змін у суспільному житті, біля витоків яких стояв Б. Хмельницький. Зокрема, доповідь д-ра іст. наук, проф. О. І. П у т р а (Київ) була присвячена діяльності українських емігрантів Мировичів — нащадків політичної спадщини Б. Хмельницького. Канд. іст. наук А. О. Г у р б и к (Київ) розповів учасникам конференції про роботу науковців відділу історії України середніх віків Інституту над створенням наукового збірника «Сподвижники Богдана Хмельницького», а також ознайомив їх із своїми студіями над біографією київського полковника Антона Ждановича. Канд. іст. наук Т. Г. Я к о в л е в а (Росія) розглянула взаємини генерального писаря Івана Виговського з керманичем Української держави. Про воєнне мистецтво Б. Хмельницького і його сподвижників розповіла канд. іст. наук О. М. А п а н о в и ч (Київ). На життєвій долі членів родини Б. Хмельницького зосередився у своєму виступі канд. іст. наук І. В. В е р б а (Київ). Доповідь д-ра, іст. наук, проф. Г. Я. С е р г і є н к а (Київ) стосувалася такого важливого джерела формування української державності та становлення її інституцій, як Військова рада Запорозької Січі.

Цілісна картина зародження, утвердження козацького стану в Україні протягом XVI — першої половини XVII ст., формування його політичної культури напередодні Визвольної війни постає з повідомлень кандидатів іст. наук В. О. Щ е р б а к а (Київ) та П. М. С а с а (Київ).

Ряд повідомлень присвячено дипломатичній діяльності Б. Хмельницького. Зокрема, південну політику українського гетьмана розглянув д-р, проф. Д. З л е п к о (Німеччина). Канд. іст. наук В. М. Г о р о б е ц ь (Київ) проаналізував зміст і причини тих трансформацій, яких зазнавав політичний курс гетьманського уряду в стосунках з Москвою. Дослідник переконаний, що його кінцевою метою завжди залишалося завдання повного унезалежнення Війська Запорозького. Канд. іст. наук В. А. Б р е х у н е н к о (Дніпропетровськ) довів, що, незважаючи на переслідувані Москвою політичні гегемоністські цілі, її політика завдяки дипломатичному хисту гетьмана прислужилася справі закріплення за Україною статусу незалежної держави.

Важливу проблему зв'язків Іслам-Гірея з мусульманським населенням Росії під час підготовки московського походу на початку 1654 р. порушив у своєму виступі Я. О. Ф е д о р у к (Львів). Канд. іст. наук Т. В. Ч у х л і б (Київ) у своєму повідомленні висловив думку, що Андрусівське перемир'я не можна розглядати як фактор внутрішньополітичного поділу України — скоріш за все його слід кваліфікувати як міжнародно-правовий розподіл сфер впливу між більш сильними державами. Д-р іст. наук В. М. Ч у п р и н а (Львів), аналізуючи воєнні та дипломатичні події 19 вересня — 29 жовтня 1655 р. (друга облога Б. Хмельницьким Львова) та тексти 12 листів гетьмана до

львівського магістрату, довів, що політика гетьмана стосовно львів'ян, а також московських союзників під мурами міста визначалася його наміром об'єднати під своєю владою всі українські землі.

В матеріалах конференції широко висвітлено міжнародний аспект початкового етапу Визвольної війни середини XVII ст. (чл.-кор. НАН України Ф. П. Шевченко, Київ), молдавсько-українські зв'язки періоду Визвольної війни (д-р, проф. А. Жуковський, Франція), арійські витоки культури українського козацтва (канд. іст. наук Ю. А. Шилов, Москва), світогляд окремих станів українського суспільства, морально-етичні норми, що діяли в роки Визвольної війни (д-р іст. наук Р. Г. Руденко, Харків; д-р іст. наук В. І. Сергійчук, Київ; П. І. Соболь, Миколаїв); місце релігійного фактора (д-р іст. наук Н. А. Шип, Київ); процес виділення козацької старшини в окремий елітарний прошарок (канд. іст. наук. В. В. Панашенко, Київ); проблему дослідження Української козацької держави у вітчизняній історіографії (канд. іст. наук В. М. Матях, Київ).

Слід відзначити, що в цілому історіографічна проблематика на конференції була представлена досить широко. Так, д-р іст. наук К. К. Кондратюк (Львів) проаналізував, як оцінювалася постать Б. Хмельницького у працях вітчизняних істориків. Цю тему, але вже стосовно зарубіжної історіографії 1945 — 1990 рр., продовжив у своєму виступі канд. іст. наук В. І. Цибульський (Рівне). Доктори іст. наук Ю. А. Пінчук та Л. Г. Мельник (Київ) зосередили увагу слухачів на оцінці постаті Б. Хмельницького та його доби М. Костомаровим та М. Максимовичем. Кандидати іст. наук О. І. Гуржій та Я. В. Верменич (Київ) спинилися на характеристиці політичної та військової діяльності українського гетьмана у працях М. Грушевського. Аналіз доробку Б. Крупницького у вивченні доби XVII — XVIII ст. здійснив В. М. Гром (Рівне). О. Г. Бажан (Київ) розповів про оцінку історичної ролі володаря козацької держави українськими дисидентами.

Джерелознавче спрямування мало також повідомлення В. П. Криворуса (Львів), який ознайомив учасників конференції з характером і змістом матеріалів, що стосуються періоду Визвольної війни, з архівосховищ Центрального державного історичного архіву у м. Львові. Д-р іст. наук М. М. Кравець (Вінниця) розглянув нотатки Станіслава Освеціма як джерело інформації про визвольну боротьбу українського народу в роки Хмельниччини.

З інтересом учасники конференції заслухали повідомлення канд. іст. наук П. А. Горішнього (Київ), керівника Чигиринської археологічної експедиції, про результати археологічних досліджень, проведених у Суботові в 1970 — 1973 та 1989 — 1992 рр., в результаті яких виявилося, що Іллінська церква була усипальницею не лише гетьмана та його родини, а, можливо, й інших українських військових та державних діячів XVIII ст.

Окремим блоком варто виділити повідомлення, в яких розглядаються питання з історії України XVIII ст, і, зокрема, як позначилися на ній ідеали і наслідки Визвольної війни середини XVII ст. Серед цих матеріалів відзначимо виступ канд. іст. наук Н. В. Шевченко (Миколаїв), присвячений політичній спадщині Богдана Хмельницького як фактору впливу на суспільну думку України у XVIII ст.; повідомлення В. В. Станіславського (Київ) про особливості стосунків уряду Івана Мазепи та Запорозької Січі; Н. А. Головатої (Київ) про взаємини ватажка повсталих козаків Тараса Федоровича-Трясила з київськими монастирями; канд. іст. наук О. К. Струкевича (Вінниця) про залучення Російською імперією ресурсів Лівобережжя в роки російсько-турецької війни (1768 — 1774 рр.) та під час приєднання Криму.

М. П. Жуковський (Нікополь) аргументовано довів необхідність перегляду принципів літочислення багатьох міст Дніпропетровської області, які у своїй більшості виникли з козацьких поселень. Нарешті, повідомлення канд. іст. наук В. І. Яременка (Хмельниць-

кий) та канд. філолог. наук І. Я. Д з и р и (Київ) були присвячені висвітленню образу Б. Хмельницького у творчості Т. Шевченка та П. Білецького-Носенка.

Закриваючи міжнародний форум істориків, акад. НАН України В. А. С м о л і й особливий наголос зробив на його значенні для сучасної медієвістики. Учасники конференції, відзначив він, зуміли неупереджено, подолавши стереотипи і відступивши від політичної кон'юнктури, подивитися на події буремної епохи XVII — XVIII ст., реабілітувати в очах громадськості непересічний образ гетьмана-державотворця, сповторений свого часу на догоду ідеології, що панувала у суспільстві. Водночас в ході роботи виявилися певні лакуни у дослідженні даної проблематики. Зважаючи на це, учасники конференції ухвалили:

1. Виходячи з необхідності відновлення історичної правди про засновника Української козацької держави, щорічно проводити Всеукраїнські історичні читання під умовною назвою «Богдан Хмельницький та його доба».

2. З метою координації наукових досліджень про добу Б. Хмельницького та створення цілісного банку даних про історичні, історіографічні та джерелознавчі студії вітчизняних та зарубіжних істориків підтримати пропозицію ініціативної групи про заснування при Інституті історії України НАН України Центру наукових досліджень (ЦНД) ім. Б. Хмельницького.

3. Звернутися до Кабінету Міністрів України з пропозицією про проведення у грудні кожного року урочистостей з нагоди дня народження великого гетьмана та рекомендувати заснувати стипендії ім. Б. Хмельницького для кращих студентів історичних факультетів вузів України.

Н. О. Терентьєва (Київ),
Н. В. Шумейко (Київ)

Міжнародна наукова конференція «Слов'янські культури і сучасна цивілізація»

3 — 5 жовтня 1995 р. в м. Софія (Болгарія) відбувалася Міжнародна наукова конференція «Слов'янські культури і сучасна цивілізація». Організаторами конференції виступили болгарський Фонд «Слов'яни» та Міжнародна асоціація по розповсюдженню слов'янських культур (МАІРСК) при ЮНЕСКО. Її робота збіглася в часі з черговим засіданням МАІРСК і проходила під патронажем ЮНЕСКО.

У конференції взяли участь 150 науковців з 9 країн (Білорусь, Болгарія, В'єтнам, Індія, Польща, Росія, Словаччина, Україна, Югославія). Це історики, філологи, мовознавці, мистецтвознавці, фольклористи, політологи, філософи — фахівці з науково-дослідних установ та навчальних закладів, представники громадських організацій, дослідних центрів. Серед учасників форуму — представники Національної Академії наук України — Інституту історії України, Інституту української археографії та Національного комітету по вивченню країн Південно-Східної Європи, а також Міжнародного слов'янського університету в Харкові, товариства «Україна — Болгарія».

Під час урочистого відкриття конференції президент Фонду «Слов'яни» проф. З. З о х а р і є в наголосив на тому, що нині слов'янство є важливою складовою частиною сучасної цивілізації, а також своєрідним мостом між різними етнокультурними колами. Він відзначив, що у 90-ті роки нашого століття значно зростає інтерес наукової громадськості до вивчення проблем взаємозв'язків слов'янських культур. Доказом цього є широке тематичне коло доповідей, представлених на конференції.

Учасників конференції привітав президент Болгарії д-р Желю Желев. Він зазначив, що слов'янський вклад в європейську цивілізацію є унікальним і вартим спеціального розгляду авторитетного міжнародного наукового форуму. Заступник голови Болгарського Національного комітету ЮНЕСКО Р. Радєв наголосив на тому, що культурний плюралізм і відкритий взаємокорисний діалог європейських культур запобігає етнічним міжусобицям. На відкритті також виступили голова Болгарської асоціації по поширенню слов'янських культур проф. М. Бичваров, посли Росії та Югославії в Болгарії.

Робота конференції відбувалася в трьох тематичних секціях.

В рамках першої виступив проф. В. Толстих (Росія), який висвітлив основні напрями розвитку культур різних цивілізацій, їх різноманітність та спільні риси. Доповідач навів яскраві приклади відкритості слов'янських культур. Проф. Є. Львова (Росія) спинилася на типологічних рисах слов'янських культур, зазначивши, що мистецтво і культура розвиваються як цілісний організм і вносять вагомий вклад у скарбницю європейської цивілізації. Доповідь проф. Ю. Красіна (Росія) була присвячена проблемам російської культури в нових цивілізаційних умовах.

Значний блок доповідей та повідомлень був присвячений історії та сучасним проблемам літератури у загальнослов'янському контексті. Значний інтерес викликали доповіді болгарських доцентів М. Каназирської «Срібне століття» російської літератури та мистецтво модернізму», Л. Терзійської «Модернізм і сучасна українська література», Е. Лазарової «Культурне зближення поглядів і рух за слов'янську єдність (XIX — XX ст.)», Н. Велєвої «Болгарська етнічна ідентичність в сучасній культурі».

Велике значення при вивченні сучасної цивілізації мають дослідження етнографічних процесів, що відбуваються у світі. Цій проблемі присвятили свої доповіді науковці з Болгарії — доц. К. Дінчева «Новоболгарська культура та фольклор XIX ст.», М. Ботушарова «Слов'янські народи на шляху до сучасної музики», К. Карапетрова «Взаємовплив слов'янських співацьких шкіл». З інтересом сприйняли учасники конференції доповідь Георгія Гердєва (Болгарія) «Соціалістичний реалізм у російській літературі як соціокультурний феномен».

Жваві дискусії викликали доповіді, репрезентовані у другій тематичній секції — «Європейська культурна ідентичність і слов'янські культури». Найбільш цікавими виявилися доповіді, присвячені філософським аспектам європейської культурної ідентичності. Серед них — «Християнська філософія у православних цивілізаціях» (доц. Є. Данкова, Болгарія), «Між православ'ям та католицизмом — з ідеєю європейського єднання» (доц. А. Цонєва, Болгарія), «Язичницькі та християнські елементи у слов'янських колядних обрядах» (М. Шанц, Польща). Доц. А. Колєва-Цєнкова (Болгарія) висвітлила способи передачі інформації шляхом тексту як носія національно-культурного коду, доц. М. Дойчев (Болгарія) — проблеми залучення Болгарії та інших слов'янських держав до світової цивілізації.

Доповіді, представлені на 3-й секції, були присвячені тенденціям взаємовпливу сучасних слов'янських культур. Дискусію викликала доповідь проф. В. Волкова (Росія), який проаналізував складні шляхи розвитку культур слов'янських народів у сучасних умовах, зазначивши, що їх відрізняє великий гуманізм, віра в силу людської духовності, творче сприйняття інших культур. Проф. К. Кабашников (Білорусь) зазначив, що слов'яни зберегли свої традиції, звичаї і фольклор, а це, безперечно, впливає на своєрідність культури кожного народу. Доповідь О. Шевченко (Україна) була присвячена історичним традиціям взаємодії української і болгарської культур.

Проф. Н. Червеняк (Словаччина) висловив думку, що такі поняття, як англофони, саксофони, слов'янофони, шкідливі для розуміння домінанти відкритої культури, а центром світової культури буде країна, де

провадитиметься найбільш цікава й плодотворна робота по розповсюдженню слов'янських культур. Н. Т е р е н т ь є в а (Україна) простежила витоки формування українських естетичних цінностей, відзначивши, що багато пам'яток української архітектури і живопису за глибиною і багатством художньо-естетичного мислення перевершують античні прототипи і дають елліністичним ідеям новий розвиток. Роль міжнародних громадських зв'язків у розповсюдженні слов'янських культур висвітлила Н. І ш у н і н а (Україна).

Проф. І. К о н є в (Болгарія) розповів про основні напрями співробітництва Міжнародного слов'янського університету з науковими і громадськими організаціями слов'янських і неслов'янських держав. Доповідач відзначив, що зацікавленість у дослідженнях з історії і культури слов'янських народів значно зросла останнім часом, і одним з основних завдань слов'янських університетів має бути об'єднання зусиль учених, які працюють у цій галузі, та підготовка публікацій про слов'янські культури.

Проведення конференції, безперечно, сприятиме активізації науково-дослідної роботи з проблем вивчення і розповсюдження слов'янських культур. У процесі обговорення доповідей була висловлена пропозиція про розширення тематики конференції, включення до її програми доповідей про різноманітні контакти слов'янських і неслов'янських народів, роль цих контактів у взаємодії і розповсюдженні слов'янських культур.

Наступну конференцію вирішено провести у 1996 році.

Л. Д. Сакада (Київ)

До 30-річчя Українського історичного товариства

(Міжнародна наукова конференція в Києві)

В заокеанських далеких світах понад три десятиліття тому почав виходити «Український історик» — науковий журнал української історіографії. Заснований 1963 р. у США молодим вченим-ентузіастом Любомиром Винаром часопис довгі роки не був добре знаним серед вітчизняної наукової громадськості. Нині він здобуває собі нових читачів і прихильників в Україні серед науковців, викладачів, студентської молоді — всіх, кого цікавлять правдиві сторінки історії своєї держави. Видає цей науковий журнал Українське історичне товариство (УІТ), засноване у 1965 р. ініціативною групою науковців діаспори, які згуртувалися навколо «Українського історика».

З 1991 р. УІТ стало відкритим і для науковців України. Воно запрошує до співпраці всіх об'єктивних дослідників, щоб об'єднаними силами розбудовувати національну історіографію. У 1994 р. «Український історик» вперше був віддрукований у Києві (частиною тиражу), і відтепер він одночасно виходитиме і в США, і в нашій державі. Тираж часопису зріс із 900 — 1000 до 2000 примірників. Розповсюджує журнал в Україні фундація ім. О. Ольжича.

«Український історик» надходить в кожну європейську країну, його читають майже по всьому світу, але найбільше передплатників він має у США та Канаді. Статті з журналу реєструються у найвідоміших світових бібліографічних довідниках, таких, як «Historical Abstracts», «America: History and Life», «Bibliography of Slavic and East European Studies» та ін. З 1993 р. співредактором «Українського історика» і водночас головою осередку Українського історичного товариства в Києві став видатний український історик і археолог Михайло Брайчевський. Офіційне представництво часопису в Києві очолює історик Ігор Гирич з Інституту української археографії НАНУ. Підпредставництва «Українського історика» працюють

у Вінниці, Львові, Тернополі, Ужгороді, Дніпропетровську. В Києві і Львові діють осередки УІТ.

У жовтні 1995 р. Інститут українознавства Київського університету ім. Тараса Шевченка спільно з Київським осередком УІТ та Інститутом української археографії НАНУ провів Міжнародну наукову конференцію з нагоди 30-літнього ювілею Українського історичного товариства. В Президії конференції були вшановані присутніми Любомир Винар і Михайло Брайчевський, серед учасників — науковці з різних регіонів України та із США. В доповідях порушувались різні питання українознавства, та найбільше виступів було присвячено науковому доробку УІТ та журналу «Український історик» у розбудові національної історіографії.

Гість із США, професор Кентського університету Л. Винар розповів про внесок Українського історичного товариства в розвиток української історіографії. Він підкреслив, що праці Олександра Оглоблина, Наталії Полонської-Василенко, Ярослава Пастернака та інших членів УІТ здобули визнання міжнародної наукової громадськості і сьогодні їх можна віднайти в усіх найбільших бібліотеках світу. Науковці УІТ сприйняли і розвинули далі схему М. Грушевського як основу української наукової історіографії. «Український історик» започаткував публікації з нових напрямів, що не мали належного розвитку в радянській науці, зокрема, з історії церкви, генеалогічні розвідки з історії національної аристократії, дослідження доби козаччини і державотворення XVII — XVIII ст. На сторінках журналу вперше було опубліковано численні спогади діячів вітчизняної науки і культури, документи, архівні матеріали. Саме «Український історик» підняв із забуття ім'я і наукову спадщину видатного сина України — Михайла Грушевського: започаткована грушевськіана переросла з часом в окрему історичну дисципліну — грушевськознавство.

Разом з тим доповідач із жалем зауважив, що стан української історичної науки все ще залишається кризовим, що вона ще не включилася активно у світовий науковий процес, на міжнародних наукових конференціях дуже рідко чути голоси науковців з України, спостерігається певний параліч академічної і вузівської науки.

Наприкінці Л. Винар підкреслив, що історики не повинні залишатися пасивними щодо суспільних процесів, вони мають відіграти свою роль у формуванні національної свідомості українського народу і більш активно пояснювати історичні традиції державотворення в Україні.

Кандидат філологічних наук Сергій Білокінь (Київ) виступив з повідомленням «Українська історична наука і УІТ: вчора, сьогодні, завтра». Він зазначив, що УІТ утворили, по суті, історики «другої хвилі» української наукової еміграції — О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, В. Міяковський, Л. Винар і Я. Пастернак. Далеко від України їм вдалося зорганізувати наукове товариство академічного рівня — фактично продовжити традиції історико-філологічного відділу ВУАН та «України» 20-х років. Було підкреслено, що на сторінках «Українського історика» не знайдемо імен істориків партійних: ні бандерівців, ні мельниківців — вони не ввійшли до складу авторів цього журналу, що забезпечило науковий рівень і відсутність обтяжливих дискусій. УІТ вчора, вважає С. Білокінь, було основним науковим історичним тілом в діаспорі, а сьогодні — від 1991 р. — має великі перспективи спільної праці з науковцями-істориками і українознавцями з України.

Професор Ярослав Калакура (Київ), зупинившись на проблемі джерелознавства у дослідницькій діяльності УІТ, вніс пропозицію невідкладно розпочати вивчення і реєстрацію зарубіжних архівів усіх категорій, які містять документи української історії в діаспорі, і приступити до їх публікації. А враховуючи певну тенденційність добору та публікації архівних джерел у радянський період, настав час наукової «ревізії» всіх джерел з тим, щоб ретельно підготувати і згодом видати грунтовну багатотомну «Історію України в джерелах». Доповідач наголосив на не-

обхідності термінового вирішення проблеми сучасних підручників з українського джерелознавства.

Професор Олександр Сидоренко (США) присвятив свій виступ проблемі постколоніальної переоцінки української історіографії, яка має очиститися від ідеологічних нашарувань тоталітарної доби.

Доктор історичних наук Михайло Брайчевський (Київ) звернувся до першопочатків української історії: проблеми антів. Вітчизняна історіографія з середини XIX ст. в питанні, з якого часу походить український народ і українська державність, не має однозначного вирішення. Поширеною є концепція, що відносить ці початки до XVI — XVII століть, але гіпотетична теза, яка пов'язує слов'янську проблему із склавінами й антами, відсуває історичну позначку прадавнього українського народу і його державності до VI — VII століть.

Кандидат історичних наук Ігор Гирич (Київ) та Олексій Ясь (Київ) зупинилися в своїх виступах на деяких аспектах проблеми наукової термінології в національній історіографії. З огляду на багатовартність змістового навантаження історичних термінів, використовуваних у працях різних поколінь істориків як в Україні, так і в діаспорі, ця проблема потребує грунтовного наукового дослідження.

Про нові можливості дослідницької співпраці з істориками говорили на конференції мовознавці: професор Надія Цицалюк (Харків) — «Прізвища як феномен етнічної історії українців», кандидат філологічних наук Ярослав Дзира (Київ) — «І. Виговський — укладач козацького реєстру 1649 р.» та Василь Кобелюх (Львів) — «Санскрит у давній історії України».

Доктор біологічних наук Олег Пилипчук (Київ) виклав свої міркування щодо Історичного Товариства Нестора Літописця як предтечі Українського Історичного Товариства, які виникли в нього при дослідженні наукової діяльності М. О. Максимовича — автора одного з проектів Статуту ІТ Нестора Літописця.

Доктор історичних наук Володимир Сергійчук (Київ) доповів про вивчення Хмельниччини в незалежній Україні. Кандидати історичних наук Валерій Цибульський (Рівне), Віктор Гусєв, Віталій Щербак, Тамара Мандебура та Ярослав Тинченко (Київ) ознайомили присутніх з власними поглядами на окремі історичні дослідження науковців з еміграції.

Кандидат юридичних наук Борис Садурський та Тетяна Конончук (Київ) розповіли про свої дослідження історіографічного аспекту голодомору 1932 — 1933 рр.

У багатьох виступах відзначався вагомий внесок Українського історичного товариства в розвиток української історіографії та українознавства. Окремі його сторони висвітлили у своїх доповідях кандидат філософських наук Федір Медвідь (Львів) та Валентина Піскун (Київ).

Міжнародна наукова конференція в Києві стала свідченням великого інтересу фахівців — істориків, політологів, мовознавців та інших науковців — до тридцятилітнього доробку Українського історичного товариства і його наукового журналу «Український історик».

Л. О. Зашкільняк (Львів)

Друга українсько-польська наукова зустріч у Львові

1990 р., коли в країнах Центрально-Східної Європи тільки починалися нелегкі процеси переходу від тоталітарного режиму до демократії, вчені Люблінського університету ім. М. Кюрі-Склодовської виступили з ініціативою

проведення регулярних зустрічей наукової інтелігенції Польщі і України з метою докладного перегляду тих складних взаємин українського і польського народів, що закарбувалися в їх історичній свідомості і спричинили певні стереотипи мислення. Польські вчені керувались переконанням, що до спільного європейського дому два сусідніх народи повинні увійти, подолавши численні упередження, нагромаджені тривалою історією польсько-українських стосунків. У листопаді 1990 р. в Любліні відбулася перша така зустріч польських і українських вчених, в якій взяли участь історики, філологи і філософи з Любліна, Варшави, Кракова, Львова, Києва, Чернівців. Вони розглянули різноманітні питання українсько-польських взаємовідносин в історичній ретроспективі. Підсумком цієї зустрічі стала добірка матеріалів «Польсько-українські зустрічі» (Люблін, 1992, ред. З. Маньковський).

Тоді ж, у 1990 р. були визначені теми, що потребують докладного вивчення вченими-гуманітаріями обох країн. Оскільки ініціатива зустрічей народилася в Люблінському університеті, який протягом тривалого часу (з 1956 р.) має договірні взаємини з Львівським державним університетом ім. Ів. Франка, то було вирішено зустрічі проводити спільними зусиллями двох університетів, організуючи їх по черзі у Любліні і Львові.

Проте другої зустрічі довелося чекати довго. Її вдалося провести завдяки допомозі міжнародного фонду «Відродження». Зустріч, що відбулася 12—13 жовтня 1995 р. у Львівському університеті, була присвячена темі «Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського і українського народів». У ній взяли участь відомі польські та українські історики. В центрі уваги вчених були переважно джерелознавчі та історіографічні аспекти історії українського козацтва та його ролі в українсько-польських стосунках у зв'язку з національно-визвольним рухом українського народу першої половини XVII ст. Причому розглядалися не лише різні аспекти самого козацького руху, а й оцінки його в історичній думці двох народів від XVII ст. до наших днів. Такий підхід дав можливість простежити залежність ставлення до козацтва від тих чи інших політичних або науково-пізнавальних чинників.

Доповіді, виголошені на зустрічі, можна об'єднати у кілька тематичних блоків. Перший охопив безпосередньо проблематику козацтва та його ролі в ініціюванні визвольних змагань українського народу. Проф. С. А. Макарчук (Львів) наголосив на державотворчих і національно-соціальних аспектах політики Б. Хмельницького, зазначивши, що їх не можна розглядати статично, без врахування тих змін, які відбувалися під впливом переплетіння соціальних і національних суперечностей, нагромаджених в українському суспільстві. Д-р Я. Качмарчик (Краків) змалював типовий шлях виникнення і зміцнення стереотипів у історичної свідомості на прикладі оцінки битви під Берестечком 1651 р. Професори Г. Гмітерек, В. Клачевський, доктори Е. Янас і А. Вітусік (усі — з Любліна) висвітлили ставлення польської шляхти і аристократії до українського козацтва, навівши цікаві й маловідомі документи XVIIст. Проф. Н. М. Яковенко (Київ) виступила з доповіддю про ідеологію української шляхти XVI—XVII ст., наголосивши на неухильному формуванні її національної свідомості, яка набувала рис своєрідного українського «сарматизму». Проф. Л. Можецький (Гданськ) звернув увагу на твори гданських істориків XVII ст., які досить об'єктивно висвітлювали події польсько-українських війн того часу. Проф. А. Кравчик (Люблін) охарактеризував польську історіографію XVII ст., на якій відчутно позначилися впливи різних тогочасних політичних угруповань. Останнє вимагає особливо прискіпливого і критичного аналізу історичних праць, а не механічного перенесення у сучасність минулих оцінок. Проф. Ю. Пулцвяртек (Жешів) присвятив свій виступ планованим і здійсненим походам війська Б. Хмельницького на польські землі. Проф. М. Г. Крикун (Львів) розповів про результати своїх досліджень з історії Подільського по-

лку. Доц. Р. Ш у с т (Львів) спинився на тому, як дії козацтва висвітлювалися в іноземних джерелах XVII ст.

Другий блок був присвячений еволюції оцінок козацької проблематики у польській та українській історіографіях XVIII—XX ст. Доц. О. М. С у х и й (Львів) проаналізував, як історія козацтва подавалася в українських історичних творах XVIII ст., доц. М. С. П а с і ч н и к (Львів) — у працях кінця XVIII — першої половини XIX ст., проф. К. К. К о н д р а т ю к (Львів) — другої половини XIX ст. Я. О. Ф е д о р у к (Львів) розповів про дискусії з приводу Хмельниччини в українській історіографії першої третини XX ст., а доц. А. Є. З а я ц ь (Львів) ознайомив слухачів з новими оцінками козацтва і визвольних змагань українського народу XVII ст. у дослідженнях українських істориків останніх років. Проф. Л. О. З а ш к і л ь н я к (Львів) подав стислий огляд оцінок козацтва у польській історичній думці XX ст.

Польські науковці запропонували ряд рефератів про стан висвітлення польською історіографією різних аспектів козацьких рухів. Проф. М. М о н д з і к (Люблін) показав вплив політичних чинників на формування оцінок польської історіографії на зламі XIX і XX ст. Проф. Л. П ь о н т к о в с ь к и й (Люблін) спинився на здобутках міжвоєнної польської історіографії. Два реферати — проф. К. В р у б е л ь-Л і п о в о ї і д-ра А. С т е м п н і к а (обоє — Люблін) — були присвячені аналізу висвітлення козацької тематики у польських шкільних підручниках з 1918 по 1990 рр. Певний інтерес викликала також доповідь гості з Будапешта Л. О. Б е р е ж н о ї про ставлення до смерті у козацькій культурі XVII ст.

У ході зустрічі відбулася дискусія з приводу порушених у виступах проблем. В ній взяли активну участь професори Р. Щ и г е л і Т. Р а д з і к (обидва — Люблін). Їхня увага концентрувалася навколо таких питань, як подолання стереотипів джерел, що висвітлюють історію козаччини і чинять поважний вплив не стільки на наукову історіографію, скільки на історичну публіцистику і художню літературу. А вони більшою мірою впливають на історичну свідомість пересічних громадян, ніж праці серйозних дослідників. Учасники зустрічі погодилися з думкою, що поточні політичні події, актуальні суспільні завдання на різних етапах розвитку сприяли формуванню кон'юнктурного образу українського козацтва і його ролі у житті українського народу. Наголошувалося на тому, що завданням істориків є подати об'єктивний, позбавлений емоцій і політичних нашарувань образ українського козацтва на широкому тлі як внутрішніх умов, так і зовнішніх обставин європейської історії XVII ст.

Учасники дискусій дійшли згоди, що, незважаючи на значний обсяг існуючої історичної літератури з теми, перед дослідниками ще стоїть багато нерозв'язаних питань. При цьому зазначалося, що при вивченні козацтва не можна випускати з поля зору соціально-економічної проблематики. Під час обговорення наголошувалося на необхідності більш докладного дослідження економічних, демографічних і культурних наслідків козацьких війн XVII ст., а також соціальної стратифікації українського козацтва.

Робота наукового симпозіуму показала як схожість багатьох поглядів польських та українських вчених на розглянуті питання історії козацтва, так і певні відмінності в їх трактовці, які є цілком зрозумілими, якщо врахувати загальний стан української і польської історичної науки. Науковці обох країн дійшли висновку, що існує нагальна потреба якомога швидше довести до широкого загалу наукові здобутки істориків-дослідників. У зв'язку з цим передбачено у дуже короткі строки опублікувати матеріали зустрічі, залучивши до них реферати тих учасників, котрі не змогли прибути на конференцію (акад. Я. Д. І с а є в и ч, проф. Я. Р. Д а ш к е в и ч, проф. Ю. Я. М и ц и к).

Організатори зустрічі — Львівський і Люблінський університети — визначили, що наступна наукова зустріч відбудеться у найближчі два роки в Любліні і буде присвячена одній з гостроактуальних проблем минуло-

го — взаємин польського і українського народів, до розгляду якої буде залучено не тільки істориків, а й представників інших гуманітарних та суспільних наук обох країн.

С. Й. Бобильова (Дніпропетровськ)

Міжнародна наукова конференція «Німці в Україні»

26—29 вересня в Дніпропетровську проходила міжнародна наукова конференція «Німці в Україні». Вона була організована Інститутом українсько-німецьких досліджень Дніпропетровського держуніверситету та Інститутом німецьких та східноєвропейських досліджень (Геттінген, ФРН). В її роботі взяли участь працівники академічних інститутів, вищих навчальних закладів та архівних установ Німеччини (Геттінген, Дюссельдорф), Москви, Махачкали, Києва, Харкова, Одеси, Запоріжжя, Луцька, Дніпропетровська.

Відкриваючи конференцію, директор Інституту українсько-німецьких досліджень д-р іст. наук А. Г. Болебрух відзначив необхідність поглибленої розробки багатьох важливих проблем економічної, політичної та духовно-культурної історії німців в Україні. Враховуючи виникнення в історіографії нових підходів та оцінок ролі і місця німецького населення в суспільному житті України, доповідач закликав науковців зосередитися на обговоренні конкретно-історичних проблем і аналізі нових документів з історії німецького етносу в нашій країні.

В ході роботи конференції було заслухано 8 доповідей та 40 повідомлень. Тон обговоренню задав виступ директора геттінгенського Інституту німецьких та східноєвропейських досліджень д-ра А. Айсфельда «Німецькі колоністи Півдня України та перша світова війна». Оперуючи новітніми і архівними матеріалами, доповідач спинився на проблемах історичного розвитку політичних прав німців, організації ними політичних союзів, висвітлив спроби створення їх національної та культурної автономії.

В доповідях науковців з Дюссельдорфа д-ра Д. Брандеса «Німецькі колоністи і колоністи з Балканського півострова 1787—1914: компаративний аналіз розвитку» і д-ра Д. Нойтаца «Німецькі колоністи та їх сусіди: 1861—1911 рр.» головна увага приділялася аналізу процесу переселення німців у межі України, особливостям побуту й економічного розвитку колоністів, характеру їх відносин з іншими народами. Акценти на етносоціальних та етнополітичних аспектах розглянутих проблем зробили ці доповіді надзвичайно цікавими та емоційними.

Гостродискусійною виявилася доповідь д-ра іст. наук, проф. А. Зав'ялова «Цивілізаційні аспекти вивчення історії німецьких поселень в Україні». Доповідач запропонував розглядати процес вживлення німецьких колоністів у соціокультурну тканину дійсності XVIII—XIX ст. як явище цивілізаційне. Кандидати іст. наук С. Бобильова та Н. Бочарова (Дніпропетровський держуніверситет) присвятили свою доповідь аналізу міжнародних законодавчих актів про переселенців.

В доповіді Н. Осташевої (Дніпропетровський держуніверситет) «Молочанські та Хортицькі менонітські колонії у 20-ті рр. XX ст.» на основі введення до наукового обігу нових архівних матеріалів висвітлено надзвичайно складні явища, які мали місце в житті згаданих менонітських колоній. Їх аналіз проводився в контексті економічних і політичних подій, що відбувалися в той час в Україні.

Інтерес слухачів викликав виступ канд. іст. наук Н. Шевчука (Одеса) «Про проблему «мирного завоювання» німцями Півдня України (друга половина XIX ст. — 1914 р.)». Автор показав ставлення до цієї про-

блеми різних політичних кіл царської Росії, висвітлив її політичні та економічні аспекти.

В доповіді д-ра іст. наук В. І в а н е н к а та канд. іст. наук А. Г о л у б а (Дніпропетровський держуніверситет) «Голодомор початку 30-х рр. на Україні та доля німецьких колоністів» було розглянуто ще недостатньо досліджену в соціально-економічному та морально-правовому відношеннях проблему, від розв'язання якої залежить відтворення історичної правди. Використовуючи нові архівні документи, науковці реконструювали драматичні наслідки для німецького етносу подій 30-х рр.

На другий день робота конференції продовжувалася у двох секціях: 1) Проблеми соціально-економічної та політичної історії німців України; 2) Нові архівні матеріали з історії німців України.

На першій секції з повідомленнями виступили: доктори іст. наук Б. Т у п о л є в (Москва), Г. С а п о ж н и к о в а (Москва), В. Я р о в и й (Київ), кандидати іст. наук С. С у х о р у к о в (Москва), Л. Т у т і к (Дніпропетровськ), Е. П л е с ь к а (Одеса), М. І с м а ї л о в (Махачкала), Я. С в і т л е н к о (Дніпропетровськ), В. М і р о н ч у к (Дніпропетровськ), А. В о р о п я н с ь к и й (Харків), В. К а б а н о в (Дніпропетровськ), а також аспіранти О. Д е р к а ч, Н. Л е в і т о в а, Н. М е р к у л о в а, В. К у л и к (всі — Дніпропетровськ).

Повідомлення охоплювали значне коло проблем: процеси еміграції німців та менонітів на Південь України, їх господарська діяльність, взаємовплив культур, релігійна історія, доля німців як національної меншини в післяжовтневий період, причини занепаду їхньої традиційної культури в той період, питання «подвійної лояльності» в роки Великої Вітчизняної війни.

Протягом роботи другої секції з повідомленнями виступили: д-р іст. наук К. М а р к о в (Дніпропетровськ), кандидати іст. наук В. Ч е н ц о в та Н. Ч е н ц о в а (Дніпропетровськ), а також О. К о н о в а л о в (Одеса), М. Я ц и ш и н (Луцьк), А. Б е з н о с о в, Т. Ч е н ц о в а, Д. М е н ш и к о в, Ю. Ю з б а л і є в а, А. В а с и л е н к о (всі — Дніпропетровськ).

Вони розповіли про знахідки останніх років в обласних архівах України, архівах МВС та СБУ. В результаті цієї роботи до наукового обігу введено надзвичайно цікаві матеріали з усіх періодів історії німців на Україні, що дають можливість грунтовно висвітлити такі проблеми, як, наприклад, НЕП та німецькі колоністи, національна політика перших років радянської влади. На секції були представлені нові матеріали про голодомори 1920—1921 рр. та 30-х рр. у німецьких селах Півдня України, висвітлено діяльність закордонних благодійних організацій по рятуванню голодуючих колоністів, їхню допомогу у відбудові економіки німецьких поселень. Доповідачі проаналізували також значну кількість документів з історії репресій 30-х рр. і трагедії 1941 р.

Підсумки конференції на заключному пленарному засіданні підвели д-р іст. наук А. Б о л е б р у х, д-р А. А й с ф е л ь д, канд. гуманітарних наук Н. В а р д е н б у р г, д-р Д. Б р а н д е с, канд. іст. наук С. С у х о р у к о в, А. Д о л г и й. Було висловлено побажання зробити зустрічі фахівців з історії німців України періодичними, з більш спеціалізованою проблематикою. Так, вирішено провести наступного року конференцію, присвячену проблемі німецького фінансово-промислового капіталу та інтелектуального потенціалу німців в Україні.

Н. І. Козіна (Київ)

Літня програма по вивченню сучасної грецької мови в Афінах

19 червня 1995 р. в м. Афіни (Греція) розпочала роботу шеститижнева літня програма вивчення сучасної грецької мови, організована Афінським університетом, відділом міжнародних зв'язків. Близько 150 студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів з 25 країн (Австрії, Болгарії, Великобританії, Грузії, Єгипту, Італії, Іспанії, Канади, Німеччини, Польщі, Росії, Румунії, США, Туреччини, України, Франції, Швейцарії та ін.) були запрошені взяти участь у діяльності літньої програми її президентом проф. Я. Параскевопулосом. Україну представляли студенти, аспіранти, викладачі та наукові співробітники з Києва, Сімферополя, Маріуполя, Ялти, Харкова, Львова. З інших країн колишнього СРСР в роботі літньої програми брали участь також представники Росії та Грузії.

Слухачам було запропоновано курс інтенсивного вивчення новогрецької мови, що складався з 2 рівнів (залежно від рівня їх знань). Перший рівень був розрахований на вдосконалення елементарних знань грецької мови і побудований на викладанні основ граматики з використанням детального аналізу спеціальних текстів, характерних для сучасної грецької літератури. Другий рівень призначався для поглиблення грунтовних знань слухачів з новогрецької мови, сучасної грецької літератури та історії. Курси обох рівнів включали 120 годин аудиторних занять за оригінальною методикою викладання, що проводилися найкращими викладачами Афінського університету — спеціалістами з викладання новогрецької мови для іноземців (Д. Пападопулу, А. Влакопулу, М. Іакову та ін.).

Крім того, учасники літньої програми отримали можливість розширити знання з історії культури Стародавньої Греції та нової і новітньої історії країни, прослухавши численні лекції в музеях Афін та міст Центральної і Північної Греції: Олімпії, Дельфів, Мікен, Коринфу, Пелли, Вергіни.

Надзвичайно корисним для слухачів літньої програми був цикл лекцій з історії Месалонги, присвячений знаменним подіям національно-визвольного руху балканських народів проти Оттоманської імперії в XVIII—XIX ст.

Керівництвом літньої програми був організований перегляд вистави за античною трагедією «Медея», завдяки чому слухачі краще зрозуміли особливості театрального мистецтва Стародавньої Греції.

Учасники літньої програми були запрошені на урочистий прийом до парламенту Республіки Греція, де з вітальною промовою до них звернувся його голова Г. Какламаніс, який підкреслив велике значення, яке має проведення програми для активізації наукових досліджень в галузі історії світової культури та встановлення взаєморозуміння між народами.

Слухачі літньої програми одержали спеціальні сертифікати, в яких вказані їх успіхи в навчанні.

Літня програма Афінського університету — це важливий внесок у розвиток світової науки і культури, зміцнення дружніх стосунків між народами України та Греції.

Стоян Пилип Кузьмич

Перестало битися серце доктора історичних наук професора Пилипа Кузьмича Стояна. Він народився на ст. Долинська (нині — Кіровоградської обл.) у 1904 р. Працював робітником, згодом — на комсомольській, господарській, викладацькій та партійній роботі. В 1937 р. П. К. Стоян закінчив Інститут червоної професури, у 1947 р. йому було присуджено вчений ступінь кандидата історичних наук. З 1943 р. він працював в Інституті історії АН УРСР. Основною темою досліджень П. К. Стояна були проблеми історії України новітнього періоду. Ним було опубліковано кілька монографій, чимало брошур та статей. У 1966 р. він став доктором історичних наук, а в 1968 р. — професором.

П. К. Стояну були притаманні сумлінність і високий професіоналізм, доброзичливе ставлення до колег по роботі, з якими він не поривав зв'язків до останніх днів свого життя. Таким Пилип Кузьмич і залишиться у нашій пам'яті.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Новый взгляд на проблему

Шабульдо Ф. М. Битва возле Синих Вод 1362 г.: малоизвестные и неизвестные аспекты 3

К 400-летию Берестейской унии

Тимошенко Л. В. (*Дрогобыч*). Артикулы Берестейской унии 1596 г. 15

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Сарбей В. Г. «Украинский вопрос» в Российской империи глазами исследователей начала и конца XX столетия 35

СООБЩЕНИЯ

Украинцы за рубежом

Литвинов П. П. (*Россия, Елец*). Переселение украинцев-сектантов в Среднюю Азию в конце XIX — в начале XX ст. 47

* * *

Любченко В. Б. Теоретическая и практическая деятельность русских националистических организаций в Украине (1908—1914 гг.) 55

Лазанская Т. И. Социальное происхождение промышленной буржуазии Украины в XIX ст. 65

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

Мейс Джеймс (*США, Вашингтон*), Солдатенко В. Ф. Национальный вопрос в жизни и творчестве Николая Скрыпника 74

ПО СТРАНИЦАМ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ПЕРИОДИКИ

Венгрженевский С. Свадьба Тимоша Хмельницкого (*Окончание*) . . . 87

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

К 60-летию Института истории Украины НАН Украины

Михаил Марченко (*Продолжение*) 92

* * *

Голод в Украине 1946—1947 годов (*Окончание*) 116

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Харитонов В. Л. (*Харьков*). Н. Верт. История советского государства . . . 133

Ясь А. В. О. Оглоблин. Студії з історії України 134

Бойко Н. К. (*Чернигов*), Силкин А. В. Г. Д. Казьмирчук. Декабристоведение: итоги и проблемы. 1917—1993 гг. 138

Котляр Н. Ф. Давня історія України 139

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Григоренко В. Г. Научно-практическая конференция «Профсоюзное движение в Украине: актуальные проблемы теории, истории и современности» . . . 144

Григорьева Т. Ф. VII Всеукраинская конференция «Историческое краеведение в Украине: традиции и современность» 145

Матях В. Н., Струкевич А. К. (*Винница*). Международная научная конференция «Богдан Хмельницкий и его эпоха» 146

Терентьева Н. А., Ишунина Н. В. Международная научная конференция «Славянские культуры и современная цивилизация» 149

Сакада Л. Д. К 30-летию Украинского исторического общества 151

Зашкильняк Л. А. (*Львов*). Вторая украинско-польская научная встреча во Львове 153

Бобылева С. И. (*Днепропетровск*). Международная научная конференция «Немцы в Украине» 156

Козина Н. И. Летняя программа по изучению современного греческого языка в Афинах 158

Стоян Филипп Кузьмич 159